

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI
BİLİM TARİHİ PROGRAMI**

**HİYEL İLMİ VE ENMÛZEC TÛRÛ İLİMLER
TASNİFİ ESERLERİNDE MEKANİK BİLİMİN
KONUMU**

YÛKSEK LİSANS TEZİ

HATİCE KÛBRA KAYABAŞI

İSTANBUL, 2024

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI
BİLİM TARİHİ PROGRAMI**

**HİYEL İLMİ VE ENMÛZEC TÛRÛ İLİMLER
TASNİFİ ESERLERİNDE MEKANİK BİLİMİN
KONUMU**

YÛKSEK LİSANS TEZİ

**HATİCE KÛBRA KAYABAŞI
(220141004)**

**Danışman
(Dr. Öğr. Üyesi Nihal Özdemir)**

İSTANBUL, 2024

11/07/2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bilim Tarihi Anabilim Dalı Bilim Tarihi Tezli Yüksek Lisans programı öğrencisi 220141004 numaralı Hatice Kübra KAYABAŞI'nın hazırladığı "Hiyel İlmi ve Enmuzec Türü İlimler Tasnifi Eserlerinde Mekanik Bilimin Konumu" konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 11/07/2024 Perşembe günü saat 16:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. (Danışman) Dr. Öğr. Üyesi Nihal ÖZDEMİR	Kabul
2. Prof. Dr. Mustafa KAÇAR	Kabul
3. Prof. Dr. Tuncay ZORLU	Kabul
4.	
5.	
6. (İkinci Danışman)*	

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hatice Kübra Kayabaşı

HİYEL İLMİ VE ENMÛZEC TÛRÛ İLİMLER TASNİFİ ESERLERİNDE MEKANİK BİLİMİN KONUMU

Hatice Kübra Kayabaşı

ÖZET

Teknolojinin gelişimiyle gündelik hayatımızın bir parçası haline gelen  let ve makinelerin geçmiş zamanlardan bugüne nasıl geliştiğini ve icatların kimler tarafından ne şekilde gerçekleştirildiğinin izini sürebileceğimiz ilim dalı olan “hiyel”in (mekanik bilim/teknoloji) bilim tarihinde özel bir konumu bulunmaktadır.

Tezimin konusu “Hiyel İلمي ve Enm zec Türü İlimler Tasnifi Eserlerinde Mekanik Bilimin Konumu”dur. Bu çalışmadaki amacımız tarihsel süreç içerisinde kaleme alınan l gat ve sözlüklerde bir kavram olarak hiyelin anlamını/anlamlarını tespit etmek, klasik ilimler tasnifi eserlerinde müelliflerin taksim ettiği bilim disiplinlerinin içerisinde hiyel ilmini nerede ve nasıl konumlandırıdıklarını belirlemek, özellikle enm zec türü ilimler tasnifi eserlerinde yer alan ilim dalları arasında hiyel ilmini ve mekanik bilime dair disiplinleri keşfetmektir. Hiyel ilmi üzerine çalışan müelliflerin eserlerini,  ne çıkan mekanizmaların gelecek esere sağladığı faydayı, icatların medeniyetler arasında gelişerek nasıl bir yol izlediği misaller ile birlikte sunarak, günümüzdeki teknolojinin tarihsel bağlamını ortaya çıkarmak  nc  çalışmaların bugüne ve geleceğe etkilerini ve izlerini yorumlamaktır.

Mekanizmaların,  letlerin ve disiplinlerin kavramsal bütünlük açısından ayrı ayrı ele alınışı “hiyel” ilminin bir gelenek halinde sürdürülüp, s rd r lmediğine dair de bilgi edinilmesine yol açacağı görüşündeyiz. Bu  alışma neticesinde hiyel ilminin tarihteki gelişim ve dönüşümü, günümüze tesiriyle birlikte bilimsel açıdan sistemsel bir şekilde ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hiyel, Mekanik Bilim, İlimler Tasnifi, Enm zec, Teknoloji.

THE POSITIONING OF MECHANICAL SCIENCE IN CLASSIFICATION WORKS OF HIYAL KNOWLEDGE AND ENMÛZEC-TYPE SCIENCE

Hatice Kübra Kayabaşı

ABSTRACT

“Hiyal” (mechanical science/technology), which is a branch of science in which we can trace how tools and machines, which have become a part of our daily lives with the development of technology, have developed from past times to the present and by whom and how the inventions were realized, has a special position in the history of science.

The subject of my thesis is “The Positioning of Mechanical Science in Classification Works of Hiyal Knowledge and Enmûzec-type Science”. Our aim in this study is to determine the meaning(s) of hiyal as a concept in the dictionaries and lexicons written in the historical process, to determine where and how the authors positioned the science of hiyal within the disciplines of science in the classical works of the classification of sciences, and to discover the science of hiyal and the disciplines of mechanical science among the branches of science in the works of the classification of sciences, especially in the genre of enmûzec. To reveal the historical context of today’s technology by presenting the works of the authors working on the science of hiyal, the benefit of the prominent mechanisms to future works, and the way in which inventions developed and followed a path between civilizations, and to interpret the effects and traces of pioneering works on the present and future.

We are of the opinion that the separate consideration of mechanisms, tools and disciplines in terms of conceptual integrity will lead to information on whether the science of “hiyal” has been maintained as a tradition or not. As a result of this study, the development and transformation of the science of hiyel in history, together with its

impact on the present day, has been revealed in a systematic manner from a scientific point of view.

Keywords: Hiyal, Mechanical Science, Classification of Sciences, Enmûzec, Technology.

ÖN SÖZ

“Hiyel İlmi ve Enmûzec Türü İlimler Tasnifi Eserlerinde Mekanik Bilimin Konumu” başlıklı bu çalışmada hiyelin kavram olarak manası araştırılmış, hiyel ilminden bahseden ilimler tasnifi literatüründeki bir kısım eserler incelenmiş, özellikle enmûzec türü bazı eserlerde hiyelin konumu tespit edilmeye çalışılmış ve farklı kavramlar altında bulunma durumu var mı araştırılmıştır. Ayrıca müstakil mekanik eserler tespit edilerek, mekanikçilerin kronolojik olarak listesi sunulmuş, hiyel ilmi ve mekanik bilim üzerinden teknolojinin geçmişte ve günümüzdeki izleri yorumlanmıştır.

Tez konumun detaylarının şekillenmesine vesile olan süreçte öncelikle konuma ilgi gösteren, sonrasında tecrübesi ve bilgisi ile yol gösteren ve değerli desteğiyle yanımda olan tez danışmanım ve kıymetli hocam Sayın Dr. Nihal Fırat Özemir’e teşekkürlerimi sunuyorum.

Nezâketi, değerli fikirleri ve tavsiyelerini aldığım, içtenlikle sorularıma yanıt vererek yol gösteren kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Mustafa Kaçar’a teşekkürlerimi sunuyorum.

İslam Teknoloji Tarihi ile alakalı dersini aldığım ve Arabic Water-Clocks ve Islamic Technology eserleri ile beni tanıştıran bu eserlere ulaşmamı sağlayan, değerli desteği ve tecrübesini esirgemeyen kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Atilla Bir’e çok teşekkür ediyorum.

İlimlerin Sınıflandırılması hususunda bizi araştırmaya teşvik eden, konuya dair eser tavsiyesinde bulunan hocam Prof. Dr. Mustafa Küçükaşçı’ya müteşekkirim. Misafir öğrenci olarak derslerine katıldığım ve ilimlerin tasnifine dair okuyabileceğim eser ve makale tavsiyelerinde bulunan Prof. Dr. Mustakim Arıcı’ya teşekkür ederim. Kıymetli zamanını ayırarak jüri üyeliği olma nezaketini gösteren ve değerli fikirlerini sunarak tezimi değerlendiren Prof. Dr. Tuncay Zorlu’ya müteşekkirim.

Hayatımın her anında, mesleğimde ve yüksek lisans dönemimde, yanımda olarak bana her daim destek olan, dualarını hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli babam Şükrü İpek’e ve kıymetli annem Selma İpek’e, bu güzel yolculuğu kolaylaştıran yol arkadaşım ve kıymetli eşim Onur Kayabaşı’na, sevgisiyle, varlığıyla huzur bulduğum canım oğlum Muhammed Ömer’e, muhabbetiyle yanımda olan aile dostlarıma candan teşekkürlerimle...

Haziran, 2024

Hatice Kübra Kayabaşı

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vii
TABLO LİSTESİ	x
GRAFİK LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. HİYEL KAVRAMI VE HİYEL İLMİ ÜZERİNE.....	5
1.1. HİYEL İLMİ.....	6
1.1.1. İslâm Hukuku Açısından Hiyel Kavramı	7
1.1.2. Mekanik Bilimi İfade Eden Hiyel Kavramı	11
1.1.3. Bir Kavram Olarak Hiyel İlmi (Klasik Lügatlar ve Sözlüklerde Hiyel Kavramı).....	14
1.2. AĞAÇ MOTİFİ VE İLİMLERİN SINIFLANDIRILMASI	25
İKİNCİ BÖLÜM	28
2. İLİMLERİN TASNİFİNDE HİYEL İLMİNİN KONUMU VE ÖNEMİ.....	28
2.1. İLİMLERİN SINIFLANDIRILMASI	29
2.1.1. Klasik İlimler Tasnifine Genel Bir Bakış	34
2.1.2. İlimler Tasnifi Literatüründeki Müellif ve Eserler	37
2.1.3. Bir Kavram Olarak Enmûzec.....	101
2.1.3.1. Enmûzec Türü İlimler Tasnifi Eserleri	108
2.1.4. İlimler Tasnifi Literatüründe Hiyel İlminin Konumu	123
2.1.5. İlimler Tasnifi Literatüründe Hiyel Kavramı Yerine Kullanılan Kavramlar ve İlim Dallarını Aynı Kavram Altında Tespit Sorunu	124
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	127
3. HİYEL İLMİNİN İSLÂM MEDENİYETİ'NDEKİ MEKANİKÇİLERİN ESERLERİNDE KONU EDİLMESİ VE BU ALANA DAİR İCATLARIN ORTAYA ÇIKIŞI	127
3.1. HİYEL İLMİNİN KONU EDİLDİĞİ ESERLER	131
3.1.1. Hiyel İlmi Üzerinde Çalışan Mekanikçilerin Kronolojik Olarak Eserleri.....	147
3.1.2. Donald R. Hill, Arabic-Water Clocks Kitabında Hiyel İlmi	147
3.1.3. Hiyel İlminin Günümüzdeki Teknolojik Gelişmeler Üzerinden Yorumu	160

SONUÇ.....	170
KAYNAKÇA	183

TABLO LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1.1 : “Hiyel” Kelimesinin Lügatlarda Geçen Anlamının Frekans Tablosu...	19
Tablo 1.2 : Tablo 1.1.’de Kullanılan Lügatların Kronolojik Tablosu	22
Tablo 1.3 : Hiyel İlmini Mekanik Bilim Olarak Alan Lügatların Tablosu	24
Tablo 2.1 : İlimler Tasnifi Literatürü Tablosu	92
Tablo 3.1 : Hiyel İlmi Üzerinde Çalışan Mekanikçilerin Kronolojik Olarak Eserleri Tablosu.....	136

GRAFİK LİSTESİ

	Sayfa
Grafik 1.1 : “Hiyel” Kelimesinin Lügatlarda Geçen Anlamının Frekans (Sıklık) Dağılım Grafiği	x

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bkz.	Bakınız
bs.	Baskı
C.	Cilt
çev.	Çeviren/Çevirenler
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed. veya Haz.	Editör/yayına hazırlayan/hazırlayanlar
H.	Hicrî
İnc.	İnceleyen
Ktp.	Kütüphanesi
M.	Miladî
M. Ö.	Milattan Önce
op.cit	(Yabancı kaynaklarda) Adı geçen makale
ö.	Ölümü
pp.	Paper/papers
s.	Sayfa/sayfalar
sad.	Sadeleştiren
sy.	Sayı
t.y.	Basım tarihi yok
vb.	ve benzeri/ve bunun gibi
v.d.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
Vol.	Volume
y.y.	Basım yeri yok
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

İslâm Medeniyeti'nde hava, su ve katı cisimden yararlanmak suretiyle çalışan makineleri ve âletleri mevzû edinen mekanik bilime “hiyel” denilmektedir. Hiyel bir ilim dalı olarak eserlerde yer edinen, Müslüman mekanikçilerin müstakil eserler kaleme aldığı bir disiplindir. Bu ilim dalının çerçevesini belirleyebilmek için öncelikle hiyelin manasını tespit etmeye yönelik bir yol izlenmektedir. Bu yüzden ilk bölümde hiyelin bir kavram olarak anlamı nedir, klasik lügatlar ve sözlüklerde hangi anlamlar bulunmaktadır, araştırmalar neticesinde belirlenmiştir. Bu inceleme nihayetinde kavramsal açıdan bir “Frekans Tablosu” hazırlanmış, hiyelin hangi yıllar arasında, en çok hangi kavram ile karşılık bulduğu elde edilen verilerin değerlendirilmesi ile birlikte “grafik” olarak sunulmuştur. Kullanılan klasik lügatlar ve sözlükler ifade edilerek, en çok hangi yüzyıllarda yayınlanan eserlerden faydalandığı da ikinci bir tablo olarak ilk bölümde yer almıştır. Ayrıca hiyel ilmini mekanik bilim olarak konumlandıran klasik lügatlar ve sözlükler ise üçüncü bir tabloda verilmektedir.

Birinci bölümün son başlığı altında ilimler tasnifi mevzusuna girilmeden önce “Ağaç Motifi ve İlimlerin Sınıflandırılması” hususuna değinilmektedir. Ağaç motifi bir metafor olarak bilimler tasnifinde hiyerarşik bir düzen imgesidir. Tarihte ilk defa bu motifi kullananlar kimlerdi, hangi amaçla kullanmışlardı ve nasıl bir metot izlemişlerdi üzerine bilgiler verilmekte; klasik ilimler tasnifi geçmekte olan ağaç motiflerinden de bahsedilmektedir. İlimler tasnifiyle alakalı teferruatlı bilgi ve malumatlar ise ikinci bölümde yer almaktadır.

İkinci bölümde hiyel kavramını araştırmamızın ardından, kavramın kullanımına ve mana kapsamına yönelik olarak diğer ilimlerle bağı ve diğer ilimler arasındaki konumunu belirleyebilmek için ilimler tasnifi literatürüne başvurulmaktadır.

Bilginin kümülâtîf hale getirilerek sistematik olarak sınıflandırılmasına yönelik çalışmalar olan ilimler tasnifine dair genel bir çerçeve sunulduktan sonra diğer ilim dallarına nazaran hiyel ilminin konumu, ilimler tasnifi gerçekleştiren müelliflerin hiyel ilminden bahsettiklerinde okura sundukları tanımlar incelenmektedir.

İlimlerin tasnifine dair ansiklopedik eserlerde farklı ilim dallarına dair malumatlar bulunmaktadır ki hem yazıldıkları döneme kadar, o bilim dalına dair bilgi birikimini hem de okurun ihtiyaç duyabileceği belirli konuları ve içerikleri hem de ilim dallarının kendi içlerinde kat ettiği yolu ve merhaleleri sunmaktadır. Müellifin çeşitli ilim dallarına dair vukufiyetini de bu eserler aracılığı ile tespit edilebilmektedir. Günümüze ulaşmayan eserler de dahil olmak üzere, tasnif literatüründe yer alan ve tespit edebildiğimiz müellifler ve eserlerinin ismini vererek, bu eserlerin tesiri, ilim dallarına dair yenilikler vb. hususlara da değinmekle birlikte yaptığımız çalışmanın hiyel kavramı üzerinden ilerlemesinden ötürü bazı noktaları kaçırmamak için, özellikle mekanik ilmini baz alan sınıflandırmaların açılımları ve içerikleri hakkında bilgi vermeye gayret ettik.

İlimler tasnifi literatüründe yer alan eser ve müelliflerden örneklemeler yaptığımız ikinci bölümde eserlerini sunduğumuz müellifler şunlardır: İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759), Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), Kindî (ö. 252/866 [?]), Fârâbî (ö. 339/950), Amîrî (ö. 381/992), İbn Nedîm (ö. 385/995), Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997), İhvân-ı Safâ (X. yüzyıl), İbn Sînâ (ö. 428/1037), İbn Hazm (ö. 456/1064), Gazzâlî (ö. 505/1111), İbn Seb'în (ö. 669/1270), Şehrezûrî (ö. 687/1288'den sonra), İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348), Şemseddin el-Âmulî (ö. 753/1352 [?]), İbn-i Haldûn (ö. 808/1406), Kalkaşendî (ö. 821/1418), Abdurrahman Bistâmî (ö. 857/1453), Molla Lûtfî Tokâdî (ö. 900/1495), Şükrullah-ı Şîrvânî (1506 (?)), Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Sadreddinzâde Mehmet Emin Şîrvânî (ö. 1036/1627), Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), İshak B. Hasan el-Tokâdî (ö. 1689), Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes'ûd b. Muhammed el-Yûsî (ö. 1102/1691), Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732), Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra), Muhammed Akkirmânî (ö. 1760), Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890), İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1869-1946), İbn Ferîgûn'un (t.y.), İbn Furay'un, (t.y.), Ebû Sehl Âsâ b. Yahyâ el-Mesîhî (t.y.).

Literatürdeki müelliflerin eserleri hakkında bilgi verdikten sonra araştırmalar esnasında rastladığımız tüm eserleri ve müellifleri baz alan bir tablo hazırlanmıştır. Bu tabloda müellif, eserler, müelliflerin ölüm yılı, kaynaklar, tespit edilen toplam müellif ve eser sayısı, faydalanılan toplam kaynak sayısı yer almaktadır. Hangi yüzyıllar

arasında en çok ilimler tasnifine dair eser tespit ettiğimiz ise tablo olarak sunulmaktadır.

Klasik ilimler tasnifi eserlerinin ardından Enmûzec türü eserler verilmektedir. Kelime manası olarak “numune, örnek” manasına gelen enmûzec türü eserlerin sınıflandırdığı ilim dalları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu ilim dalları arasında hiyel ilmi araştırması gerçekleştirilirken mekanik ilimin izi sürülmüş, hangi ilim dalları ile birlikte sınıflandırıldığı veya hiyel ilmi yerine kullanılan kavramlar ve disiplinler incelenmiştir.

Enmûzec türü eserler hususunda eserlerinden faydalandığımız müellifler şunlardır: Ebû Hayyân Tevhîdî (ö. 414/1023), Nesefî (ö. 537/1142), Zemahşeri (ö. 538/1144), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Beyzâvî'nin (ö. 685/1286), Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Davud-ı Kayserî (ö. 751/1350), Mehmed Şâh Fenârî (ö. 839/1435 [?]), Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502), Sipâhîzâde Mehmed (ö. 997/1589), Nev'î (ö. 1007/1599), Seyyid Emîr Mehmed Çelebi (ö. 1048/1638), Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî (ö. 1145/1732), Rahmi Efendi (1855-1909). Bu müelliflerin eserlerinde tespit edilen hiyel ile alakalı kavramlar ve bu kavramları kapsayan disiplinler “İlimler Tasnifi Literatüründe Hiyel Kavramı Yerine Kullanılan Kavramlar ve İlim Dallarını Aynı Kavram Altında Tespit Sorunu” başlığı altında yorumlanmaktadır.

İlimler tasnifi eserleri dairesinde olmamakla birlikte müstakil olarak hiyel ilmine dair eserler ise bibliyografik özetler şeklinde üçüncü bölümde sunulmaktadır. Üçüncü bölüm, hiyel ilminin İslâm Medeniyeti'ndeki mekanikçilerin eserlerinde konu edilmesi ve bu alana dair icatların ortaya çıkışı üzerinedir. Bu bölümde hiyel ilminin konu edildiği eserler incelenmektedir. Ayrıca bu eserlerin müellifleri ile birlikte kronolojik olarak bir tablosu verilmektedir.

Bu eserler ve müellifleri arasında şunlar bulunmaktadır. Benî Mûsâ'nın Kitâbü'l-Hiyel isimli eseri, Sâbit İbn Kurre'nin Liber Karatonis isimli eseri, Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) Sırr el-Esrâr isimli eseri, Fârâbî'nin (ö. 339/950) İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı) isimli eseri, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) Mefâtîhu'l-ulûm isimli eseri, İbn Halef el-Murâdî'nin Kitâbü'l-Esrâr fî netâ'ici'l-efkâr isimli eseri, el-Hâzinî'nin Mîzân el-ḥikme isimli eseri, İsfizârî, Hikâyât Kitâb Fîlûn el-Mîjânîkî fî el-Hiyel isimli eseri, Herevî'nin et-Tezkiretü'l-Hereviyye

fi'l-hiyeli'l-harbiyye isimli eseri, Fahreddin İbnü's-Sââtî'nin Kitâbü 'Ameli's-sâ'a ve'l-'amel bihâ isimli eseri, Bedüzzâman Ebu'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin el-Câmi' beyne'l-ilm ve'l-a'meli'n-nâfi' fi sına'ât'il-hiyel isimli eseri, Ali Kuşçu'nun el-Tezkire fi el-'alât el-rûhâniyye isimli eseri, Alâeddin el-Kirmânî'nin Bedâyi'u'l-'amel fi şanâyî'i'l-hiyel isimli eseri, Takiyüddîn er-Râsîd'ın eṭ-Ṭuruḡu's-seniyye fi'l-âlâti'r-rûhâniyye eseri ve el-Kevâkibu'd-Durriyye fi Vad'i'l-Benkemâti'd-Devriyye isimli eseri, Hoca İshak Efendi'nin Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye (Matematiksel Bilimler Derlemesi) isimli eseri, Mehmed İzzet Bey'in, Fenn-i Mihanik isimli eseri.

Burada tespit edilebilen eserler, içerikleri göz önüne alınarak hiyel ilmi içerisinde derlenen mekanizmaların ve âletlerin günümüz teknolojisinin temelini teşkil etmesi bakımından da değerlendirilmektedir. Batı'daki mekanik bilim ve yankısı üzerine de incelemeler gerçekleştirilerek, konuya dair Donald R. Hill, "Arabic Water-Clocks" kitabı ve "Arabic Mechanical Engineering: Survey of the Historical Sources" makalesi tercüme edilmiş, Hill'in mekanik bilime dair görüşleri incelenerek, değerlendirilmiştir. Ayrıca Ahmad Y. al-Hassan ve Donald R. Hill'in "Islamic Technology" eseri hiyel ilmi bağlamında incelenerek, tercüme edildikten sonra konuya dair bölümlerde ve değerlendirmelerde faydalanılmıştır. Mekanik bilimin hiyel ilmi üzerinden günümüz teknolojisiyle bağı ve bağlantısı son başlık altında incelenmekte ve yorumlanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HİYEL KAVRAMI VE HİYEL İLMİ ÜZERİNE

İslâm Medeniyeti'nde hava veya su basıncı gibi doğal kaynaklardan faydalanılarak hem enerji üreten hem de ürettiği enerjiden faydalanan mekanizmaların icat edildiği mekanik bilime “ilm-i hiyel” denmektedir. Hiyel, teorik bilginin uygulamaya dökülerek pratik çözümler kazanılan bir disiplindir ve su saatleri, astronomik ölçüm cihazları ve âletleri, değirmenler, manivelalar, sifon ve şamandıra düzenenekleri, makara düzenekleriyle öne çıkan mekanizmalar gibi birçok icadı kapsamaktadır.

Hiyel ilmi kapsamına girebilen otomat olarak ifade ettiğimiz ancak bugün otomatik makine, robot diye adlandırdığımız makinelerin izi Antik döneme kadar sürülebilmektedir. İslâm Medeniyeti'nde ise denge mekanizmalarının nasıl kurulacağı, otomatların şekil ve türevleri, mekanik teknolojinin makine elamanları, parçaların nasıl imal edileceği, imal edilen parçaların ve mekanizmaların nasıl kullanılacağı ile ilgili bilgiler mühendislerin ve mekanikçilerin eserlerinde hem çalışma prensipleri hem de üretim detayları ile yer almaktadır.

Bu çalışma kapsamında ilk kısımda; “Hiyel”i bir kavram olarak günümüzde gerçekleştirilecek, ulaşılabilir eserler üzerinden ve farklı dillere de müracaat ederek, anlam derinliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bilgiye erişildiğinde bir ilim dalının aynı kavram üzerinden ya da farklı tanımlamalar ile tarihteki iz düşümünü de takip edilebileceği düşünülerek geçmişte literatürde “hiyel” kavramının kullanımını gözlerken, tıpkı “ilm-i felek”, “ilm-i hey'e”, “ilm-i eflâk” ya da “ilm-i nücum” olarak adlandırılan “astronomi”nin farklı isimler altında zikredilmesi gibi, hiyel ilminin de “sına'at”, “âlâtir-ruhaniyye”, “tedbir ilmi” gibi farklı başlıklar altında nasıl konumlandırıldığını incelenmektedir.

Kavramın tespiti için incelenen eserler göz önünde bulundurularak, hiyel kavramının hangi tarihler arasında, en çok hangi manalar ile bahsi geçtiği tespit edilmeye çalışılmıştır ve mekanik bilim olarak verilen manaların hangi dönemde

verildiği, miktarı ile birlikte çalışma içerisinde ilk bölümde gösterilecektir. İkinci bölüme geçmeden evvel “Ağaç Motifi ve İlimlerin Sınıflandırılması” başlığı ile hem ilimlerin sınıflandırılmasının ilk örneklerinden bahsedilecek, hem de bunu bir şablon, bir motif üzerinden açıklayan müellifler ve eserlerinden örnekler verilecektir. Bu motifin ikinci bölümde işlenecek ilimlerin tasnifine yönelik eserler adına imgesel bir başlangıç olabileceği düşünülerek, ilimler tasnifi konusuna girmeden evvel verilmiştir.

1.1. HİYEL İLMİ

Özellikle matematik sahasında rastladığımız hiyel ilmini âletler ilmi bahsinde, tedbir ilmi olarak görebildiğimiz gibi; tecrübî sînâ’atların¹ pratik fayda sağlamakla konu alınan tıp, tarım, marangozluk veya optik gibi ilim dallarında âletler bahsi olarak bahsedilmektedir.

Coğrafya alanında mesafe bilgilerini belirlemeye yarayan âletler ya da trigonometrik ölçümlere dair bilgilerin edinilmesine yarayan âletler, cisimlerin özgül ağırlıklarına dair incelemeler yapılabilecek teraziler, farklı mekanizmalar ya da âletler veya ağırlık ve uzunluk ölçülerinin belirlenmesine fayda sağlayan mekanik araçlar bahsi geçen birkaç örnek olabilir. Ancak bu örneklerin yansıtıldığı eserler hususuna geçmeden evvel “hiyel”in bir kavram olarak karşılığını tespit etmek gerekmektedir. Hem kavram karmaşasını engellemek hem de bu kavramlar arasında bir bağ ya da ayırım var mı görebilmek amacıyla Klasik lügatlar ve sözlüklerin² yanı sıra, günümüzdeki teknik terminolojilerin yer aldığı sözlüklerde inceleme gerçekleştirilmiş ve “hiyel” kavramının manası detaylı bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır.

Hiyel bir kavram olarak incelendiğinde iki farklı alan altında bu manaları tasnif edebiliriz:

- 1.) İslâm Hukuku
- 2.) Mekanik Bilim

Bu iki başlığı kapsayan manaları göstermeden önce, araştırmalar esnasında bu tespit ettiğimiz iki farklı alana dair fikirlerden bahsederek hiyel bahsi geçen konular arasındaki farklılığı öne çıkarmak için birkaç örnek verebiliriz.

¹ Sanatlar.

² 19. yüzyıla kadar telif edilmiş sözlükler “klasik lügat”, 19. yüzyıl ve sonrasında telif edilen sözlükler ise “sözlük” kavramı ile ifade edilerek ikiye ayrılmıştır.

1.1.1. İslâm Hukuku Açısından Hiyel Kavramı

İncelediğimiz eserlerde “hiyel” ilminin riyâzî ilimler altında daha çok konumlandırıldığına şahit olduk. İleri de misallerle bu tasnifleri vereceğiz ama öncelikle aklî ilimler içerisinde metafizikten sonra matematik ilimlerinden bahsedildiğini görmekteyiz (Kutluer, İ., 2000, s. 109-114).

Aritmetik, geometri, astronomi, mûsiki, optik ve mekanik ilimlerinin farklı ifadelerine de yer verilirken, bu ilim dallarının aslında zihnî varlık sahası olarak tahayyül edebileceğimiz, soyut ve somut varlık sahalarını bir araya getiren “orta ilim” diye de bilinen bilim dalları olduğu söylenmektedir (a.e., 109-114). Burada bahsi geçen orta ilim sınıflandırılması; yüksek ilim, orta ilim ve aşağı ilim tasnif edilmiş olmakla birlikte, “ilmü’l-hiyel” orta ilimler arasında konumlandırılmıştır³ (Kutluer, İ., 2001, s. 135-146).

Orta ilim dalları: Aritmetik, astronomi⁴, mûsiki, optik⁵ ve daha öncede bahsettiğimiz şekilde mekanik “ilmü’l-hiyel” olarak verilmektedir. Soyut varlık alanını, somut bir alan ile bağdaştıran matematik ilmine (el-ilmü’r-riyâzî) dair ilimler zihnî varlık alanı olarak açıklanmaktadır (Kutluer, İ., 2000, s. 109-114).

Hiyel kavramı hususunda derinleşmeden önce araştırmalar esnasında denk gelinebilecek eserlerde aslında bu bahsettiğimiz kapsama hiç girmeyen hatta konusu İslâm Hukuku olan “hiyel” kavramı ile de karşılaşmaktadır. Gedizli Azmî’nin (ö. 1016/1607-1608) “Kitab-ı Hiyel” adlı eserine bakıldığında eserin yazılış amacının hileleri anlatmak olduğu ve Arapçadaki “hile”nin çoğulu olarak “hiyel” kelimesinin kullanıldığı belirtilmektedir (Kervan, K., 2017). Bu çalışma ile alakalı makale ve eserin çevirisini incelediğinde ise devlet erkanına takdim edilen nasihatnâme niteliğinde 67 farklı türde hikaye barındıran bir çalışma olduğunu görülmektedir (Ateş, E., 2020).

Hiyel sadece “hile” bahislerinde mevzû edilmemektedir, aynı zamanda hiyelin fikhî açıdan bir manası bulunmaktadır. Burada Joseph Schacht’ın (1902-1969)

³ İlhan Kutluer, eserinde Hârizmî’nin tasnifinde “yüce ilim (el-ilmü’l-âlâ), orta ilim (el-ilmü’l-mutavassıt) ve aşağı ilim (el-ilmü’l-esfel)” terimlerini kullanmakta olduğunu ve İbn-i Sînâ’nın eserinde de aynı terimlerin geçtiğini söylemektedir. Bkz. İlhan Kutluer, **İslâm’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru**, 2. bs., İstanbul: İz Yayıncılık, 2001, s. 135-146.

⁴ İlmü’n-nücûm et-ta’lîmî, ilmü’l-felek, ilmü’l-hey’e.

⁵ İlmü’l-menâzır.

Kitâbü'l-Hiyel eseri üzerinde çalışarak gerçekleştirdiği doktora tezinden bahsedebiliriz. Özellikle oryantalistlerin İslâm'ı ve Müslümanları hiyel mevzûsu üzerinden tenkit etme ve kötü gösterme maksadıyla⁶ kullandıkları belirtilmektedir (Yavuz, C., 2019, s. III).

Schacht, hiyel konusuyla alakalı eser yazanlara örnek olarak Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî'yi (ö. 189/805) (İmâm-ı Muhammed) vermektedir ve Şeybânî'nin eserinin kendi dönemine kadar gelmiş bir eser olduğunu ifade etmektedir (Schacht, J., 1977, s. 90).

İmam Muhammed'e nisbet edilen "el-Mehâric fi'l-Hiyel" kitabında geçen mehâric kelimesinin zaman zaman hiyel ile benzer anlamda kullanıldığını belirtebiliriz. Buradaki manası ise İslâm hukuku, şer'î olarak bir çıkış yolu veya kurtuluş olarak ifade edilmektedir (Baktır, M., 1991, s. 59).

el-Mehâric fi'l-hiyel eserinin aidiyeti ile alakalı tartışmalara katılarak İmam-ı Muhammed'e ait olduğu yönünde ısrar eden Schact'in fikrine, Lammens, M. Manazir Ahsan, Muhammed ed-Desûkî katılmaktadır fakat E. Pröbster ve A. Fischer'in bu görüşü desteklememektedir (Köse, S., 2004, s. 302). Farklı fikir beyan edenler müellifler de bulunmaktadır ve bu aidiyet konusu günümüzde de tartışmalı bir konudur (Köse, S., 2003, s. 361-363).

Schacht, hiyel ile alakalı olarak mutahassısların, kendi dönemlerinde İslâm'a aykırı olan hususlarda sakınılması gerektiğini ancak hiyel ile alakalı yazan müelliflerin, zorluklar ve sakıncalar hususunda çareler üreterek yardımcı olmayı amaçladıklarını, hatta Hanefîlerin bu konuya dair bakış açılarının diğerlerine nazaran daha iyi olduğunu söylemektedir. (Schacht, a.e.) Hiyeli konu alan eserlerdeki konular hakkında bilgi verirken, İslâm hukukuna dair amelî noktada hata işlemek için

⁶ TDV İslâm Ansiklopedisi'nde "Joseph Schacht" maddesinde Max Weber örneği üzerinden, Schact'ın bakış açısı değerlendirilmekte ve hocası Snouck-Hurgronje'nin fikirlerinden etkilendiği belirtilmektedir. Ayrıca çelişkili ifadeler içeren çalışmaları olduğunun altı çizilirken, İslâm hukukunu temel alan düşünceleri Cebraîl Yavuz'un tezinde kast ettikleri ile bağdaşmakta ve Arapça yazma eserlerin kimi zaman tam ve kimi zaman ise kısmî neşirlerini yaparak bakış açısının kabul edilmesine yönelik bir yol izlediği çalışmalar gerçekleştirdiğinden bahsedilmektedir. Konumuz fihri açıdan hiyeli bir kavram olarak incelemek olduğu için daha fazla detaya girmeyeceğiz. Detaylı bilgi için lütfen bkz.: Murteza Bedir, "Schacht, Joseph", **DİA**, İstanbul, 2009, C. 36, s. 223-226, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/schacht-joseph>. Erişim Tarihi: 03.12.2023; Cebraîl Yavuz, "İbn Kayyım'ın el-Cevziyye'nin İ'lâmü'l-Muvakîn eserinde hiyel kavramı", Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş, 2019.

müşterek olarak üzerinde durulmuş konular olduğunu belirtmektedir (Schacht, a.e., s. 92)

Buhârî'nin hiyel kitabından bahsedilirken hile mevzûsuna değinilmiştir. Müellif, hileyi “*hukukî çare*” olarak kullanmasının yanında aldatma, kandırma ve hud'a (hile) olarak da kullanmaktadır (Baktır, M., 1991, s. 61). Ayrıca gayeye erişinceye kadar düşünce değiştirmek manasına da geldiğini ve tedbir alınması gereken işler için ustalık sergilemeyi de bu kapsama almaktadır. İbn Hacer (ö. 852/1449), Aynî (ö. 855/1451) ve Kastalânî (ö. 923/1517) hile için sırlı bir yöntemle gayeye eriştiren şey tanımını yapmaktadır. (a.e., s. 59). Fıkhî açıdan da manasına değindiğimiz hiyelin, fikhî olarak “Hukukî bir çare” anlamı verilmekte ve özellikle “Hile-i Şeriyye”nin zaman içerisinde kısaltılarak hiyel kavramının kullanıldığı belirtilmektedir (a.e., s. 59).

Konuyla ilgili olarak: “Hile-i şer'iyye” konusunda eser yazmanın bir gelenek haline geldiğini özellikle müctehid imamlar döneminde başlamış olmasıyla alakalı farklı görüş ve tartışmaların bulunduğunu ve el-Mehâric fi'l-hiyel eserinin konuyla alakalı günümüze ulaşan ilk kitap olduğuna inanıldığı da yazılmıştır (Köse, S., 2004, s. 290); (Köse, S., 2003, s. 361-363).

en-Neseî (ö. 537/1142), Hiyel kavramının hile'nin çoğulu olduğunu, anlamının ise sevimli olan bir şeyin eski haline dönmesi ya da hasara/ziyana mani olmak için kibarca sarf edilen şeye dendiğini söylemektedir⁷ (en-Neseî, 1311/1893, s. 171).

Şâtîbî⁸ (ö. 790/1388) görüşü ise şu şekildedir: “*Hiyel, aslında zâhiren câiz olan bir fülün, şer'î bir hükmün iptali ve zâhirde başka bir hükme çevrilmesi için işlenmesi demektir.*” (Şâtîbî, 2010, C. 4, s. 201).

⁷ “Zararı önlemek veya sevileni geri getirmek için nazikçe kullanılan şeydir.” Bkz.: Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail, Ebu Hafs, Necmeddin en-Neseî, “*Tılbetu't-Talebe*”, Bağdat: Al-Ameera Press, 1311/1893, 1893, s. 171, (çevrimiçi) <https://shamela.ws/book/6039/170>. Erişim tarihi: 17.12.2023.

⁸ Şâtîbî'nin eserinde Ahbed b. Hanbel'in bir sözü aktarılırken, “hiyel”; “hileler ve çareler” olarak açıklanmaktadır. Bkz.: Şâtîbî, **el-Muvâfakât (el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerî'a)**, **İslâmî İlimler Metodolojisi**, 4. bs., İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, C. 1, s. 290. Ayrıca ikinci ciltte 45. dipnotta hiyel kelimesinin manası açıklanmış hile'nin çoğulu olduğu söylenerek, çare ve çıkış yolu manasına geldiği belirtilmiştir. Bkz.: Şâtîbî, **el-Muvâfakât (el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerî'a)**, **İslâmî İlimler Metodolojisi**, 4. bs., İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, C. 2, s.337.

Arapça kökenli hile kelimesinin Arapça’da “çare, tedbir” manasına geldiğini, İslâm hukukundaki “hile-i şer’iye söz konusu olduğunda da aynı manada yani “şer’i çareler” manasında olduğuna işaret eden çalışmalarda bulunmaktadır. Aynı şekilde “mahlası şer’i” manasında da kullanılmakta olduğunu bununda şer’i kurtuluş imkanı ya da yolu manasına geldiğini, ancak Türkçe’de hile kavramının çare anlamında asla kullanılmadığını, aldatma ve kandırma anlamlarında kullanıldığı belirtilmektedir (Topçuoğlu, H., 1950, s. 16).

İbn Kayyım’ın, İ’lâmu’l-muvakkîn eserinden örneklemelerde bulunan Şâtîbî, hiyel konusunun yasaklanmasına dair bilgilerden bahsetmektedir⁹ (Şâtîbî, c. 4, 2010, s. 199). İbn Kayyım’ın (ö. 751/1350) Bu eser bağlamında hiyel konusunu ele alan çalışmada ise İbn Kayyım’ın da hiyel kavramının manasını vererek esere başladığı ve hîyelin (hilenin) tehavül kökünden türeyerek değişim ve dönüşüm manasına geldiği ifade edilmiştir (Yavuz, C., 2019, s. 10). Nihayetinde hiyelin anlamının İslâm hukukuna uygun olacak şekilde bir araç gibi kullanılarak cevaz verilmeyen bir neticeye ulaşmak gayesiyle gerçekleştirilen yöntem, davranış manasındaki fıkıh terimi olduğu söylenmektedir (Köse, S., 1998, s. 170-178).

Hiyel kavramının tekil hali olarak geçen “hile” bahsinin özellikle aile hukuku (evlenme, boşanma ya da nafaka vb.), miras hukuku, vakıf hukuku, ceza hukuku, savaş hukuku, borç ve akit hususu ile vergilendirme gibi hususlarda geçtiğini görülmektedir. İslâm hukuku açısından uygunluğu da göz önüne alınarak hilenin; sıkıntılara ve çıkmazlara bir çözüm ve çare olması için ortaya konulan/çıkan hükümlerde câiz olan ve olmayan şeklinde bir ayırım yapma hususunun da ortaya çıktığından bahsedilmektedir (a.e., s.170-178).

Hile manasında kullanılmasına örnek olarak Sarraflık mesleğinden bahsedilirken, bu meslekte yapılan hilelere karşı üretilen eserlere yer verilmekte, altının muhtevasını hile üzerine etkileyen çalışmalara uyarı mahiyetindeki bu eserler arasında Ahmed b. Abdülmelik el-Endelüsî’nin telif ettiği el-Bâhir fi’l-hiyel ve’s-ş-şa’beze eseri örnek verilmektedir (Bozkurt, N., 2009, s. 162-163).

⁹ Bu yasakla alakalı sözlerden örnek verilirken 4. ciltte 345. dipnotta Ebû Hanîfe’den bahsedilmekte, hiyele cevaz verdiği söylenen bazı hususlardaki yaklaşımı hakkında örneklemeler yapılarak hiyel mevzûsu üzerinde durulmaktadır. Bkz.: Şâtîbî, **el-Muvâfakât (el-Muvâfakât fî Usûli’s-Şer’i’a), İslâmî İlimler Metodolojisi**, 4. bs., İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, C. 4, s. 199.

Hiyelin fikhî açıdan ele alındığı ilk zaman Hanefî fakihlerinin ilk defa hiyelden bahsettiği zaman olarak verilmekte ve bu konuya dair eser kaleme alan ilk müellifin ve eserin Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 804/189) el-Mehâric fi'l-Hiyel¹⁰ isimli eseri olduğunu söylenmektedir (Alqudah, Z., 2010, s. 17). Konuya dair zikredilen eserler arasında Ahmed b. Hamr el-Hassaf (ö. 874/261), el-Hiyel ve'l-Maharic, Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitâbü'n-Nevâzil ve Uyûnu'l-Mesâil, Ebu Hatim el-Kazvîni eş-Şâfîi'nin (ö. 1048/440) Hiyel isimli eserleri bulunmaktadır. Ayrıca Said b. Ali es-Semerkindî Cünnetü'l-Ahkâm ve Cünnetü'l-Hisam fi'l-hiyel ve meharic, eseri de anılmaktadır. Ayrıca hiyelin şer'î olarak şu beş kısma ayrıldığından bahsedilmektedir: Vacib, Mendub, Mübah, Mekrûh ve Haram (a.e., s. 17-19).

1.1.2. Mekanik Bilimi İfade Eden Hiyel Kavramı

Tez içeriğine hitap eden hiyelin diğer manası mekanik bilim ve cisimlerle alakalıdır ki; mekanik nesnelerin araştırılması, icadı ve hareketi ile ilgili olan her bilgiyi ve çalışmayı, mekanik veya mekanik olarak bilinen nesnelerin hareketini ve düzenini araştıran bir bilim dalı olarak konumlandırılmaktadır.

Konuyla alakalı Türkçe/Osmanlıca/Arapça/Farsça/İngilizce ve başka yabancı dillerdeki sözlük kaynaklarında araştırma yaptığımızda şu şekilde açıklamalar karşımıza çıkmaktadır:

“Hilelerin bilimi, mekanik bilimi, makine bilgisi veya mekanik teknolojisi.” (İzgi, C., 1998, s. 178-180).

“Mekanik biliminde, cisimlerin araştırılması, bir araya getirilmesi ve hareket ettirilmesi ile ilgili her şey.” (حيل, معجم الغني, çevrimiçi, URL-1, 26.11.2023).

“Hile bilimi; bazen “Mekanik” olarak bilinen mekanizmaları inceleyen, onları ayarlayan ve hareket ettiren bilim.” (الحيل, çevrimiçi, URL-2, 25.10.2023).

Melek Dosay Gökdoğan (2020), makalesinde hiyel ilmini *mühendislik* olarak tanımlamaktadır (s. 152).

¹⁰ Hanefî mezhebinin kuruluşu döneminde tekâmül edilen ve hiyel ilminin (hukuki çözümler manasında kullanılan) zaman içerisinde hile-i şer'iyye olarak ortaya çıkışının müsebbbinin Ebû Hanîfe olmadığı ve konuya dair bir eser yazmadığını da belirten kaynak mevcuttur. Bkz.: Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, İstanbul, 1994, C. 10, s. 131-138, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife>. Erişim tarihi: 07.11.2023.

Elbette bu konuyla alakalı müstakil eserlerde mevcuttur ve ilk etapta bahsetmek istediğimiz Osmanlılar makalesinde teorik geometriden bahsederken İhsan Fazlıoğlu'nun (2007) iki eserin öne çıktığını belirtilmesi üzerinedir (s. 548-556). Bu eserlerden birincisi Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) Tahrîru uşûlî'l-hendese eseridir, diğeri ise İbn Sertâk'ın el-İkmâl fi'l-hendese'si'dir. Hiyel, astronomi ve mesâha'nın geometri ile ilgisinden bahsedilerek Osmanlılar döneminde medreselerindeki bir disiplin olduğunun altı çizilmektedir. İlm-i hiyelin içeriği ile alakalı olarak; matematiğin pratiğe dökülebildiği bir uygulama alanı olduğu, Benî Mûsâ ve İsmâil b. Rezzâz el-Cezerî (XII-XIII. yüzyıl) gibi meşhur alimlerden sonra da Osmanlı döneminde devam eden çalışmalar olduğundan bahsedilmektedir (Fazlıoğlu, İ., a.e., s. 548-556).

Nasr, kaldıraç, çark vb çeşitli mekanik âlet, aygıt ve otomatlar hususunda birçok eser yazıldığından bahsetmektedir. Arapça İlm-i hiyelin, Müslüman zihinlerdeki tasavvurunda hile (düzen, desise, tuzak, oyun, manevra, hile) kelimesini anlattığını, gizli ilimler ve büyüyle de ilgi içerisinde olduğunu söylemektedir. Ayrıca Kaysar el-Hanefî'den bahsetmektedir ki su çarkı üzerine el-Cezerî'nin yazdığı eserlere benzer eserler kaleme aldığıdır (Nasr, S. H., 2006, s. 145).

el-Cezerî'nin mekanik araçlarını anlatan makalesinde Gunalan Nadarajan, hiyel disiplinine ait mekanizmaların su ve hava basıncı ile iki tür güç ile çalıştığını söylerken hiyel kavramını “*hünerli âletler (ingenious devices)*” olarak sunmakta ve basınçların itici gücünün kararsız ve düzensiz olmasından ötürü istenilen hareketi ve etkiyi oluşturabilmek için titiz olduğu kadar karmaşık yollar ile yönetilmeleri gerektiğinin de altını çizmektedir (Nadarajan, G., çevrimiçi, “Islamic Automation: Al-Jazari's Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices”, 03.12.2023).

Cevat İzgi (1998), hiyel makalesinde Arapça hîle kelimesinin: “Hüner, tedbir, çare, yöntem” manalarına geldiğini ve hile kelimesinin çoğulunun “hiyel” olduğunu söylemektedir. Bilimsel bir disiplin olarak; İslâm Medeniyeti'nde mühendislik ve mekanik teknolojinin bilgisini ve uygulamalarını mevzû edindiğini belirterek, hiyelin, matematik ve mekanikle ilgili bağı sebebiyle makine mühendisliği olarak kabul gördüğünü ifade etmektedir. Bu kavramın “makine bilgisi” ya da “mekanik teknolojisi” olarak kullanıldığından bahsetmektedir (s. 178-180).

Fârâbî, ilimler tasnifine dair olan eseri İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı)'da hiyel ilmini riyâzî ilimlerin pratiğe özgü dallarından biri olarak almıştır. Açıklamalara bakıldığında, matematik verilerle fiziki gerçekler arasındaki uyumu ortaya koyan işlemler ya da âletlere dair bir dal olduğu görülmektedir (İzgi, a.e., s. 178-180). Belirtmek istediğimiz bir husus ise ileride değineceğimiz bazı eserlerde hiyel ilmi altında karşılaştığımız ağırlıklar ilminin Fârâbî'de (ö. 339/950) ayrı bir dal olarak ele alınmasıdır. Eserde terazi gibi ağırlık ölçen âletler ya da ağırlığı nakleden vinç gibi makinelerden bahsedilmektedir.

Hacı Ömer Özden (2021), Fârâbî'nin (ö. 339/950) ilimler tasnifini verirken tedbirler başlığı altında hiyel-mekanik ilminin nasıl işlendiğini aktarmaktadır. Burada güçlüklerle karşılaşınca onların üstesinden gelebilmek adına uygulanan tedbirleri ifade eden tedbirler ilminin gayesinin güçlükleri hileler vasıtasıyla aşmak olduğunu söylemektedir. Yüksek binaların inşaatı için yardımcı makinalar, astronomi alanı için kullanılabilecek gözlem âletleri, mûsikî alanı için çalgı âletleri ya da muharaberlerde kullanılabilecek savaş âletleri ve mekanizmaların hiyel ile alakalı olduğu belirtilmektedir (s. 33).

Elif Baga'nın (2021a) Matematikle bağlantılı ilimleri konu alan makalesinde riyâzî ilimlerin kaynağı olan ilm-i hisâb, ilm-i cebir, ilm-i misâha ile kazanılan bilginin ilm-i hiyel ve ilm-i menâzır gibi ilimlerde yoğun bir şekilde kullanıldığını belirtmektedir (s. 110).

Melek Dosay Gökdoğan ve Remzi Demir (2018), Arapça olan “ilm-i hiyel” kavramının mekanik bilim anlamında olduğunu ve hiyelin, marifet, ustalık, hile, kurnazlık, hüner ve beceri manalarına gelen “hayl” sözcüğünden türetildiğini söylemektedirler (s. 4).

Muhammed Süveysî (1998), hendese bahsinde riyâzî ilimlerin, geometrinin şekil ve cisimler arasındaki bağlantıyı araştıraran disiplin dalı olduğundan bahsetmektedir ki, Fazlıoğlu'nun mesâha¹¹ bahsini aşağıda ele alacağımız zaman daha da açacağımız bu konuyla alakalı olarak; uygulamalı geometriyi ifade edenin mesâha, kurumsal geometriyi ifade edeninse hendese olduğunu, söyleyerek iki ayrı kısımda bu

¹¹ Metinde “misâha” olarak geçmektedir.

kavramları konumlandırmaktadır (s. 196-199). Özetle geometriye karşılık geldiği söylenebilir.

İ. Fazlıoğlu, (2004) mesâha ile ilgili bilgi verirken, kavram olarak Farsçadan “*endâhten (endâzîden) “ölçü almak” (endâze “ölçek”)*” mastarından türetildiğini ifade etmektedir (s. 261-264). Ayrıca “mühendis” kelimesinin tarihi süreçteki izlenimi incelendiğinde “*endâze*”den türetildiği veya “*su kemerlerinin/kanallarının ölçümünü gerçekleştiren ve planlayan kişi*” manasına gelen “*âbendâz*”dan geldiği söylenmektedir. “*Endâze*” Farsça’da bir uzunluk ölçüsü ile “*âbendâz*” Arapçalaştırılmış bir terimdir. Kitâb-ul-‘Ayn sözlüğünde “*mühendis*”in manası “*su kanallarının yolunu belirleyen*” olarak verilmektedir. Ayrıca verilen bazı kaynaklarda mühendis kelimesinin “*endâze*”den geldiği ve öncelikle “*hendâz*” sonra “*hindâz*” olarak Arapçalaştığı, sonrasında da “*hendese*” ve “*mühendis*” olarak türetildiği ve Arapça’ya uygun hale getirildiği söylenmektedir (Kaçar, M., Zorlu, T., Bir A. vd., 2013, s. 20).

“Mesâha” ise yer ölçme bilimi olarak karşılık bulan bu ilim dalı arazi ölçümlerini, ifade eden bir disiplindir ki, geometrinin alt dallarından biri olarak konumlandırılmaktadır. İ. Fazlıoğlu, (2004) mesâha ilminin sadece pratik bir disiplin olarak görülmemesi gerektiğini söylerken, bu ilim dalının kavram olarak aktardığı bilgidен fazlasını ifade ettiğini ve astronomi ve coğrafya eserlerinin matematiksel bilgi içerenlerinde mesafe, ölçüm, ağırlık ve uzunluk gibi gerçekleştirilecek incelemelere ve çalışmalara göre mesâha alanına giren çalışmalara işaret etmektedir. Enmûzec türü eserlerde mesâha ilmine dair bilgiler bulunduğunun ve kelâm konulu eserlerde de kısmî bilgiler yer aldığını belirtmektedir (s. 261-264).

Bu bilgiler nezdinde klasik lügatlar ve sözlüklerdeki kavramlar üzerinde detaylı olarak durmadan önce her iki anlamında kendi içerisinde geniş bir literatüre sahip olduğunu ve bu alanlarda üretilen eserlerin kendi dönemlerinden sonra da nasıl kaynak olarak kullanıldığını ve nedenlerini de sorgulayacağız; neticede “hiyel” ilminin İslâm Medeniyeti’nde üretilen bilim havzasındaki konumunu ve niteliğini belirlemeye çalışacağız.

1.1.3. Bir Kavram Olarak “Hiyel” İlmi (Klasik Lügatlar ve Sözlüklerde Hiyel Kavramı)

Klasik lügatlar ve sözlüklerde “hiyel” için; kuvvet¹², kudret, güç¹³, bir vadideki durgun su¹⁴, küçükbaş hayvan sürüsü¹⁵ veya strateji şeklinde okunuşlara uygun olarak farklı tanımlamalar mevcuttur.

Fiil/masdar olarak: Sahtekârlık, dolandırıcılık, işgal edilmiş, dönme, devran, amaca ulaşmak için ustaca yollarla bir şeyler gerçekleştirmek, atlatmak, hile yapmak, değişmek ve maksada ulaşınca kadar fikir değiştirmek, kandırmak, aldatmak, naklolma ve hareket etme, sömürge, işgal, hareket etme gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

İsim olarak: Hileler, çare, maharet, beceriklilik, beladan kurtulma konusunda usta, işin püf noktası, sahtekar, düzenbaz, iyi düşünme¹⁶, doğru hareket edebilme becerisi, kurnazlık, iyi ve işini çözmeye yetecek kadar düşünme kabiliyeti, işlerde tasarruf kudreti¹⁷ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Şemseddin Sami hiyel ile alakalı olarak şöyle söylemektedir: “*Arabîde ekseriya çâre ve tedbîr manasıyla kullanılırsa da lisânımızda o mana ile asla kullanılmaz.*”¹⁸

¹² “Kuvvet”. Arif Erkan, (2012), Arapça-Türkçe Büyük Sözlük, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012, s. 1054; “حَيْل” “strenght” (kuvvet). URL-5: Erişim tarihi: 03.12.2023; “حَيْل” “hayl, force” (kuvvet). Sir James W. Redhouse, **A Turkish and English Lexicon: Shewing in English**, The Significations of the Turkish Terms, Beirut: Librairie du Liban, Lebanon, 1974, pp. 816; “حَيْل” “strenght” (kuvvet). John Wortabet & Harvey Porter, **Hippocrène Standard Dictionary, Arabic-English English-Arabic Dictionary**, Fifteenth printing, New York: Hippocrène Books, 2007, pp. ٧١; “حَيْل” “hail, strenght” (kuvvet). Francis Joseph Steingass, **The Students Arabic-English Dictionary, (1825-1903)**, London: W. H. Allen and Co, 1884, pp.307.

¹³ “حَيْل” “hayl, power” (güç). Sir James W. Redhouse, op.cit, pp. 816; “حَيْل” “power, might” (güç, kudret). Wortabet J. & Porter, H., op.cit, pp. ٧١; “حَيْل” “hail Stärke, Kraft” (güç, kudret). Hans Wehr, **Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Arabisch-Deutsch**, 5. Auflage, Harrossowitz Verlag-Wiesbaden, (Unveränderter Nachdruck 1998), 1985, pp. 315; “حَيْل” “hail, power, might” (kuvvet, kudret). Steingass, F. J., op.cit, pp.307.

¹⁴ “Vâdi tabanında toplanmış su”. Erkan, A., a.g.e., s. 1054; “حَيْلٌ جَ أَحْيَالٌ وَخَيُْولٌ” : “stragnating water in valley” (vadideki durgun su). William Thomson Wortabet & Harvey Porter, **Arabic-English Dictionary**, Cairo: Al-Muktataf, 1888, pp. ١٢٦; “حَيْل” “hail, pl. huyûl, ahyâl, staguating water in a ravine” (bir vadide su birikintisi). Steingass, F. J., op.cit, 1884, pp.307.

¹⁵ “حَيْل” “flock of small cattle” (küçükbaş hayvan sürüsü). Steingass, F. J., op.cit, 1884, pp.307.

¹⁶ Mustafa Baktır, “Buhârî’nin Sahihindeki “Kitâbü’l-Hiyel”i Hakkında Bazı Mülâhazalar”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 10, 1991, s. 59.

¹⁷ Saffet Köse, “Hiyel”, **DİA**, İstanbul, 1998, C. 18, s. 170-178, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiyel--fikih>. Erişim tarihi: 03.12.2023.

¹⁸ Farklı tasnif ve yayınlar karşılaştırmalı olarak incelenmiştir ve aynı tanımın defaten zikredildiği görülmüştür. Bkz.: “hiyel (حَيْل)” Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Haz. Paşa Yavuzarslan, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, s. 459; Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, (Latin Harfleriyle), Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, 1. bs., İstanbul: İdeal Kültür & Yayıncılık, Aralık 2011, s. 443; “حَيْل” Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, 1. bs., Altınpost Yayınları, Ağustos 2012, s. 563.

Araştırmamız esnasında incelenen eserlerin bir kısmında “hiyel” in bir kavram olarak “hile” kelimesi ile birlikte alındığı ya da sadece hilenin çoğulu olarak konumlandırıldığını gözlemledik. Bazı eserlerde ise hiyelin anlamının hile kavramında bulunabileceğini söylenerek, sayfa numarası ile birlikte yönlendirme yapıldığına tanık olduk. Ayrıca hiyelden hiç bahsedilmeyen eserlerle de karşılaştık. Örneğin Cürçânî, kavramı الْحَيْلَةُ olarak almış “ihtiyâl” den gelen bir isim olarak “hile” den bahsetmekte ancak “hiyel” açılımı yapmamaktadır.¹⁹

Türk Dil Kurumu (1988), Türkçe Sözlük hileyi almış fakat hiyeli almamıştır. Anlam olarak: Aldatmak, oyun, entrika, yanıltmak gibi kelimeler verilmekle beraber örnek cümlelerde sunulmaktadır. Ayrıca hile başlığında hile-i şer’iyye anlamı da verilmektedir (s. 995).

Andreas Tietze (2016), sözlüğünde hiyel geçmemekte fakat hile örnek metinlerle beraber açıklanmaktadır (s. 487-488).

Mütercim Âsım Efendi (2009), sözlüğünde hile geçmekte fakat hiyel kavramı bulunmamaktadır, diğer sözlüklerden farklı olarak hile kelimesinin anlamı için: “*Dek, desise, renk, hudâ, kasırğa ve girbâd*” manalarını da vermektedir (haz: Öztürk & Örs, s. 357).

Mehmet Kanar, Arapça Türkçe Sözlük (2009) eserinde, hiyel bulunmamaktadır ancak hile kavramı için: “*Kurnazlık, beceri, maharet, ustalık, dirayet ve çare*” kelimeleri verilmektedir (s. 788).

Lügat-ı Cûdî’de (2006), hile geçmekte ancak hiyel anılmamaktadır (İbrahim Cûdî Efendi, s. 178-179).

Lügat Arapça-Türkçe (1991), Türkçe-Arapça da hile geçmekte ancak hiyel geçmemekte ve hile’nin anlamı çare, maharet olarak verilmektedir (Toptaş, s. 92).

Akdem Yayınları sözlüğünde “hiyel” kavramı “hile”nin çoğulu olarak gösterilmektedir²⁰ (Mollaibrahimoğlu, 2016, s. 122).

Yabancı sözlüklerde kavram açıklaması yapılırken “Stratagem” kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu kelime mana olarak: “Kurnazlık ve hile” kavramları ile

¹⁹ الْحَيْلَةُ (HÎLE): “İhtiyâl” den isimdir.” İfadesi yer almaktadır. Bkz.: Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, (Tarifat) Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü, çev. ve şerh eden: Arif Erkan, 1. bs., İstanbul: Bahar Yayınları, Nisan 1997, s. 91.

²⁰ حَيْلَةٌ (ج) حَيْلٌ

örtüşmektedir ve Fransızca “stratagem”, “stratagème” kelimeleri baz alınarak özellikle bir savaş esnasında düşmanı alt etmek için uygulanan hile ve kurnazlıklar olarak açıklanmaktadır (URL-3, 17.12.2023).

Vankulu Lügatında ise yalnızca “hile” olarak geçmektedir.²¹

Klasik lügatlar ve sözlüklerde tespit edilen manalar şunlardır: “İlmü’l hiyel; mekanik bilimi; mekanik bilgisi; mekanik; mekanik fenni; zekilik; cihaz; sanat; hile; çoğul olarak “hileler”; yasal hile; hilekârlık; illüzyon; taktik; oyun; oyunlar; aldatma; aldatmacalar; aldatmalar; aldatmak; aldatmak için kullanılan şeyler; kasden ve haksız olarak aldatmak; meşrû olan bir şeyi; gayr-i meşrû olan bir şeye vasıta kılmak; meşrû gibi görüldüğü halde gayr-i meşrû olan bir şeyle meşrû olmak; desise; dolap; renk; entrika; dek; göz boyama; dubârâ; dubârâlar; dalavereler; kasırğa; sahtekârlık; sahtekârlıklar; sahtecilik; hud’a; çâre; çâreler; birini aldatmak niyetiyle yapılan şey; birini aldatmak için yapılan mezmûm şey; dirayet; maharet; marifet; beceri; beceriklilik; aldatacak tarz ve tertip; çözüm; gird-bâd; bir malın hâliyyet ve sâfiyyetini bozacak şey, kıymetsiz bir şey karıştırma; kişinin beğenmediği şeyden sevdiği şeye geçmesi; kurnazlık; kurnazca; strateji, strategem; ustalık niteliği, ustalık; mahirlik; kabiliyet; araç, bir amaca ulaşmak için kullanılan araç/lar; iş görme gücü; işleri doğru yapma yeteneği; yasak olan şeyleri görünüşte meşru olarak yapabilmek için bulunan; yollar, çareler, çıkış yolları; tuzak; uygun çıkış yolu, çıkar yol; yol; tasarruf; kandırma; dolandırıcılık; iyi görüş; iyi görüş ve işlerde tasarruf kudreti; iyi muhakeme; düzen; düzenler; düzenbazlık; kuvvetlerin, maddeler ve hareketler üzerine etkisini inceleyen fizik dalı; tedbir; hüner; sinemada kullanılan teknik ve yöntemler, illüzyon, trük; mekr; mekrler; şeytanlık; sözleşme yapacak taraflardan birinin diğerine sözleşmeyi kabul ettirebilmek için söylediği yalan söz ya da hareket; amel ve tasarrufları şeklen ve zâhiren fıkha uygun düşürmek, püf noktası...”

Tüm bu çalışma neticesinde elde edilen veriler ve analizler hem tablo olarak hem de grafik olarak sunulacaktır ancak tespit edilmiş olan 85 ayrı mana yukarıda verilmektedir. Hiyelin mekanik ilmi olarakta belirtilmesinden ötürü mekaniğin kavramsal anlamını belirtirsek: Özellikle bir işin yapılabilmesi için beraber çalışan birden fazla parçalı bir ekipmanın parçası²², güç kullanan hareketli parçalara sahip bir

²¹ URL-13, “Vankulu Lugati”, 20.05.2024.

²² URL-6: “Machine”, 02.12.2023.

ekipmanın parçası, makine, elektronik cihazlar, belirli bir amaç için güç veya hareket üreten âletler, birçok farklı parçadan oluşan çalışma düzenekleri²³, insan veya hayvan gücünü arttıran ya da yerini alan, kuvvetleri ve hareketleri iletmek ya da değiştirmek için kullanılan bir cihaz, eğik düzlem, kaldıraç, kama, tekerlek ve aks, kasnak ve vida, özetle basit makineler, rüzgâr değirmenleri su çarkları, içten yanmalı motorlar, jeneratörler, hidrolik pompalar, hava kompresörleri, vinçler ve hatta modern cihazlar, otomobiller de makineler çatısı altındadır.²⁴

“Hiyel” Kelimesinin Lügatlarda Geçen Anlamının Frekans Tablosu

Tabloyu oluştururken, günümüzde rahatlıkla ulaşabileceğimiz eserlerden faydalanmak gayesiyle Mütercim Âsım Efendi, Cürcânî, Muallim Nâcî, İbrahim Cûdî Efendi gibi farklı dönemlerdeki müelliflerin eserlerine başvurarak, “hiyel” kavramına karşılık neler bulunabileceğimizi araştırdık. Bu esnada bir kavram kataloğunu hazırlamayı amaçladık. Hiyel kelimesi genellikle “hile’nin çoğulu” olarak alındığı için “hile” kavramının da daha önce İslam Hukuku’nda ele aldığımız manalardan bahsedilip bahsedilmediğini görmek istedik. Böylelikle yapılan bu çalışma vesilesiyle “hile” kavramının da anlam olarak neler ifade ettiğini ve farklı eserlerdeki aykırılıkları ya da benzerlikleri aşağıdaki frekans tablosu üzerinden okuyabiliyoruz.

Kullanmış olduğumuz 60 farklı kaynağın yüzdesel frekans verilerinden faydalanarak hazırlanan ve en çok hangi kavramların geçtiğini gösteren “grafik” Tablo-1.1.’in ardından verilmektedir.

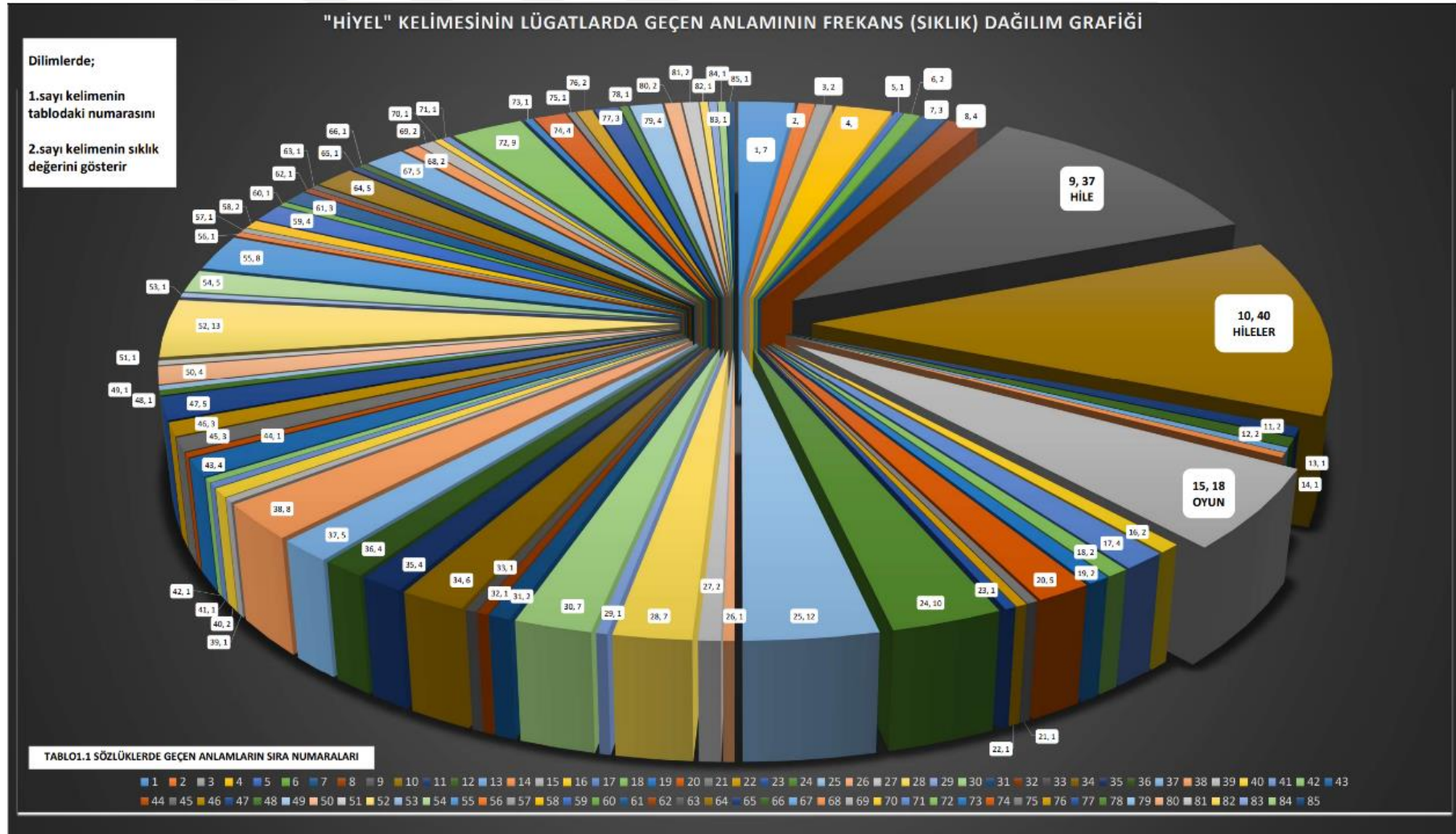
Tablodaki başlıklar şu hususlara dikkat çekmektedir: “Sözlüklerde Geçen Anlamlar” sütununda klasik lügatlar ve sözlüklerdeki incelemelerde elde edilen manaları bulabilirsiniz. “Kaynak Kodları” en alt kısımda verilen kaynak kısaltmalarını sıralı numaralar halinde yansıtmaktadır. “Frekans” sütununda kullanılan kaynak sayısına nazaran manaların kullanım sıklığını görebilirsiniz. “Kaynaklarda Geçen Kavramların Miktarı” ise kaynak kodunda işaretlenmiş olan mana sayısını yansıtmaktadır, böylece bir kaynakta kaç tane kavramla hiyel kelimesinin açıklandığı ya da hile kelimesine atfedilerek ne kadar mana verildiği gösterilmektedir. Ayrıca kaynak kısaltmaları “Tabloların Kaynakçası” bölümünde “Tablo-1.1: “Hiyel”

²³ URL-7: “Machine”, 02.12.2023.

²⁴ URL-8: “Machine”, 02.12.2023.

Kelimesinin Lügatlarda Geçen Anlamının Frekans Tablosu Kaynakçası” ismi altında açılımları ile birlikte yer almaktadır.

Grafik-1.1: “Hiyel” Kelimesinin Lügatlarda Geçen Anlamının Frekans (Sıklık) Dağılımı

Tablo-1.1’de Kullanılan Lügatların Kronolojik Tablosu

Klasik lügatlarda ve sözlüklerde gerçekleştirilen araştırma neticesinde elde edilen verilen işlendiği Tablo-1.1’de kullanılan klasik lügatların ve sözlüklerin isimleri ve yayın tarihleri kronolojik sıraları gözetilerek Tablo-1.2’de gösterilmektedir. Ayrıca kullanılan eserlerin hangi yüzyıllarda yoğunluk barındırdığı da görülmektedir.

Kod sütunundaki kodlara uyumlu kaynakçalarda en sonda yer alan geniş satırda yer almaktadır. Kaynak kısaltmaları “Tabloların Kaynakçası” bölümünde “Tablo-1.2: Tezde Kullanılan Lügatların Kronolojisi Kaynakçası” ismi altında açılımları ile birlikte yer verilmiştir.

TABLO 1.1.'DE KULLANILAN LÜGATLARIN KRONOLOJİK TABLOSU			
SIRA	TEZDE KULLANILAN KAYNAKLAR	BASIM YILI	YY.
1	Lehçetü'l-Lugat, لهجة اللغات	1801	19.YY
2	Dictionnaire abrégé turc-français	1838	
3	Eser-i Şevket, اثر شوكت	1852	
4	Mir'atü'l-Lûgat - مرآت اللغات (H.1293)	1876	
5	İlaveli Kitab-ı Müntehabat-ı Lûgat-ı Osmaniye	1876	
6	The Students Arabic-English Dictionary	1884	
7	Lugati'l-Ebüzziyâ, لغات ابو الضياء	1888	
8	Lûgat-ı Remzî, (inceleme - tıpkıbasım), 1936-1853 لغت رمزی	1888	
9	Resimli Kâmûs-ı Osmânî رسمى قاموس عثمانى	1912	20.YY
10	A Concise Dictionary Of the Persian Language	1949	
11	Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Arabic-Deutsch	1956	
12	Arapça-Türkçe Büyük Lûgat	1964	
13	Farsça - Türkçe Sözlük, (فارسیجه-ترکجه سوزلوك)	1967	
14	Osmanlıca Türkçe Sözlük	1977	
15	Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat, (Eski ve Yeni Harflerle) Ahter-i Kebir Lûgatının İlâvesi ile	1981	
16	el-Mevârid, Arapça-Türkçe Lûgat	1982	
17	Lûgat Arapça-Türkçe, Türkçe Arapça	1985	
18	Farsça-Türkçe Sözlük, Farhang-i Fârsî-Türkî	(1984 or 1985)	
19	A Turkish and English Lexicon	1987	
20	Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük	1988	
21	Lûgat Arapça-Türkçe, Türkçe Arapça	1991	
22	Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat	1993	
23	Türkçe-Arapça Sözlük	1993	
24	Arapça-Türkçe Sözlük	1995	
25	Lisanü'l-Arab = لسان العرب	1996	
26	(Tarifat) Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü	1997	
27	Türkçe Sözlük	1998	
28	Lûgat-ı Cûdî	2006	21.YY
29	Arapça-Türkçe Büyük Sözlük	2006	
30	Ötügen Türkçe Sözlük (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)	2007	
31	Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü	2008	
32	Osmanlıca Türkçe Sözlük	2008	
33	Kanar Arapça Türkçe Sözlük	2009	
34	El-Halîl Es-Semîr Sözlük, Arapça-Türkçe	2009	
35	Burhân-Katı	2009	
36	Mükemmel Osmanlı Lûgati	2009	
37	Lûgat-ı Nâcî	2009	
38	Arapça-Türkçe Sözlük (معجم عربي - تركي)	2009	
39	Farsça Türkçe Sözlük	2010	
40	Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü	2010	
41	Kâmûs-ı Türkî, (Latin Harfleriyle)-(1322/1904)	2011	
42	Arapça-Türkçe Alfabetik Sözlük	2011	
43	Redhose Sözlüğü (Türkçe/Osmanlıca-İngilizce) – Redhouse Turkish/Ottoman-English Dictionary	2011	
44	Fıkah Lûgati (Arapça-İngilizce-Türkçe)	2012	
45	Sözlük [Türkçe-Arapça]	2012	
46	Arapça-Türkçe / Türkçe-Arapça Sözlük	2014	
47	Doğan Büyük Türkçe Sözlük	2014	
48	Arapça Türkçe Temel Sözlük	2016	
49	Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lûgati	2016	
50	Kâmûs-ı Osmânî (inceleme - tıpkıbasım), 1910-1857 قاموس عثمانى	2019	
51	Türkçe-Arapça / Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu	2020	
52	Türkçe Lûgat	(t.y.)	
53	Zübdetü'l-Lûgât (زبدة اللغات)	(t.y.)	
TOPLAM KULLANILAN KAYNAK SAYISI		53	
Mehmet Esad Efendi (1801); Artin Hindoglu (1838), Mehmet Şevket (1852); Mehmed Rifat (1876); Mustafa Şükrü Eyyubi (1876); Francis Joseph Steingass (1884); Ebu'z-Ziyâ Mahmud Tevfik (1888); Hüseyin Remzî (1888); Ali Seydi (1912); Edward Henry Palmer (1949); Hans Wehr (1956); Hüseyin Atay ve diğ. (1964); İbrahim Olgun, (1967); Ali Püsküllüoğlu (1977); Haz. Heyet: Abdullah Yeğin ve diğ. (1981); Mevlüt Sarı (1982); İbrahim Olgun, Cemşit Drağyan (1984 or 1985); Hans Wehr (1985); Sir James W. Redhouse (1974); Mustafa Nihat Özün (1988); Mahmut Toptaş (1991); Ferit Devellioğlu (1993); İlyas Karslı (1993); Serdar Mutçalı (1995); İbn Manzûr, (1996); Seyyid Şerif Cürcânî (1997); Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük (1998); İbrahim Cûdî Efendi (2006); Arif Erkan (2006); Yaşar Çağbayır (2007); Mehmet Kanar (2008); Mustafa Nihat Özön (2008); Mehmet Kanar (2009); Halil Uysal (2009); Mütercim Asım Efendi (2009); Ali Nazîmâ-Faik Reşad (2009); Muallim Nâcî (2009); Kadir Güneş (2009); Mehmet Kanar (2010); Mehmet Erdoğan (2010); Şemseddin Sami (2011); Selami Bakırcı ve M. Sadi Çöğenli (2011); U. Bahadır Alkım ve diğ. (2011); Muhammed Revvâs Kal'acî (2012); İsmet Yolcu (2012); İsmail Parlatur ve Muhammed Haridy (2014); D. Mehmet Doğan (2014); Süleyman Mollaibrahimoğlu (2016); Andreas Tietze (2016); Mehmed Salâhî (2019); Osman Düzgün (2020); M. Bahaddin, (t.y.); Ahmed Nâşid Efendi, (t.y.)			

Tablo-1.2: Tablo 1.1.'de Kullanılan Lügatların Kronolojik Tablosu

Hiyel İlmini Mekanik Bilim Olarak Alan Lügatların Tablosu

Hiyelin mekanik bilim olarak geçtiği Klasik lügatlar ve sözlüklerin hem içeriği hem de basım yılı verilerek kronolojik bir liste halinde 60 kaynak içerisinde kaç kere mekanik bilime değinildiğini belirlemek hedeflenmiştir. Hem hiyelin hangi kavramlarla mekanik bilim olarak sunulduğu hem de eserlerin basım yılı tablo içerisinde kronolojik olarak görülmektedir.

“KOD” başlıklı sütundaki sayılarla uyumlu kaynakçalarda en son bölümde yer alan geniş satırda yer almaktadır. Ayrıca kaynak kısaltmaları “Tabloların Kaynakçası” bölümünde “Tablo-1.3 Hiyel İlmini Mekanik Bilim Olarak Alan Lügatların Tablosu Kaynakçası” ismi altında açılımları ile birlikte verilmiştir.

HİYEL İLMİNİ MEKANİK BİLİM OLARAK ALAN LÜGATLARIN TABLOSU			
YERLİ VE YABANCI KAYNAKLAR			
KOD	ESER İSMİ	İLM-İ HİYEL VE MEKANİK KAVRAMI	BASIM YILI
1	The Students Arabic-English Dictionary	İlm al-ḥiyal, mekanik علم الحیل ‘ilm al-ḥiyal, mechanics	1884
2	el-Mevârid, Arapça-türkçe Lûgat	عِلْمُ الْحَيَل: عِلْمُ الْمِيكَانِيكَا Mekanik	1982
3	A Turkish and English Lexicon: Shewing in English, The Significations of the Turkish Terms	Mekanik bilimi علم الحیل The science of mechanics	1987
4	Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Ferit Devellioğlu)	İlm-ül-hiyel: Mekanik Bilgisi	1993
5	Arapça-Türkçe Büyük Sözlük	Mekanik الْحَيَل: "عِلْمُ الْحَيَل"	2006
6	Osmanlıca Türkçe Sözlük	İlmü'l-hiyel, mekanik bilgisi	2008
7	Farsça Türkçe Sözlük	Mekanik Fenni	2010
TESPİT EDİLEN KAYNAK SAYISI		7	
[1] Francis Joseph Steingass (1884); [2] Mevlût Sarı (1982); [3] Sir James W. Redhouse (1974); [4] Ferit Develioğlu (1993); [5] Arif Erkan (2006); [6] Mustafa Nihat Özön (2008); [7] Mehmet Kanar (2010).			

Tablo-1.3 Hiyel İlmini Mekanik Bilim Olarak Alan Lügatların Tablosu

1.2. AĞAÇ MOTİFİ VE İLİMLERİN SINIFLANDIRILMASI

Ağaç motifi bir metafor olarak bilimlerin sınıflandırılmasında hiyerarşik düzeni sağlayan bir unsur olarak kullanılmıştır. Şematik olarak okuyucuya bilgiyi hem görsel açıdan hem de sistemsal açıdan daha anlaşılabilir olarak sunmaktadır. Günümüzde kullanılan sistem şablonlarının, farklı bölümlere ayırmanın, sistemsal ayrışmanın geçmişte ağaç motifi üzerinden yapıldığını ve bu ayrıma rağmen kendi içerisinde nasıl bir bütünlük barındırdığını bu başlık altında inceleyeceğiz.

Öncelikle bir kısım edebi eserlerde ve farklı türlerdeki eserler/çalışmalar içerisinde ağaç motifinin bir sistemleştirme aracı yöntemi olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bunun sebebi ise karmaşık ya da çok yönlü mevzuları daha anlaşılır ve görsel açıdan temsil edilebilecek şekilde ifade ederek, açıklayabilmektir. Ağaç; kökleri, gövdesi ve dallarıyla herkesin zihninde bir imge oluşturabilmektedir. Ağaç motifinin kullanımında; temel bilimlerden başlayarak, bu bilimlerden üretilen ve spesifik alanlara konu olan dallar bulunmakla birlikte her dalın gövde ve kök ile bağının sürdürüldüğü de gözlemlenmektedir. Bir konunun kendi içerisinde derinleşmesini ve dallara ayrılmasını temsil eden bu motifte, alt dallarının da olduğu gösterilebilmektedir. Farklı disiplinler ile arasındaki etkileşim ya da birleşim gözlemlenebilmekte ve ilimlerin çeşitliliği karışık olmayacak bir şekilde çözümlenerek bir motif olarak gözler önüne serilmektedir. Bu yüzden; ağaç motifi güçlü bir metafordur.

İslâm Medeniyeti'nde birçok eserde ağaç motifi kullanılmıştır. Örneğin: İbn Bihri'z'in (t.y.) Hudûdü'l-mantık isimli eserinde köklere ve dallara ayırarak motifleme (teşcîr) yöntemi kullanılmaktadır ve Yuhannâ b. Mâseveyh'in el-Künnâşü'l-müşeccer²⁵ isimli eserinde de bu motifin geçtiği zikredilmektedir (Arıcı, M., 2019, s. 43).

İbnü'l-Arabî'de²⁶ (ö. 638/1240) vahdet-i vücûd fikrini açıklarken ağaç motifi kullanmaktadır (Akyıldız, F., 2019, s. 56).

²⁵ Müşeccer: Sözlükte “ağaç biçimi verilmiş şey”e denmektedir ve Arap edebiyatında adeta bir ağacı andıran, gövdesi ve dallarıyla ağaç biçimindeki nazım çeşidine denilmektedir. Bkz.: İsmail Durmuş, “Müşeccer”. **DİA**, İstanbul, 2006, C. 32, s. 158-160, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/museccer?ysclid=lxaipep2dm235141107>. Erişim Tarihi: 11.06.2024.

²⁶ İbnü'l-Arabî ilimleri üç ana kola ayırmaktadır. Birincisi bilginin kaynağı ve aracı, ikincisi bilginin ait olduğu alan, üçüncüsü ise bilgiyi kazanmak gayesidir. Bilginin aracı olan ilimler: Akli, hal ve sır ilimleri

Şehrezûrî'nin (ö. 687/1288'den sonra) 13. yüzyılda Şerhu Hikmeti'l-işrâk ve eş-Şecereti'l-İlâhiyye'nin mukaddimesinde bir ilimler tasnifi bulunmaktadır. Kendi dönemine kadar gelen eserlerin özetini içeren bir ansiklopedidir. Ağaç motifi metaforu isminde de “şecere” olarak geçmesinden ötürü bu eserde; “ilâhî ağacın kökleri âlet ilimleri konumundaki dil ilimleri ve mantık; ağacın dalları ise amelî felsefenin bölümleri olan ahlâk, menzîlî hikmet ve medenî hikmettir. Ağacın zirvesi; nazarî felsefenin bölümleri olan: fizik, matematik ve metafiziktir.” (Evmeş, A., 2023, s. 31).

Abdurrahman Bistâmî'nin (ö. 857/1453) hem Kitâbu'l-Fevâhi'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye hem de Nazmu's-Sülûk fî Mûsâmereti'l-Mülûk eserinde ağaç motifinin kullanıldığı görülmektedir. Abdurrahman Bistâmî, el-Fevâ'ihu'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye eserinde İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifini konu almaktadır ve bir ağaç şeklinde bu sınıflandırmayı göstermektedir. Ağacın kökleri olarak şer'iyye ve riyâziyyeyi vermektedir. Ancak gövdesi el-Fünûnü'l-felsefiyyedir. Kök ve gövdeden sonra dört dal olarak riyâziyyât, mantıkiyyât, tabi'iyât ve ilâhiyat yer almaktadır (Kaya, V., 2016, s. 201).

Taşköprizâde'nin²⁷ (ö. 968/1561) ilimler tasnifine dair ağacında ise “devha”lar ve şubeler bulunmakta ayrıca dalların küçük dallara ayrıldığı bir sistem bulunmaktadır. Burada her bir devha kendi içerisinde farklı ilim dallarına ayrılırken, ağaç motifi zihinde netleşecek şekilde bir yol izlenmektedir. Taşköprizâde'nin Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm isimli eserinde gerçekleştirilen bu metot es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyadeti'l-Âhira isimli eserinde de devam ettirilmiştir.

Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657), mevzûlarına ve adlarına dair yaptığı araştırmalar ile yüz elli çeşit ilim elde ettiğini ve buradan da yedi başlık (yedi kök) çıkardığını söylerken, her köke bağlı yedi ulu ağaç benzetmesi yapmaktadır. Birinci kök yazı ilimleri, ikinci kök lafsız (söz) ilimleri, zihni ilimler, dördüncüde özlerle alakalı

olarak üçe ayrılır. Bkz.: Abdullah Kartal, “İbnü'l-Arabî'nin İlimleri Sınıflandırması ve Fârâbî ile Bir Karşılaştırma”, **Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi**, C. 7, sy. 1, Haziran, 2021, s. 757.

²⁷ Hüseyin Atay (1980), 44. dipnotta, Taşköprülüzâde'nin farklı yazımlarıyla ilgili olarak şöyle söylemektedir: “*Arapça yazıda Taşköprü, Türkçede Taşköprülü olmalıdır. Sondaki uzatmalı (i) Arapçadaki nisbet yası'nın üzerine geçer. Ya Taşköprü-zade veya Taşköprülü-zade demek gerekir. Taşköprü-zade yanlıştır. Çünkü Taşköprü kasaba adıdır. Kasabanın çocuğu değil, kasabalının çocuğudur. Kasaba çocuğu mecazî olarak dense bile burada ona gerek yoktur. Kasabalının çocuğu ise hakikattir.*” Bkz.: Hüseyin Atay, “Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi”, **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sy. 4, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s. 27. Çalışmamızın bundan sonraki kısmında “Taşköprülüzâde” ya da “Taşköprizâde” olarak kullanacağız.

ilimler, beşinci pratik felsefî ilimler, altıncı teorik felsefî ilimler, yedinci de ise matematik ilimleri yer almaktadır (Kahraman, H. ve Günday, Ş., 2019, s. 1477).

Daha yakın bir dönemde yazılan eserlerde de örnekler mevcuttur. Seyyid Hüseyin Nasr, “Eğitim Sisteminin Temelleri ve Eğitim Kurumları” başlığı altında ilimlerin tasnifini konu alırken ağaç motifi metaforu üzerinden bir örnek vermektedir ki burada bütün ilimleri bir ağacın dalları gibi tasvir etmektedir. Ağacın her dalında gövde ile uyumlu meyveler verebilecek bir filizlenme ve olgunlaşmadan bahsetmekte ancak dalın sonsuza kadar uzayamayacağını belirterek, belirli bir nokta da sınıflandırmanın sınırlandırılması gerektiğini böylece gövdeyi ve dengeyi sağlamanın öneminden bahsetmektedir (Nasr, S. Y., 2008, s. 59).

Ağaç motifi farklı farklı dönemlerde kullanılmış, bahsedilen eserler başta olmak üzere birçok eserde ilimlerin sınıflandırılmasında görsel ve zihinsel bir vasıta olarak kullanılmıştır. Bu motifin incelenmesinin ardından ilimler tasnifine giriş yaparak, hiyel ilminin bu alandaki eserler nezdinde konumu üzerinde durulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İLİMLERİN TASNİFİNDE HİYEL İLMİNİN KONUMU VE ÖNEMİ

Tasnif, bir eseri kısımlara ayırma veya sınıflandırma aslında konuların anlaşılmasına ve sistemli bir şekilde daha kolay tanımlayabilmek için kullanıldığı, arşivcilik sahasında da belgeler konusunda bu hususun göz önüne alındığı belirtilmektedir (Baş, İ., 2019, s. 53). “Sınıflandırma” ise bir kavram olarak Bedi Akarsu’nun ifadesiyle şu şekilde belirtilmiştir: “*Konuları ve kavramları dizgisel olarak bölümlleme ve sıraya koyma.*” (Akarsu, B., 1975, s. 150).

İlimlerin sınıflandırılmasına dair eserlerde ilimlerin “tasnif”i kavramı yanında taksîm kelimesiyle de karşılaşmaktayız. Taşköprizâde (ö. 968/1561) Miftâhu’s-seâde ve misbâhu’s-siyâde²⁸ adlı eserinde “ilmu tekâsîmi’l-ulûm” başlığı altında bu konulara değinmektedir.

İlimler tasnifinde “hiyel” ilmi üzerine bir araştırma gerçekleştirdiğimizde kavramsal olarak farklılaşmakla beraber, içerik olarak da değiştiğini farklı üst başlıklara ya da alt başlıklara sahip olduğunu görüyoruz. Bunlardan biri olan Fârâbî’nin İhsâ’ül-ulûm eserinde hiyel kavramı zikredilmekle beraber hile manası verilerek matematiksel ilimlerin (teorilerin) pratiğe (yani uygulamaya) yönelik kısmı olarak nitelendirilmiştir.

İlimler tasnifi literatürü bağlamında hiyel ilminin konumunu belirlemeye çalışacağımız için bu başlık altında ki çalışmamızda bir önceki başlıkta konu aldığımız hiyelin, fikhî ve mekanik bilim olduğunu aktaran manaları göz önüne aldıktan sonra, mekanik bilimi ifade eden hem “hiyel” hem de farklı kavramlar ile sınıflandırılan disiplinlerin de izini süreceğiz. İlimler tasnifini gerçekleştiren tüm müellifler ve eserler

²⁸ Taşköprizâde’nin bu eserinden yola çıkarak kaynaklarda “mevzû’âtü’l-ulûm literatürü” literatürü söyleminin kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz.: Mustakim Arıcı, “Temel Problemler Ekseninde Tasnîfu’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, s. 26.

üzerinde durulmayacak ancak bunun yerine mekanik bilimi konu alan eserlere öncelik verilecektir.

İlimlerin tasnifi hususunda öncelikle belirtilmelidir ki “ihsâu'l-ulûm”, “mevzûatû'l-ulûm”, “aksâmu'l-ulûm”, “enmûzecu'l-ulûm”, “tasnîfu'l-ulûm”, “merâtibü'l-ulûm”, “tertîbü'l-ulûm” gibi isimlendirmeler mevcuttur.

Bilgiye ulaşım açısından gerçekleştirilen sınıflamalar ve varlık mertebelerine göre gerçekleştirilen sınıflamalar olarak iki çeşit sınıflama olduğunu söyleyebiliriz. Naklî ve aklî ilimler sınıflandırması ise çok daha sık karşılaşılabilen kavramlardır. Aklî-naklî, nazarî-keşfî, teorik-pratik, dahilî-haricî, Arab-Acem, farz-ı ayn ve farz-ı kifaye, ulûmu'l-müşerria ya da ulûmu'l-hikemiyye, memdûh-mezmûm, lî-zatihî ve lî-gayrihî, alî-ednâ gibi ayrımlarda bulunmaktadır.

İlimler tasnifi eserleri söz konusu olduğunda belirtilmesi gereken bir husus daha vardır ki; her bir eserin tek başına sadece ilimlerin tasnifi konusuna dair bir metin olmadığıdır. Klasik ilimler tasnifi eserleri, enmûzec ve ansiklopedi türü tasnif eserleri ve bir kitabın yalnızca mukaddime kısmında yer alan kısa tasnif bölümleri gibi tasniflemeler göz önüne alındığında birçok farklı isimde eser karşımıza çıkmaktadır ki tez aşamasında literatürün tamamını inceleyebilmek mümkün olmayacaktır. Bu yüzden özellikle öne çıkan isimler, tasnifi birçok bilim insanını etkileyenler, literatüre katkısı olanlar, örnek metin olarak uzun süre göz önünde tutulanlar, sistematik olarak ilimler tasnifine yaklaşanlar, ilmi metodolojik olarak aktarma çabasında olanlar ve “hiyel” kavramının geçtiğini görebildiğimiz eserlerden faydalandık.

2.1. İLİMLERİN SINIFLANDIRILMASI

Kadim zamanlardan günümüze kadar kaleme alınan bilimsel sınıflandırma eserleri ve tasnif literatürüne dair tüm çalışmalar; ilimlerin konusunu, önemini, özelliklerini, diğer ilimler arasındaki konumunu ve diğer bilimlerle arasındaki bağı, sınırlarını çizmek adına çalışmış eserleri ihtiva etmenin yanında entelektüel çabalar ile sınıflandırma kriterlerinin belirlenmesine, farklı ekollerin oluşmasına, müfredat sistemine dair öncüller ve önermeler ortaya koyarak eğitim sisteminin tartışılmasına ve güncellenmesine, geçmişe dönük eğitim sisteminin belirlenebilmesine, yazıldığı dönemin ilmi muhitini ve birikiminin incelenemebilmesine olanak sağlamaktadır.

İnsanın zaman içerisindeki kümülâtif olarak elde ettiği kültürel birikim ve bilginin, sistemli olarak ilim dallarına dönüşmesi; eğitim ve nakil gibi hususlar ile bağlantılı olarak ilerleyerek faydalınabilir olması adına tasnif bir mecburiyet oluşturmuştur. Farklı ilimler tasnifinin gerçekleşmiş olması, farklı ilimsel muhitlerin etkileşimine, farklı kültürlerle ve farklı müellif tarzlarına da bir kanıt niteliğindedir. Bir ilmin kimi zaman iki farklı müellifin tasnifinde teorik/pratik veya felsefî/dinî ya da daha farklı alanlar arasında konum değiştirdiğini, bağlantılı olduğu ya da alt dalları grubunda barındırdığı ilmin başka bir dal altında konumlandırıldığını görebiliyoruz. Bu tarz değişimlerin sadece teknik bir meselenin ötesinde, ilmi gelişimin ve alan olarak değişimin de izlerini taşıyabileceğini, bir ilmin izi sürülerek o ilme dair bilgi birikiminin de takibinin yapılabileceğini düşünmekteyiz.

Medeniyetler tarihinin ilk zamanlarından başlayarak bilim etkileşimini arttıracak faaliyetlerin gerçekleştirildiklerini ve artan bilginin sınıflandırılması ile ilimlerin tasnif sisteminin yapılmaya başladığını söylemek mümkündür. Konu, amaç, yöntem ve vazifelerini göz önünde bulundurarak yapılan tasnifler, ilimler tasnifinin, eğitim öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesinde etkili olduğunu söyleyen çalışmalar da mevcuttur (Tülüce, H. A., 2021, s. 542).

İlimler tasnifi aynı zamanda müellifin dünya görüşünü, bulunduğu ilimsel muhitin etkilerini ve döneme kadar yazılan eserler içerisinde faydalandıklarını görebiliyoruz. Aynı zamanda kendisinden sonra gelen eserlere tasiri bağlamında ele almış olduğu ilimlere eleştirel bakış açısı da getirebiliyoruz.

İlimler üç farklı şekilde tasnif edilmektedir:

1. İlimlerin liste şeklinde isimlerinin verilmesi
 2. İlimlerin sınıflandırılmasının yapıldığı dönemde tartışılan mevzûların başlıkları (mesâil listesi/enmûzece)
 3. İlimlerin konularından ötürü gerekli görülen alana dair tasnif metinleri²⁹
- (Molla, K. F., 2005, s. 272).

²⁹ Osmanlı döneminde oldukça kıymetli ve çeşitli eserlerin kaleme alındığı özellikle Fetih öncesi Osmanlı döneminde, birinci ve ikinci başlıktaki eser üretildiği belirtilmektedir. Bkz.: Kemal Faruk Molla, “Mehmed Şah Fenârî’nin Enmûzecu’l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar’da İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi”, **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, sy. 18, Haziran 2005, s. 272.

İkinci başlıktaki “enmûzec eserler” sistemli bir şekilde sınıflandırılmış ilim dallarının ve onlara ait mevzûlarını, soru-cevap bahsini, farklı ilim dallarına dair tartışmaları kapsayan mesâil (e’sile ve ecvibe kitapları) bahislerini içermektedir (Fazlıoğlu, Ş., 2019b, s. 52).

Bu eserleri:

1. Mevzûât kitapları
2. Enmûzec kitapları
3. Mesâil kitapları olarak sınıflandırabiliriz.

Mesâil eserlerinin “problematik” taraftadır, hatta konulara ilişkin done ve (mu’tâ) hipotezler (mefrûd) ile ulaşılmak istenen sonuçlar (Matlûb) şeklinde sıralanmıştır. İlimler mevzûları, mesâilleri ve mebâdileri³⁰ açısından farklı ya da ortak özelliklere sahip olabilmektedirler (Kutluer, İ., 2001, s. 160). Bu üç özellik bir ilmin öğrenilmesi için gereken dört ilkedен de üçüdür. İlmin mevzûsu, mebâdi’si, mesâil’i ve metâlibi (amaçları) dört ilkeyi oluşturmaktadır. Bu dört ilkeyi bilmek ilme dair de malumat sahibi olmayı sağlayacak imkânı vermektedir ancak ilim dalında derinleşebilmek için gerekli tahlil ve incelemeleri yürüterek analizler gerçekleştirmek bir keşifte ya da çıkarımda bulunarak, bir kazanım elde etmek, o ilme dair işlenebilir birikim de edinmek gerekmektedir (S. Ensarioğlu, 2022, s. 924).

Osman Bakar (2012), ilimlerin tasnifi ile alakalı olarak bilgi verirken, metodolojik, ontolojik ve ahlâkî açıdan ilimlerin hiyerarşik düzeninin üç hakiki temeli olduğundan bahsetmektedir. Bu üç temelin ilimlerin üç temel açısıyla alakalı olduğunu söyleyerek ontolojik temelin ilmin konusu ile metodolojik temelin çalışma konularını bilmenin yöntem ve biçimleriyle, ahlâkî temelin ise ilimlerin gaye ve hedefleri ile alakalı olduğunu ve genellikle ilimler hiyerarşisi kurmanın üç ölçütünün bunlar olduğunu söylemektedir (s. 278).

İlk İlimler Sınıflandırmaları

Tarihte ilimler tasnifinin ilk örneğinin Platon tarafından gerçekleştiği düşünülmektedir³¹ (Tülüce, 2021, s. 543). Devlet diyalogunun yedinci kitabında,

³⁰ Bilimlerin konularına “mevdû”, meselelerine “mesâ’il, ilkelerine “mebâdi” denilmektedir. Bkz.: Tahsin Demir, “Kadim ve Cedid Arasında İlimler: İzmirli İsmail Hakkı’nın Taşnîfu’l-‘Ulûm Adlı Risalesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 63, 2. Kasım 2022, s. 996.

³¹ İlk ilimler tasnifini Aristoteles’in gerçekleştirdiğini belirten çalışmalarda bulunmaktadır. Bkz.: Faruk Akyıldız, “Erken Dönem Osmanlı Tarihi’nde İlim ve Tasnif Anlayışı: Abdurrahman Bistâmî’nin El-

deneysel veri içermeyen ve zihinsel kavramlar ve çıkarımlara dair disiplinlerin bilim olduğunu söylemektedir ki bilimin konusu da; tikel olmayan yani tümel, değişmeyen, zorunlu, akılsal olandır. Bu fikirler: Aritmetik (arithmitikos), geometri, astronomi, harmoni ve diyalektik olarak beşli sınıflandırma gerçekleştirmiştir. Diyalektik ona göre en üstte olandır (Erdoğan, E., 2009, s. 138-139).

Akabinde Aristoteles'in Metafizik eserinin altı bölümünde gerçekleştirdiği sınıflandırma gelmektedir. Aristoteles (M.Ö. 384-322) ilimleri; teorik, pratik, poetik³² olarak üçe ayırmaktadır. Teorik felsefede amaç hakikati bilmektir. Pratikte ise iyiyi bilmek yeterlidir. Aristoteles farklı ünvanlara sahip olmakla birlikte, "*ilimleri sistematize eden bir üstat olduğu için*", "*el-muallimü'l-evvel*" ismiyle de anılmaktadır (Kaya, M., 1991, s. 375-378). O, matematiği en yüce sayılan teorik bir ilim olarak değerlendirmektedir. Ona göre mûsikî, astronomi, optik ve mekanik, hem saf matematiğin hem de uygulamalı matematiğin yani, "*matematiğin daha fiziksel*" dallarından sayılmaktadır (Akpınar, H., 2005, s. 192).

Aristoteles'te konu, metot ve gaye olarak ayrılmış ilimlerden sonra Porphyrius'un İslâm Medeniyeti'nde çokça üzerinde durulan eseri olan İsbâgûcî'sinde yöneldikleri alanın yapıları ve amaçları açısından tasnif söz konusudur. Nazarî ve amelî sistemin buradan geldiği söylenmektedir (Tülüce, 2021, s. 543).

Özellikle 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren üzerindeki ilgi artan 7 özgür sanattaki (artes liberales/ septem artes) doğal ve sosyal bilimler trivium (gramer, mantık, retorik), quadrium (aritmetik, geometri, müzik ve astronomi) şeklinde ünlenmiştir. Elbette Aristoteles'in eserleri ve ilimlere dair bilgileri söz konusu olunca Müslüman düşünürlerin şerhleri ve tercümeleri üzerinden incelemeler yapılmış ve

Fevâ'ihü'l-Miskiyye Fî'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye Adlı Eseri ve Etkileri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul. 2019, s. 12-13. Ayrıca Pythagoras'ın ilk ilimler tasnifini gerçekleştiren kişi olduğunu belirten çalışmada ilimlerin: Matematik, aritmetik, geometri, müzik ve astronomi ilimleri olarak sınıflandırıldığı, aritmetik ilminin tüm ilimlerin temeli olarak görüldüğü söylenmektedir. Bkz.: Ecem Çetinkaya, "İslâm Medeniyeti'nde 18. Yüzyıla Kadar İlimlerin Sınıflandırılması Eserlerinde Matematiğin Konumu", Yüksek Lisans Tezi, T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Çankırı, 2021, s. 4.

³² *Pratik (Praktike), Prodüktif (Poietike), Teorik (Theoretike) ilimler:*

1. *Pratik Bilimler: A. Ahlâk, B. Siyaset (a. İktisat, b. Retorik, c. Strateji)*

2. *Prodüktif Bilimler: A. Mühendislikler, B. Çeşitli Zanaatlar.*

3. *Teorik Bilimler: A. Fizik, B. Matematik, C. Metafizik. Bkz.: Eyüp Erdoğan, "Platon ve Aristoteles'in Bilimlere İlişkin Sınıflamaları", FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 7, Nisan 2009, s. 154; Eyüp Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçışı ve Kabulü", Diyanet İlmî Dergi, C. 52, sy. 1, Mart, 2016, s. 153.*

Aristoteles, İslâm Dünyası üzerinden okunmuş ve anlaşılmıştır (Az, M. A., 2020, s. 556).

Aristo'nun eserleri çevirildiğinde hangi sıraya göre okunması gerektiğinin belirtildiği ve sınıflandırma ile tertip geleneğinin buradan başladığı söylene de, tasnif eserlerinin muhtevası göz önüne alındığında ve yazılış gayeleri düşünüldüğünde literatürü açıklamak için yetersiz bir öngörü olduğunu söylemek doğru olacaktır. Öncelikle bir ilim dalının umuma arzı için kaleme alınan eserlerin içerisinde de daha önce o ilim dalı üzerinde çalışanlara ve eserlerine rastlanmasından ötürü İslâm Medeniyeti geleneğinde özellikle başvurulmuş dipnot ve kaynakça verme sisteminin düzeni göz önüne alındığında sınıflandırmanın kökeninin de izi çevirilerden daha geçmişe dayanmaktadır. Akabinde müstakil eserlerin bina edilmesi ise bir amaca yönelik olduğu bariz bir şekilde kendini göstermektedir.

Öncelikle ilimler tasnifi eserlerini detaylı bir şekilde şu kısımlara ayırabiliriz:

1. İlimlerin sınıflandırılmasını amaçlayan eserler,
2. İlimleri umuma açmayı gaye edinmiş veya klasik ilimler tasnifi eseri olmamakla birlikte ilim dallarından bahseden eserler,
3. İlimleri devlet erkânı ya da yazılmasını isteyen kişiye tanıtmayı amaçlayan eserler,
4. İlimlerin öğretilmesinde müfredat oluşturacak sistemin kurulmasını amaçlayan eserler,
5. Sadece ansiklopedik türde ya da alfabetik olarak ilimlerin isimlerini aktaran eserler,
6. Muhtelif alanda yazılmış olan eserlerin yalnızca belirli bir kısmında gerçekleştirilen ilimler tasnifini konu alan bölümleri olan eserler.

Konuyla bağlantılı Mustakim Arıcı'nın (2019) tasnifi şu şekildedir: “a) *Tasnif ya da sayım literatürü*, b) *İlimlerden örnekler ya da ilimlerin meseleleri* ve c) *İlmî terimler sözlüğü*” (s. 27).

Buna karşılık Kenan Tekin'in (2023) tasnifi şu şekildedir: a) *İlimlerin tasnif ve taksimini amaçlayan eserler*, b) *İlimleri örnek meseleler üzerinden tanıtmayı amaçlayan enmûzec türü eserler* ve c) *İlimlerin öğretiminde takip edilmesi gereken sıraya göre veya önemine göre sıralayan tertîbü'l-ulûm tarzında yazılmış eserler* (s. 35)

İlimler tasnifinde ilimler ilkesini aldığı ilim dalının altında konumlandırılmaktadır. Nitelik olarak bu konumlandırma yani ilke, ilimlerin derecelendirmesinde tespiti kolaylaştıran bir faktördür (S. Ensarioğlu, 2022, s. 924). İlimler tasnifine dair klasik eserlerin taşıdığı ilim dalları ve bu dalların hangi başlıklar altında ve nasıl konumlandırıldığı bir sonraki başlıkta verilecektir. Ancak genel olarak bu ilimler içinden sadece hiyel ile ilgili olan kısımlar üzerinde durarak, bu dala dair bilgileri daha detaylı inceleyeceğiz. Diğer ilim dalları içerisinde hiyelin konumunu belirlemeye yönelik değerlendirme yapmaya gayret edeceğiz. Bu anlamda pek çok örnek üzerinden, eserin üretildiği döneme dair mekanik bilgisi, teknolojik durum ve hiyel ilmine dair niteliksel bilgiye yönelik bir zemin oluşturmaya çalışacağız.

2.1.1. Klasik İlimler Tasnifine Genel Bir Bakış

İslâm Medeniyeti'ndeki ilimler tasnifinde belirli dinamolar olduğu görülmektedir. Daha öncede değindiğimiz gibi ilimler naklî ve aklî, ya da şer'î ve felsefî ya da dinî ve hikemî diye ikili bir ayrıma tabi tutulmaktadır. Bunlar birbirinin yerini alan kavramlar olarak nitelendirilmekle birlikte³³ naklî ilimlerde: Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf, aklî ilimler ise nazarî ve amelî olarak sınıflandırılmaktadır. Örnek metinler üzerinde de bu sınıflandırmalara zaman zaman rastlayacağız. Ama öncelikle nazarî ilimler ile kastedilen ilimlere örnek olarak şunları verebiliriz: İlâhiyyât (metafizik), riyâziyyât (matematik), tabîiyyât, amelî ilimler ise: Ahlâk, tedbîrî'l-menзил (ev idaresi) ve siyaset.

Nazarî bilgi: İnsanın iradesi ve yapabilecekleri dışındaki varlıkların bilimidir. Amelî bilgi: İnsanın iradesi, kudreti ve yapabileceklerine dahil olan nesnelerin bilimidir (Ocak, H., 2012, s. 118). Nazarî ilimlerin amacı var olan şeyleri incelemek ve malumat kazanmaktır. Fizik, matematik ve metafizik ilimlerini kapsar fakat en üstün ilim olarak metafizik ilmi konumlandırılmıştır. Amelî ilimler ise insan fiillerine bağımlı olan ahlâk, ev ekonomisi ve siyaset dallarını kapsamaktadır (Akyıldız, F., 2019, s. 14).

³³ İlhan Kutluer, "İlim", **DİA**, İstanbul, 2000, C. 22, s. 109-114, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilim>). Erişim Tarihi: 03.12.2023.

İlimlerin sınıflandırılması hususunda tespit edilen ilk ismin İbnü'l-Mukaffa'nın olduğu bir çok kaynakta geçmektedir.³⁴ Diğer isimler ise şunlardır: Kindî³⁵ ve Câbir b. Hayyân (ö. 200/815)³⁶. Ancak bu konu ihtilaflıdır. İlimler tasnifine dair müstakil eser örneği Fârâbî'nin (ö. 339/950) İhsâ'ül-ulûm³⁷ eseri gelmektedir. Burada ilim dalları fazlalaştıkça ve geliştikçe eserlerinde çoğaldığı görülmektedir ki bu tasnifler kimi zaman birbirinden etkilenmiş kimi zaman ise yeni bir sınıflandırma gerçekleştirilmiştir.

İlimleri sınıflandıran eserler arasından örnekleme yaparken sunacağımız müellifler ve eserleri şunlardır: İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) el-Mantık isimli eseri, Câbir b. Hayyân'ın (ö. 200/815), Kitâbu'l-Hudûd isimli eseri, Kindî'nin (ö. 252/866

³⁴ Mütercim olduğu belirtilen İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) el-Mantık eserinde bir tasnif gerçekleştirdiği söylenmektedir. Bkz.: Mustakim Arıcı, "İlimler Tasnifi Literatürleri İslâm Yazmalarının Kataloglanmasında Bir Zemin Sunabilir mi?", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sy. 20, 2022, s. 416.

³⁵ Mahmut Kaya, Kindî'nin tasnifi yerine Cabir b. Hayyan'ı ilk sayılmaması gerektiğini, çünkü onun tasnifinin şüpheli olabileceğini belirtmektedir. Bkz.: Mahmut Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak (ö. 252/866 [?])", **DİA**, Ankara, 2002, C. 26, s. 41-58, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-yakub-b-ishak#1>. Erişim Tarihi: 15.01.2024; Mehmet Dugan ve Ali Kürşat Turgut, Kindî'nin Risâle fî Kemmiyeti Kütübi Aristûtâlîs vemâ Yahtâcu İleyhi fî Tahsîli'l-Felsefe ve Kitâbu'l-Cevâhiri'l-Hamse adlı risâlelerini örnek göstererek ilimler sınıflandırmasıyla alakalı bilgi alabileceğimiz bu çalışmaların konularının bağımsız olduğuna dikkat çekmekte ve ilimler tasnifine dair eserin günümüze ulaşmadığını, ilk olma hususunda temkinli yaklaşılması gerektiğini belirtmektedirler. Bkz.: Mehmet Dugan, Ali Kürşat Turgut, "Kindî ve Fârâbî'nin İlimler Tasnifinde Müziğin Yeri ve Önemi / Te Place of Music and Its Importance in al-Kindî and al-Fârâbî's Classification of Sciences", **tarr: Turkish Academic Research Review**, C. 5, sy. 2, 2020, s. 294; Aristo'dan sonra Kindî'yi anan bir başka kaynak ise şudur: İbrahim Maraş, "Tokatlı Molla Lütfi: Hayatı, Eserleri ve Felsefesi", **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, no. 14. June 2003, s. 119-136.

³⁶ H. 3. asırda Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) Kitâbu'l-hudûd isimli eseri ile ilimler tasnifinin başladığını söylemektedir. Bkz.: Ali Arslan, "İbnü'l-Ekfânî'nin (Ö. 749/1348) İlimleri Tasnifi ve Tasnifinde Hadis İlmî", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18/18. Aralık 2020b, s. 20; İlimler tasnifi eserlerinin 3. Asırdan itibaren ilk örneğinin Câbir b. Hayyân'a (ö. 200/815) ve ona nisbet edilmiş olan Kitâbu'l-hudud isimli risâlesi olduğu söylenmektedir. Bkz.: Ali Arslan, "Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî'nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", **Diyanet İlmî Dergi**, C. 56, sy. 2, Haziran 2020a, s. 364; Tahsin Demir ilimler tasnifini Câbir b. Hayyân ile başlatmaktadır. Bkz.: Demir, T., a.g.m., s. 995; Ali Kürşat Turgut, ilk ilimler tasnifini Câbir b. Hayyân'ın (ö. 815) gerçekleştirdiğini söylemektedir. Bkz.: Ali Kürşat Turgut, "Ebû Hayyân Tevhîdî'nin İlimler Tasviri: Risâle Fi'l-Ulûm", **Diyanet İlmî Dergi**, C. 55, say. 2019a, s. 530; Hüseyin Sarıoğlu, ilk ve özgün ilimler tasnifinin Kindî tarafından gerçekleştirildiğini söylemektedir. Bkz.: Hüseyin Sarıoğlu, "Taşköprülî-zâde'de İlim ve Felsefe", **Taşköprü'den İstanbul'a**. Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu. Ed. Celil Güngör. Kastamonu-Taşköprü: Taşköprü Belediyesi Yayınları, 2006, s. 555; Ancak Paul Kraus'un sunduğu birtakım gerekçelerden ötürü, bu eserin H. 2. yy.'da telif edilmiş olmasının ve H. 3. yy.'dan önce kaleme alınmış olmasını mümkün görmemektedir. Ancak Fuat Sezgin'in risâlenin Câbir b. Hayyân'a ait olduğunu savunduğunu söylemektedir. Bkz.: Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", **İstanbul University Journal of Sociology**, C. 3, sy. 22, 2011, s. 539-540.

³⁷ Dugan, M. ve Turgut, A. K., a.g.m., s. 300; Hasan Hüseyin Bircan, "Fârâbî'nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefi, Dini ve Aktüel Değeri", **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)**, sy. 7, Aralık 2022, s. 2.

[?]) Maiyetü'l-ilmî ve Aksamuhu, Kitâb Aksâmi'l-ilmî'l-İnsî ve Risâle fî kemmiyyeti kütübî Aristotâlîs ve mâ yühtâcü ileyhi fî tahşîlî'l-felsefe isimli eseri, Fârâbî'nin (ö. 339/950) İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı) isimli eseri, Amirî'nin (ö. 381/992) el-İ'lam bi Menakibi'l-İslâm isimli eseri, İbn Nedîm (ö. 385/995), el-Fihrist isimli eseri, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) Mefâtîhu'l-ulûm isimli eseri, İhvân-ı Safâ'nın (X. yüzyıl) Resâ'il (Resâilü İhvânî's-Safâ) isimli eseri, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Risâle fî Aksâmi'l-'Ulûmi'l-'Akliyye (Kitâbu aqsâmi'l-hikme ve tafşîlihâ) isimli eseri, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Kitâbu's-Şifâ isimli eseri, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Dânişnâme-i 'Alâ'î (Hikmet-i 'Alâ'î ['Alâ'iyye], Kitâb-ı 'Alâ'î) isimli eseri, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) el-Hikmetü'l-meşrikiyye isimli eseri, İbn Hazm, (ö. 456/1064) Merâtibu'l-Ulûm ve et-Takrîb li Haddi'l-Mantık isimli eserleri, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) İhyâü Ulûmi'd-dîn isimli eseri, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) er-Risâletü'l-ledünniyye isimli eseri, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) el-Müstasfâ isimli eseri, İbn Seb'în'in (ö. 669/1270), Büddü'l-Ârif isimli eseri, Şehrezûrî'nin (ö. 687/1288'den sonra) Şerhu Hikmeti'l-işrâk ve eş-Şecereti'l-İlâhiyye isimli eserleri, İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd isimli eseri, Şemseddin el-Âmulî'nin (ö. 753/1352 [?]), Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn isimli eseri, İbn-i Haldûn (ö. 808/1406) ve Mukaddime isimli eseri, Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418), Subhu'l-A'sâ fî Sînâti'l-İnşâ isimli eseri, Abdurrahman Bistâmî'nin (ö. 857/1453), Kitâbu'l-Fevâhi'l-Miskiyye fî'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye isimli eseri, Molla Lütî Tokâdî'nin (ö. 900/1495) Risâle fî'l-'ulûmi's-şer'iyye ve'l-'Arabîyye (Risâle fî mevzû'âtî'l-'ulûm) isimli eseri, Şükrullah-ı Şîrvânî'nin (1506 (?)), Riyâzu'l-Kulûb isimli eseri, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm isimli eseri, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyadeti'l-Âhira isimli eseri, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) er-Risâletü'l-Câmia li Vasfî'l-Ulûmi'n-Nâfia isimli eseri, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) Medînetü'l-ulûm isimli eseri, Sadreddinzâde Mehmet Emin Şîrvânî'nin (ö. 1036/1627), el-Fevâidu'l-Hâkâniyyeti'l-Ahmed Hâniyye isimli eseri, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn isimli eseri, İshak B. Hasan el-Tokâdî'nin (ö. 1689) Nazm el-Ulûm isimli eseri, Ebû Alî Nûreddîn Hasen b. Mes'ûd b. Muhammed el-Yûsî'nin (ö. 1102/1691) el-Kânûn fî ahkâmi'l-ilm ve'l-âlim ve'l-müteallim isimli eseri, Saçaklızâde Mehmed

Efendi'nin (ö. 1145/1732), Tertîbü'l-'ulûm isimli eseri, Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) Keşşâfû Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm isimli eseri, Muhammed Akkirmânî'nin (ö. 1760), Ta'rifâtü'l-fünûn ve menâkıbü'l-musannifîn isimli eseri, Sıddîk Hasan Han'ın (ö. 1307/1890) Ebcedü'l-ulûm isimli eseri, İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1869-1946) Tasnîf-i Ulûm isimli eseri, İbn Ferîğûn'un (t.y.) Cevâmiu'l-Ulûm isimli eseri, İbn Furay'un, (t.y.) Kitâbü Cevâmi'i'l-'ulûm isimli eseri, Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî'nin (t.y.) Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye isimli eseri.

Bu eserleri ve daha fazlasını müelliflerin ismini ve öldükleri tarih ile birlikte bir tablo olarak vereceğiz.

2.1.2. İlimler Tasnifi Literatüründeki Müellif ve Eserler

İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) el-Mantık İsimli Eseri

Aristoteles'ten aktardığı felsefeyi iki bölüme ayıran İbnü'l-Mukaffa, ilm ve amel yani bilgi ve davranış olarak sınıflandırma yapmaktadır. İlm, kalbin basireti ve tefekkürü (tebassuru'l-kalbi ve kuvvetuhû), amel ise kalbin kuvveti ve hareketi (hareketü'l-kalbi ve kuvvetuhû) şeklinde ayrılmaktadır. Buradaki kalp=akıl ile eşdeğerdedir. Teorik ve pratik olarak sınıflandırılan felsefenin teorik kısmında: Fizik, matematik (edeb ilmi), metafizik yer almaktadır. Pratik kısmında ise: Ahlâk, ev yönetimi ve siyaset vardır (Türker, Ö., 2019, s. 69).

İbnü'l-Mukaffa taksim ettiği ilimler arasında en yüce olana doğru bir derecelendirme gerçekleştirdiği için ilimleri aşağı, orta ve yukarı ilimler şeklinde ayırdığı ve aşama aşama kademeli şekilde ilimleri taksim ettiği belirlenmiştir (Türker, Ö., 2019, s. 70).

Câbir b. Hayyân'ın (ö. 200/815), Kitâbu'l-Hudûd İsimli Eseri

Câbir b. Hayyân ilimleri; dinî ve dünyevî olarak iki ayrı kısımda taksim etmiştir: Dinî ve dünyevî. Dinî ilimleri kendi içerisinde şer'î (zâhir ve bâtın) ve aklî (harfler ve felsefî bilim) olarak, dünyevî ilimleri ise sanat (değerli) ve sanayi (değersiz) olarak iki ayrı bölümde konumlandırmıştır (Turgut, A. K., 2019a, s. 530).

Kindî'nin (ö. 252/866 [?]) Maiyetu'l-ilmi ve Aksamuhu, Kitâb Aksâmi'l-ilmi'l-İnsî ve Risâle fî kemmiyyeti kütübi Aristotâlis ve mâ yuhtâcü ileyhi fî tahşîli'l-felsefe İsimli Eserleri

Bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Kindî'nin ilimleri tasnif ediş tarzı yegâne görülmektedir. Platon varlık ve bilgi türlerini aşağı, orta ve yukarı olmak üzere sırasıyla fizik, matematik ve metafizik olarak sınıflandırmaktadır. Sonrasında gerçekleşen Aristo tasnifinde teorik, pratik ve poetik ayrımı göz önüne alırsak, Kindî'nin ki her ikisinden de farklıdır (Kaya, M., 2002, s. 41-58).

Kindî dinî ve insanî olarak ilimleri ikiye ayırmaktadır. Felsefe ilminin altında olan insanî ilimlerde kendi içinden ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi vasıtasız ilim, diğeri ise diğeri ilimler için bir vasıta, bir araç ya da giriş olabilecek olan âlet ilimleridir. Vasıtasız ilimler teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Kaya, M., 2002, s. 41-58). Teorik ilimler kısmında yukarıdan aşağıya şu ilimler bulunmaktadır: Metafizik, psikoloji, fizik. Pratik ilimler ise ahlâk ve siyasettir (Kindî, 2015, s. 34).

Kindî matematik ilimlerle alakalı olarak, bu ilimleri bilmeyen kimsenin felsefe anlamayacağını söylemektedir (Kaya, M., 2002, s. 41-58). Başka ilimler için âlet hükmündeki ilimler mantık ve matematik olmak üzere iki kısımdır (Kindî, 2015, s. 34).

Kindî matematik bölümünü ele alırken ilk olarak aritmetiği saymaktadır. Gerekçesini sunarken: İlimlerin sınıflandırma sisteminde, netice vermesi ve öncelik imtiyazına sahip olmasından ötürü olduğunu söylemektedir. İkinci sırada ise geometri gelmektedir. Bu ilmi büyük ispata dayanan bir ilim olarak görmektedir. Üçüncü sıradaki ilim ise astronomidir. Bu ilim saydığı diğeri iki ilimle bağlıdır. Dördüncü sıradaki ilmin daha önce saydığı üç ilimle de bağı vardır ve bu ilim de te'lîf³⁸ tir. Kişi bu ilimlere haiz olmaması durumunda nicelik ve nitelik bilgisinden, bunlar vesilesiyle de erişilen cevher ve felsefe bilgisinden yoksundur (Şahiner, M., 2017, s. 96-97).

Mantık, tabiî, metafizik ve ahlâkî ilimler sırasıyla riyâzî ilimlerden sonra bilinmesi gereken ilimler arasındadır ancak Kindî kimyayı bu ilimlerden ayrı tutmaktadır ve aldatıcı bir ilim olarak nitelendirmektedir. Kimya ile alakalı olarak, kimyacıların hilelerini anlatan bir de kitap kaleme almıştır (Çubukçu, İ. A., 1960, s. 121).

Kindî, felsefeyi: İnsanın kuvveti miktarınca varlığın hakikatine vakıf olması şeklinde tanımlamaktadır (Kutluer, 2001, s. 127).

³⁸ Armoni/mûsikî.

Fârâbî'nin (ö. 339/950) İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı) İsimli Eseri

Aristoteles'in "İlk Öğretmen" olarak tanınması ve Fârâbî'nin, Aristoteles'in Organon isimli mantık külliyyatı ve eserlerine dair kaleme aldığı çalışmalardan sonra "Muallim-i Sâni" yani "İkinci Öğretmen" olarak anılması birçok kaynakta geçmektedir. Ancak kendine has bir üslubu ve sistemi olduğu bahis alacağımız İhsâ'ül-ulûm eserinde ziyadesiyle kendini göstermektedir. et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde (Mutluluk Yoluna Yönelme), Tahsîlü's-saâde (Mutluluğun Kazanılması), Kitâbü'l-mille ve Kitâbü'l-burhân adlı eserlerinde de ilimler tasnifine yer vermektedir. Bu eserler haricinde el-Medînetü'l-Fâzıla, Kitâbu'l-Hurûf ve Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr ve daha başka eserleri de mevcuttur.

Aristoteles'in tasnifinde gördüğümüz: Teorik, pratik, poetik ayrımı, Kindî'de beşerî ve dinî bilimler iken Fârâbî yedili bir sınıflandırma sistemini tercih etmektedir.

Aristoteles'in üçlü ilimler tasnifi Fârâbî'de beşli bir temel üzerine kuruludur. Ayrıca mantık alanına dair görüşleri müstakil bir başlık altında bulunmayan Aristoteles'in aksine Fârâbî müstakil bir ilim dalı olarak ele almaktadır. Dil ilimleri Aristoteles'te bulunmamakta ancak Fârâbî'de bulunmaktadır. Aristo'daki metafizik ve Tabiat bilimlerine dair ayrı olarak konumlandırılmış olan dallar Fârâbî'de aynı gruptadır. Aristoteles'in bahsettiği ahlâk ve ev yönetimi bilimleri Fârâbî'de bulunmamakta ancak fıkıh ve kelâm ilmi gibi ilimlerde Aristoteles'te geçmemektedir (Şahin, E., 2016, s. 154).

Fârâbî'nin meşhur ilimler tasnifine yönelik eseri İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı) riyâzî ilimlerin pratiğe yönelik bir şubesi olarak hiyel ilmini konumlandırmaktadır. Pratik ilim olarak belirtilmesinin sebebi: Riyâzî ilimlerin; aritmetik, geometri, optik, astronomi, müzik ve ağırlıklar ilminin uygulamaların ve âletlerin incelemesinin bu alanda yapılmasından kaynaklanmaktadır.

Daha önce değindiğimiz ilimler tasnifinin gerçekleştirilmesinin sebeplerine yönelik olarak Fârâbî'nin görüşü: İlimlerin birbirlerine karşı üstünlüklerinin değerlendirilmesinde, konularının kıymeti ve delillerinin tahlil edilebilmesinde sınıflandırmanın önemli olduğu ve bunu gerçekleştiren müellifin uzmanlık alanlarının ve derinliğinin belirlenmesinde de ciddi bir gösterge olduğunu söylemesidir (Dugan, M. ve Turgut, A. K., 2020, s. 300).

Fârâbî'nin eserini beş temel üzerine bina ettiğinden bahsetmiştik. Bunlar: Dil ilmi ile bölümleri, Mantık ilmi ile bölümleri, Talim ilimleri³⁹, Tabiat ve ilahiyat ilmi ve bölümleri, Medeni ilim ile bölümleri⁴⁰. Fârâbî, eserindeki bilgilerden yararlanılabileceğini, bir kişinin bir ilmi öğrenme gayesiyle baktığı bu eserde tam olarak ne aradığının, neye eriştiğinin, nihayetinde kazancının ne olduğunun ve tüm bunlardan nasıl bir fazilet temin edeceğini öğreneceğini söylemektedir. Bu şekilde ilimlerden elde edilmek istenen kazancın aldanmadan bilinçli bir şekilde elde etme yolunda ilerlenebileceğini belirtmektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 257).

Eser sayesinde tüm bunların yanı sıra ilimlerin arasında bir karşılaştırma yapılabileceğini böylece hangisinin daha üstün, daha faydalı, daha açık, daha sağlam, daha kuvvetli, daha gevşek, daha kuvvetsiz ve daha zayıf olduğunun tespiti yapılabileceğini aktarmaktadır. Ayrıca ilimlerden biri hususunda bilge olduğunu iddia edilen kişinin de eser vasıtasıyla sınanabileceğini söylerken bunun nasıl gerçekleştirileceğini de açıklamaktadır (Topdemir, H. G., 2009, s. 258). Şöyle ki: Sınanacak kişinin kendisinden bir ilme dair bütünü söylemesi, bölümlerini de aktarması istendiğinde, her bölümde bulunanlara dair sorular sorulabileceğini, cevap verilemez ise iddiasında haksız ve yalancı olduğunun ortaya çıkacağını ancak güzelce bilen ise hepsini mi, yoksa bir kısım bölümleri mi iyi bildiği hususunda bilgi miktarının kitap vesilesiyle anlaşılabileceğini söylemektedir. Bu aktardıklarından sonra iyi bir bilgenin, türlü bilgiler hususunda yetkin olabilmek için ilimlerin her birini güzelce öğrenmek isteyenler ile ilim ehlerinden biriymiş gibi değerlendirilmek ve onlara benzemek isteyenlerinde faydalanabileceğini belirtmektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 258).

Üçüncü bölümde, talim ilimlerinin yedi bölüme ayırmaktadır ve ilk sırada sayı (aded) ilmi bulunmaktadır. Burada sayı ilmini amelî ve nazarî olarak iki bölüm taksim etmektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 270). Detayları hiyel ilmine gelmeden önce verirsek, pratik alana bu alanın taşınması ile alakalı da bir görüş sunabileceğimiz kanaatindeyiz. Bu açıdan bakarak amelî sayı ilmi: Sayılabilenler hususunda sayıları tetkik eden bölümdür. Atlar, altınlar, dirhemler yani küçük meblağlı paralar, cisimlerin

³⁹ Sayı, hendese, menazır, yıldızlar, mûsikî, ağırlıklar [eşkâl] ilimleri ile tedbirler [hiyel] ilimleri. Bkz.: Hüseyin Gazi Topdemir, **Fârâbî Doğu Bilgeliğinin Kapısı**, 1. bs. İstanbul: Say Yayınları, 2009, s. 257.

⁴⁰ Fıkıh ve kelâm ilimleri. Bkz.: Topdemir, H. G., a.g.e., 2009, s. 257.

sayısı ve onlardan başka şeyleri kapsamaktadır. Mesela pazar ve şehirlerdeki halkın sayı ilminden faydalandığını söylemektedir. Nazarî sayı ilmi ise: Sayıları, zihindeki cisimlerden ve sayılabilen her şeyden ayrılmış olarak sayıların kendilerinde hâsıl olan her tüllü durumları tetkik eden bölümdür. Fârâbî bu hususa örnek olarak zevç ve ferd yani çift ve tek olma durumunu vermektedir. Bunların yanında izafe (nispet) edilmeleri durumunda hâsıl olan hallerin tetkikini de katmaktadır (Topdemir, H. G., 2009, s. 270).

Bu durumlarla ilgili de örnekler verdikten sonra hendese (geometri) ilmine geçmektedir. Hendeseyi de Aded/Sayı ilminde olduğu gibi ikiye ayırmaktadır. Amelî ve Nazarî Hendese. Amelî Hendeseyi uygulayan kişi marangoz olduğunda ağaç üzerinde, demirci olduğunda, demir üzerinde, mimar olduğunda duvar üzerindeki çizgi ve yüzeylerle ilgilendiğini, mühendis olduğunda ise, yerlerin ve tarlaların yüzeylerine baktığını söylemektedir. Amelî hendeseye haiz olan kişilerin, zihninde, o amelî sınaatin mevzûsu hususunda bir nesne üzerindeki çizgiler, yüzeyler, dörtgenler, daireler ve üçgenler düşünebileceğini belirtmektedir. Nazarî Hendese de ise bütün nesnelerin yüzey ve çizgileri derinlemesine anlaşılabilecek şekilde görülmektedir. Bununla uğraşan kişinin, ruhunda genel bir çizgi tasavvuru oluştuğunda, cisme önem atfetmeksizin en genel anlamda yüzeyler, dörtgen, daire ve üçgen olarak hem de hacimli bir şekilde tasavvur etmektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 271).

Fârâbî bu alanın da içinde barındırdığı bilgiyi aktardıktan sonra hendesenin araştırdığının çizgi ile yüzeylere bakmak ve hacimli olan şeylere bakmak (küp, piramit, küre, silindir, prizma ve koniler vb.) üzere iki bölümden teşkil olduğunu söylemektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 272).

Akabinde menâzır ilmine geçmektedir. Bir önceki ilim basamağı olarak ele aldığı hendese ilminden örnek vererek onun tetkik ettiği fakat salt olarak çizgi, yüzey ve hacimlerde; şekilleri, büyüklükleri tertibi, duruşları, eşitlikleri, artıklıkları ve başka halleri tetkik ettiğini söylemektedir. Bu yönden hendese daha geneldir. Hendeseden menâzırı neden ayırdığını da aktaran Fârâbî bu hususta gerçekte olduğundan farklı görünen ve gerçekte olduğu gibi görünenlerin ancak bu ilim ile ayrıldığını, bu farklılığa neden olanların bilgisinin kesin burhanlar ile gösterilebildiğini ifade etmektedir. Özetle gözün yanılabileceği hususlarda gerçeğe erişmek için gerekli olan tedbirleri ve bilgiyi kapsayan ilimdir (Topdemir, H. G., 2009, s. 273).

Gözle görüldükten sonra, ölçüsü ve birşeye nazaran uzaklığı bilinmek istendiğinde büyüklüğün elde edilebildiği bu ilimde gözün hata yapmaması adına, onu düzetmek amacıyla kullanılan âletler vasıtasıyla ya da âletsiz de yapılabilmektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 274). Fârâbî bu ilme ve aynalara dair birtakım bilgiler vermektedir. Bu ilmi de düz (müstakim) ışıklar ile bakılan cisimleri tetkik eden ve düz olmayan (gayr-i müstakim) ışıklar ile bakılan cisimleri tetkik eden olmak üzere ikiye ayırmaktadır. İlmi menâzır'dan sonra astronomi, yıldızlar ilmi ele alınmaktadır (Topdemir, H. G., 2009, s. 275).

Bu ilmi de: Yıldızlardan çıkarılan hükümler ilmi ve müspet (talimi) yıldızlar ilmi olarak ikiye ayırmaktadır. Yani astronomi ve astroloji ayrı başlıklarda ele alınmaktadır. Ayrıca astronomi ilminin tetkik ettiği hususları üç basamak halinde sıralamaktadır. Bunlar arasında gökyüzündeki cisimlerin şekilleri, konumları, hareketleri, burçlara dair bilgisi, yeryüzündeki mamur ve mamur olmayan yerleri, iklimleri, meskûn yerleri, güneşin ve yıldızların doğma ve batma zamanlarını, gün ve gecelerin uzunluk ve kısalığı gibi mevzûları içermektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 277).

Fârâbî astronomi ve astroloji ayrımına giderek matematiksel astronomiyi, astrolojiden ayrı olarak sınıflandırmaktadır. İlmi menâzır yani optik bugün fizik içerisinde konumlandırılırken, Fârâbî'de geometrinin bir alt dalıdır (Kutluer, İ., 2001, s. 145).

Mûsikî ilminde ise melodilerin çeşitlerinden, nasıl, neden ve niçin terkip edildiklerinden ve icra edilirken daha tesirli olabilmeleri için gerekli olan bilgiyi amelî mûsikî ilmi ve nazarî mûsikî ilmi olarak ikiye ayırmaktadır. Amelî mûsikî ilminde, nağme çeşitlerini ve mûsikî âletlerinin neler olduğunu, tabî (gırtlak, küçük dil, etrafında bulunan organlar ve burun) ve sun'î (flüt ve ud gibi) olarak ele almaktadır. Nazarî mûsikî ilminde amelî mûsikî ilminde geçenlerin ilminin aktarıldığı, melodileri meydana getiren her şeyin nedenlerinin sunulduğu bilgisini vermektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 277). Mûsikî ilmini beş büyük bölüme ayrıldığını söylemekte ve ayrı ayrı her birini açıklamaktadır (Topdemir, H. G., 2009, s. 278).

Fârâbî, tedbirler ilmini gerekçelendirerek, tedbirler bilgisinin nasıl olduğunu, bunların tabî ve duyulur cisimlerde sun'î olarak gerçekten yapılabilmek için kullanılacak yöntemleri veren ve anlatan bir ilim olduğunu söylerken, sayı

tedbirlerinin, kendi dönemindeki cebir ve mukabele ilminin, hendesenin de bunlardan olduğu söylemektedir. Binanın reisliği sınaatini de eklemekte ve çok tedbirlere dair mevzû olduğundan bahsetmektedir (Topdemir, H. G., 2009, s. 279).

Farklı çeşitlerdeki cisimleri ölçmek için alınan tedbirler, yıldızlar için gerekli olan âletler, mûsikî âletleri yapmak, yaylar ve çeşitli silahlar gibi amelî sınaatler için âletler tertip etmek mevzûsundaki tedbirleri de burada bahsetmektedir. İlm-i menâzır ilminde açıkladığı uzakta bulunan ve gerçekte nasıl olduğu anlaşılamayan nesneleri görmek için gerekli âletlerin yapımının, aynalardan ışıkların aksetmesine, kırılmasına ya da ışıkların geldiği yerler hususunda bilgi kazanmak ile alakalı olarak tedbirler, güneşin ışıklarını başka cisimlere çeviren ve aksettiren yerler hakkındaki bilgiler, yakıcı aynaların imali ve onlara dair alınacak tedbirler, garip kaplar ve sınaatler gibi bir takım âletler yapılabilmesi için alınan tedbirleri hiyel ilminden saymaktadır. Akabinde bina inşaatı, marangozluk ve cisimler, şekiller, duruşlar, tertip ve bir şeyin her husustaki değerini ölçmek ve şehirlere özel olan amelî sınaatlere dair ilk bilgilerin bunlar olduğunun bilgisini verdikten sonra öğretme talim ilimleri ve bölümlerinin bu kadar olduğunu söyleyerek bu bölümü sonlandırmaktadır (Topdemir, H. G., 2009, s. 280).

Eserde “İlm-i hiyel”in bugünkü teknoloji sözcüğü ile bağdaştığını görebiliyoruz.

Fârâbî’nin tesir ettiği eserler arasında: İhvân-ı Safâ’nın Resâ’il’i, Hârizmî’nin Mefâtîhu’l-ulûm’u, İbn Sînâ’nın Risâle fî Aksâmi’l-‘Ulûmi’l-‘Akliyye’si, Fahreddin er-Râzî’nin Câmi’u’l-‘ulûm’u, İbnü’l-Ekfânî’nin İrşâdu’l-kâsîd ilâ esne’l-mekâsîd’ı ile İbn Haldûn’un Mukaddime’sindeki ilimler tasnifi, Taşkoprîzâde’nin Miftâhu’s-sa’âde’si, Kâtib Çelebi’nin Keşfü’z-zunûn’u ve Sıddık Hasan Han’ın Ebcedü’l-ulûm’u bulunmaktadır (Kaya, M., 2000, s. 549-550).

Ayrıca Kartal (2021), Fârâbî’nin ilimler sınıflandırmasında altıncı ve yedinci dala işaret eden “Ağırlıklar ve Hiyel” ilminin: Fiziğin mekanik dalının bazı konularını içerdiğini söylemektedir (s. 772).

Amirî’nin (ö. 381/992) el-İ’lam bi Menakibi’l-İslâm İsimli Eseri

Aslında tam olarak Fârâbî ve İbn Sînâ’nın (ö. 428/1037) arasındaki bir dönemde Ebü’l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî’nin (ö. 381/992) ilimler

tasnifinden bahsedilmektedir (Arslan, A., 2020a, s. 365). O ilmin tarifini yaparken, bir şeyi olduğu haliyle hata ve yanlışla düşmeksizin kavramaktır/anlamaktır demektedir (a.e., s. 366). Âmirî, ele almış olduğu her bir ilmin kıymet ve yararına dair bilgilendirmeler yapmakta, âyet ve hadisler vasıtasıyla da bazı konular hakkında deliller sunmaktadır (a.e., s. 367).

Âmirî'nin (ö. 381/992) Kindî ekolünün Belhî'nin (ö. 322/934) akabindeki en önemli temsilcisinin olduğu söylenmektedir (Kutluer, İ., 2001, s. 128).

Âmirî'nin (ö. 991) eserinde ilimler millî ve hikemî olarak taksim edilmiştir. Her iki dalda birlikte; a.) duyusal (hissî) ilimler, b.) aklî ilimler, c.) her ikisinde de ortak ilimler, d.) hepsinin âletleri olan ilimler olarak dört alt dala ayrılmaktadır (Çınar, S., 2014, s. 18).

Âmirî'nin yazmış olduğu eserin birinci faslı ilmin mahiyeti ve bölümleri üzerinedir. İlimler tasnifi ile alakalı yazmış olduğu bilgilerde ise dinî ilimleri üç sınıfa ayırmaktadır. Birincisi duyusal (hissî) yani; hadisçilerin sanatı, ikincisi aklî yani; kelâmcıların sanatıdır. Üçüncü kısımda duyu ile aklın ortaklığı söz konusudur ve burada fıkıhçıların sanatı yer almaktadır. Ayrıca Âmirî, lugatçılığın her üç ilme (sanata) de âlet durumunda bir ilim (sanat) olduğunu söylemektedir (Kaya, M., 2005, s. 197).

Âmirî, dinî ilimleri felsefî ilimlerden üstün görmektedir. Hikemî (felsefî) ilimler üç sanattır: Duyusal, doğa bilimcilerin sanatı, aklî, metafizikçilerin sanatı, aklî ve duygusal ortak, matematikçilerin sanatı ve bu üç sanatın âleti: Mantıktır. Fârâbî'nin ilimler sınıflaması ile Âmirî'nin taban tabana zıt olduğunu söylenmektedir (Türker, Ö., 2011, s. 543).

Öncelikle felsefî ilimleri anlatan Âmirî daha sonra dinî ilimlerin anlatımına geçmektedir. Matematik beş kısımdır: 1. Aritmetik, 2. Geometri, 3. Astronomi, 4. Mûsikî, 5. Mekanik. Özellikle tez içeriği açısından ilgili konumuz olan mekanik ile alakalı olarak; matematik ve fiziğin ortaklığındaki bir ilim olduğunu ifade etmektedir. Mekanik vesilesiyle toprağın dibinden sular çıkarıldığını, ağır yüklerin çok az bir kuvvet kullanılarak kaldırılabilirdiğini, köprüler yapılarak derin vadilerin ve suların geçilebildiğini söylemektedir (Kaya, M., 2005, s. 199-200).

İbn Nedîm (ö. 385/995), el-Fihrist İsimli Eseri

İbnü'n-Nedîm'in günümüze gelen tek eseridir. Eserde İslâm tarihinin ilk dört asrında kaleme alınan eserlerin ve müelliflerinin bilgisi yer almaktadır. Eserler, nüshalar, müellifler, mütercimler hakkında malumatlar barındırmaktadır. Kitap 10 makaledir. Her makale fenlere (dallara) ayrılmaktadır. Birinci makalede: Farklı dillerin alfabeleri, özellikleri, semâvî kitaplar, Kur'ân-ı Kerîm ve onunla alakalı ilimler ve bu konuya dair kaleme alınan eserler, müelliflerinden bahsedilmektedir (en-Nedîm, 2019, s. 13). İkinci makalede: Gramerciler, lügatçılar ve eserlerinden bahsedilmektedir. Üçüncü makalede: Tarihçiler, nesepçiler, nedimler, edipler, hatipler, şarkıcılar, mûsikişinaslar, hokkabazlar (komedyenler) ve eserlerinden bahsedilmektedir. Dördüncü makalede: Şairler ve şiirleri, divanlarını toplayanlardan bahsedilmektedir. Beşinci makalede: Kelâmcılardan bahsedilmektedir. Altıncı makalede: Fakihlerden ve eserlerinden söz bahsedilmektedir. Yedinci-onuncu makaleler eski medeniyetlerden tercüme edilen ve Müslümanlar tarafından geliştirilen ilimlere dayanmaktadır. Yedinci makalede: Felsefeciler, matematikçiler, astronomlar, tabipler, bu konularda yapılan tercümeler, yazılan eserlerden bahsedilmektedir. Mütercimler, yaptıkları tercümeler, eski Yunan, Hint âlimleri hakkında bilgi verilmektedir. Sekizinci makalede: Masalcılar, hikâyeciler, gözboyayıcılar, sihirbazlar, bu konularda yazılan ve tercüme edilen eserlerle; veterinerlik, yemekler, âşıklar, bu konularda yazılan ve tercüme edilen eserler hakkında bilgi verilmektedir. Dokuzuncu makalede: Harran Sâbiîlerinin dinleri, Maniheizm, Mazdeizm, Hürremiyye, Ortadoğu'da çıkan diğer dinî akımlar, Hind, Çin dinleri ve bu konulardaki eserler hakkında bilgi verilmektedir. Onuncu makalede ise kimyacılar, simyacılar ve eserlerinden bahsedilmektedir (en-Nedîm, 2019, s. 14). Müellifler ve eserleri genellikle kronolojik sıraya uygun olarak verirken, ilimlerin tarifini yapmaksızın, sadece başlangıcı, gelişmesi ve konuya dair eser yazan müellifler ve eserlerinden bahsetmektedir⁴¹ (en-Nedîm, 2019, s. 14).

⁴¹ Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın vermiş olduğu bilgilere göre: Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk'ın el-Fihrist'i ilimler, müellifler ve bilginler, eserleri toplamda on bölümdür. Arap ve acem milletlerinin dilleri, yazılarının özellikleri, yazılarının çeşitleri, yazma şekilleri, şeriatlerin adları, Kur'an ve özelliği, Kur'an ilimlerine dair eserler vb. konuları anlatarak başlar ilk bölüme, ikinci bölümde nahvin başlangı ve nahiv, bu alana dair eserler gibi bilgiler hakkında bilgi verir. Üçüncü bölümde tarihçilerin, kâtiplerin, soy bilimci ve siyercilerin, kralların, divan sahiplerinin, nedimlerin ve dostların bilgisini ve eserlerini tanıtır. Dördüncü bölümde şiirin, şairlerin, cahiliye ve İslâm devrindeki tabakaların, divan yazarlarının haberlerini vermektedir. Beşinci bölümde kelâm, gezginler ve zâhitler ve eserleri hakkında bilgi vermektedir. Altıncı bölümde fıkıh fıkıhçılar ve hadisçiler. Yedinci bölümde felsefe, felsefeciler, eski

İbnü'n-Nedîm her ne kadar isim vermediği bir kişiye eseri ithaf etmiş olsa da, son neşri gerçekleştiren Eymen Fuad Seyyid, bu ismin Vezir Ebü'l-Kâsım Îsâ b. Ali b. Îsâ (ö. 391/1001) olduğunu söylemektedir (en-Nedîm, 2019, s. 14).

el-Fihrist bibliyografik bir eser olmakla birlikte ilimlerin on makale olarak sınıflandırmasını da içermektedir. 7. Makalenin ikinci fenni birimine bakarsak: “Geometriciler, aritmetikçiler, mûsikişinaslar, hesap âlimleri, astronomlar, âlet yapanlar, hareket (fizikçiler) ve mekanikçilere dair haberler” konusundadır (en-Nedîm, 2019, s. 854). “Yakın Zamanda (İslâm Devrinde) Yaşayan Mühendisler, Fizikçiler, Aritmetikçiler ve Diğerleri” başlığı altında ilk olarak verilen isim Benî Mûsâ ailesi olmuştur (en-Nedîm, 2019, s. 870).

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) Mefâtîhu'l-ulûm İsimli Eseri

Hüseyin Atay (1980), Harezmi unvanı ile anılan üç âlim olduğunu söylemektedir:

1. Ebu Abdillâh Muhammed İbn Musa (ö. 236/850) ünlü bir matematikçi olduğu belirtilmektedir.
2. Ebu Bekir (323-383/935-993) Taberî'nin kızkardeşinin oğludur. Ünlü bir edip olduğunu söylenmektedir.
3. Konu aldığımız Mefâtîhu'l-ulûm isimli eserin yazarıdır (s. 19).

Hârizmî'nin (ö. 387/997) eseri kendisinin de bir bürokrat olmasından ötürü, meslektaşlarına yönelik ihtiyaç duyulabilecek bilgileri tasnif ettiği bir çalışma gerçekleştirmiştir. Eser Sâmanî emiri Nuh b. Mansur'un veziri Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî'ye ithaf edilmiştir (Yılmaz, S. ve Baga, M. S., 2019, s. 977).

Hârizmî, eserin giriş bölümünde ilimlerin anahtarlarını ve sanatların başlangıcını bir araya toplamak gayesiyle eseri kaleme aldığını söylemektedir (Arslan,

ilimler ve buna dair eserler. Sekizinci bölümde müsamereler, hurafeler, muskalar, sihir/sihirbazlık, ressam bunlara dair eserler. Dokuzuncu bölümde harmaniye, seneviye, hint mezhepleri ve eserleri. Onuncu bölüm son bölümdür ki burada kimyacılarını eski ve yeni sanatçı felsefecilerin ilgisini ve eserlerini vermektedir. Bkz.: Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, Arapçadan Tercüme Eden Rüştü Balcı. 2. bs., Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2014, C. 1, s. 5-6.

A., 2020a, s. 371). Herkes tarafından bilinen ve yaygın olan mevzûlara girmeyen Hârizmi kendi dönemindeki ilimleri sınıflandırmaktadır (a.e., s. 372).

Hârizmî'nin Mefâtîhu'l-ulûm eserinde hiyel diğer disiplinlerden tamamen ayrı bir disiplin olarak ele alınmaktadır. İlimleri şer'î ve arabî ilimler (6 bab) ve Yunanlıların ve diğer milletlerin ilimleri (9 bab) olarak iki ayrı dala ayırmaktadır. Bablar ise kendi içlerinde farklı fasıllara bölünmektedir.

Şer'î ve arabî ilimler; fıkıh, kelâm, gramer (nahiv), kitâbet, şiir-aruz ve tarih (ahbâr) olarak altı sınıf iken diğer dalı ise kendi içinde nazarî ve amelî olarak iki kısımdır. Hârizmî, şer'î ilimlerin yanında Arabî ilimlere dair de bilgiler vermektedir ki zaman zaman farklı inançlara dair tarih bilgisi de vermektedir (a.e., s. 372). Bunun sebebinin, Müslümanların şehirlerinde beraber yaşadığı farklı kültürlere mensup olanlarla alakalı malumat sunma gayesidir (a.e., s. 373).

Nazarî İlimler: el-ilmü'l-ilâhî (metafizik), el-ilmü't-ta'limi ve'r-riyâzî (matematik), el-ilmü't-tabii (fizik) alanında: Tıp, meteoroloji, mineraloji, botanik, zooloji ve kimyanın da bulunduğunu söylemekte ancak tıp ve kimyayı müstakil bir ilim dalı şeklinde belirtmekte ve felsefî ilimler kısmına gelindiğinde tıp, anatomi, patoloji, diyet ve farmakolojinin terminolojisine dair kavramları aktarmaktadır (Çapak, İ., 2010, s. 49).

Amelî ilimler ise: Tedbirü'r-recül nefseh (ahlâk), tedbirü'l-menzil (ev yönetimi) ve tedbirü'l-amme (siyase-tü'l-medeniyye ve'l-ümme vel-mülk) (siyaset)dir.

Yabancı ilimler: Felsefe, mantık, tıp, geometri, hesap ilmi, nücûm ilmi, mûsikî, hiyel (mekanik), kimyadır⁴². Hiyel ilmini Fârâbî'nin (ö. 339/950) aksine olarak riyâzî ilimlerden saymamıştır (Çubukçu, İ. A., 1960, s. 123).

⁴² Harizmî'nin taksim ettiği ilimlerin iki kısmının adı da "makâle" olarak geçmektedir. İlk makale altı bâbdır: Birinci bâb fıkıh ile alakalıdır ve kendi içerisinde on bir fasıla ayrılmaktadır. Fıkıh usulü, tahâret, namaz, oruç, zekât, hac ve rûkunları, alışveriş, nikâh, diyetler, ferâiz ve diğer konular. İkinci bâb kelâm ile ilgilidir ve kendi içerisinde yedi fasıla ayrılmaktadır: İslâm kelâmcılarının ortaya koydukları temel ıstılahlar, İslâmiyetten neşet eden fırka ve mezhep bilginleri hakkında, Hristiyan grupları ve kavramları hakkında, Yahudi grupları hakkında, Din ve mezhep erbâbı hakkında, Puta tapan Araplar ve onların taptıkları putlar hakkında, Usulü'd-Dîn'de kelâmcıların ele aldıkları konuların niteliği hakkında. Üçüncü bâb nahiv ile ilgilidir ve onbir fasıla ayrılmaktadır: Nahiv kuralları ve i'râb durumları, İsimlerin yapısal türleri, İsimlerin merfuluk durumları, İsimlerin mansupluk durumları, İsimlerin mecrurluk durumları, İsimlerin kendinden önceki kelimenin i'râbına tabi olduğu durumlar, Fiillerin yapısal türleri, Fiilleri nasb eden edatlar, Fiilleri cezm eden edatlar, Diğer konular. Dördüncü bâb kitâbetle ilgilidir ve sekiz

Hârizmî, Philon⁴³, Heron⁴⁴ ve Benî Mûsâ'nın eserlerinden faydalananak hiyel ilmini iki ayrı bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm: Kaldıraç, makara ve savaş âletleri, ikinci bölüm: Hidrolik kaplar. Özellikle hiyel konusunda ve teknik detaylara sahip olaran eserdeki bilgilerin 10. yüzyılda Müslümanların mühendislik bilgisine dair eşsiz bir kaynak olduğunun söylendiğine işaret edilmektedir (Kutluer, İ.,1997, s. 222-224)⁴⁵.

Hiyel ilminin az bir kuvvetle ağırlıkları çekmek ilmi olarak verilerek buna “cerr-i eskâl” denildiğini de belirtmektedir. Bu iş için gerekli olan âletler ise; bertis, muhil, beyram, kesiratu'r-raf, isfin, bugu, galagara (zeytin sıkıcısı), hâzir, ok, ciz' ve estâm'dır. Burada hiyel ilminin aynı zamanda bir mesleğe karşılık olarak konumlandırıldığında mühendislik ve mekanik alanına dair bir ilim dalı olduğunu söylenebileceği aktarılmaktadır (Kökcü, A., 2019, s. 52).

Fârâbî'den sonra Hârizmî'de, nazarî ilim tasnifinde yüce ilim (el-ilmu'l-a'lâ/metafizik), orta ilim (el-ilmu'l-mutavassit/matematik), aşağı ilim (el-ilmu'l-esfel/fiziki) şeklinde bir sistem kullanmıştır. İbn-i Sînâ'nın “Akli İlimlerin Kısımları”

fasıla ayrılmaktadır: Senet, defter ve kayıt (amâl) isimleri, Divânü'l-Harac'ta kullanılan ifadeler, Divânü'l-Hazine'de kullanılan ifadeler, Divânü'l-Berîd'de kullanılan lafızlar, Divânü'l-Ceyş'te kullanılan ifadeler, Divânü'd-Diyâ' ve'n-Nafakât'ta kullanılan lafızlar, Divânü'l-Mâ'da kullanılan lafızlar, Yazı İşlerinde divanın'da kullanılan ifadeler. Beşinci bâb şiir ve arûzla ilgilidir ve beş fasıla ayrılmaktadır: Bu ilmin kapsamı, arûz çeşitleri ve bu ilimle irtibatlı olan ilimler, Aruz kusurlarından illet ve zihaf, Kafiye ve çeşitleri, Kafiye ile ilgili kelime ve kavramlar, Şiir tenkidi ve tenkitçilerin kullandıkları kavramlar. Altıncı bâb Ahbâr (tarihî bilgiler) ile alakalı olarak beş fasıla ayrılmaktadır: Garp kralları ve lakapları, Müslümanların halife ve kralları ve lakapları, İslâm öncesi dönemde Yemen kralları ve lakapları, Yemen'den ayrılarak krallık yapmış olanlar, Rum ve Yunan kralları, Farşlılar hakkında çok kullanılan lafızlar, Fetihler, savaşlar ve Müslüman Arap tarihi ile ilgili çok kullanılan lafızlar, İslâm öncesi dönemi Arap krallarının tarihi ile ilgili çok kullanılan lafızlar, Rum krallarının tarihi ile ilgili çok kullanılan lafızlar. İkinci makale altı babdır: Birinci bâb felsefe hakkındadır. İkinci bâb mantık hakkındadır. Üçüncü bâb tıp hakkındadır. Dördüncü bâb aritmetik (ilmu'l-aded) hakkındadır. Beşinci bâb hendese hakkındadır. Altıncı bâb astroloji (ilmü'n-nücûm) hakkındadır. Yedinci bâb mûsikî hakkındadır. Sekizinci bâb mekanik hakkındadır. Dokuzuncu bâb kimya hakkındadır. Bkz.: Saçaklızâde (Eş-Şeyh Muhammed B. Ebî Bekr el-Mer'aşî), **Tertîbü'l-Ülûm**, çev. Zekeriya Pak ve M. Akif Özdoğan, Kahramanmaraş: UKDE, Aralık 2009, s. 62-64.

⁴³ Teknik hususunda eser kaleme alan Philon'un (M. Ö. II yy.) pnömatik üzerine olan 5. Kitabın Arapçası günümüze gelebilmiştir. Philon'un sifon ve ibrik (iki çeşit sıvıyı ayırarak ya da bir arada akıtabilen) ile verdiği bilgiler kaynaklarda geçmektedir. Bkz.: Bedî'üz-Zamân Ebû'l-İzz İsmâ'il b. er-Rezzâz el-Cezerî, **el-Câmi' Beyne'l-'İlm ve'l-'Amel en-Nâfi' fî eş-Şinaâ 'ti'l-Hiyel**, Çeviri, İnceleme ve Teknik Açıklamalar, Sevim Tekeli, Melek Dosay ve Yavuz Unat, 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021, s. XXI-XXII/25. dipnot.

⁴⁴ İskenderiye'li Heron'un (M. S. I. yy.) farklı mevzûlardaki kitabının bir bölümü pnömatik üzerinedir. İbrikler, öten kuşlar ya da su içen bir geyik gibi anlattığı araçlar bulunmaktadır. Bkz.: el-Cezerî, a.g.e., 2021, s. XXII.

⁴⁵ Kutluer, İ., (1997), hiyel ilmi ile alakalı olarak açıklama yaptığı konuyla alakalı bahiste bu ilmi parantez içerisinde “makine mühendisliği” alanını vermektedir. Bkz.: İlhan Kutluer, “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, İstanbul, 1997, C. 16, s. 222-224, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-muhammed-b-ahmed>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.

isimli risâlede de bu sistem kullanılmakta ve nazarî ilimlerin yüce (metafizik), orta (matematik) ve aşağı (fizik) şeklinde tasnif edilmektedir (Kutluer, İ., 2001, s. 135-136)⁴⁶.

Eserde dikkat çeken bir başka yön ise delil sunmaya yönelik kaynak belirtmemesi ancak nahiv kısmında bazı alıntılar için Halil b. Ahmed'i (ö. 175/791) ismini kaynak olarak verilmesidir (Arslan, A., 2020a, s. 373).

Teknik terimlerin yer aldığı bu eser toplamda iki makale, on beş bab ve 93 fasıldır (Çapak, İ., 2010, s. 47-48).

İhvân-ı Safâ'nın (X. yüzyıl) Resâ'il (Resâilü İhvâni's-Safâ) İsimli Eseri

Alanında uzman müelliflerin bir araya gelerek kurduğu topluluk, 52 risâlenin bir araya getirildiği bir çalışma gerçekleştirmiştir. Resâ'il, dönemin ilimlerinin bir arada bulunduğunu ve ansiklopedi mahiyetindedir. Dört bölümden oluşmaktadır:

1. Riyâzî ilimler,
2. Tabîî ilimler,
3. Psikolojik ve Aklî ilimler,
4. İlâhî ilimler.

Riyâzî ilimler kendi içerisinde on kısma ayrılmaktadır: “*Adet (sayı) ilmi, hendese (geometri), astronomi, coğrafya, müzik, ahlâk, sanat ve meslekler, alışveriş-ticaret-tarım-üretim, siyer ve filozofların ahlâkı, mantık*” (Yüksel E., 1986, s. 151).

Tabîî ilimler kendi içerisinde on bir kısma ayrılmaktadır: “*Cismânî prensipler ilmi ('ilmü'l-mebâdi'i'l-cismâniyye, gök ve yer, oluşma ve bozulma (kevn ve fesâd), meteoroloji (el-Âsâru'l-'Ulviyye), mineraloji ('ilmüel-ma'âdin), botanik (ilmü'n-nebât), zooloji ('ilmü'l-hayavân), tıp, duyular ve duyulur olanlar, nesl (insanın doğumuyla ilgili), psikoloji*” (a.e., s. 151).

Psikolojik ve Aklî ilimler kendi içerisinde dokuz kısma ayrılmaktadır: “*Pisagor'a göre aklî varlıkların ilkeleri, İhvân-ı Safâ'ya göre akli ilkeler, akıl ve ma'kûl, gezegenlerin devir ve dönmeleriyle ilgili ilim, aşkın, yeniden dirilme ve kıyamet, hareket ve çeşitlerinin sayısı, illetler ve malûller, tarifler*” (a.e., s. 151-152).

İlâhî ilimler kendi içerisinde on bir kısma ayrılmaktadır:

⁴⁶ Kutluer, İ., (2001), bunun sebebi olarak da mevcûdâtın üç aksâm üzere oluşunun gösterildiğini söylemektedir ve varlığın “Yüce-Orta-Aşağı” mertebelerine karşılık yüce-orta-aşağı ilimler şeklinde olması göstermektedir. Bkz.: Kutluer, İ., a.g.e., 2001, s. 135-136.

“Görüşler ve dinler, Allah’a giden yolun mahiyeti, İhvânü’s-Safâ’nın itikâdı ve rabbânî (kendilerini Allah’a vermiş)lerin mezhebi, İhvânü’s-Safâ’nın muaşeret-i, birbirlerine yardımı, din ve dünya konusunda şefkat ve sevgi sadakati durumları, iman mahiyeti ve muhakkik mü’minlerin huyları, ilâhî kanunun mahiyeti, peygamberliğin şartları ve onların huylarının kemiyeti, rabbânilerin ve ilâhiyatçıların mezhebi, Allah’a davet durumu, ruhânîlerin hallerinin keyfiyeti, siyâset çeşitlerinin keyfiyeti ve kemiyeti, bütünüyle kâinatın düzeninin keyfiyeti, sihir, tılsım ve göz değmesinin mahiyeti” (a.e., s. 151-152).

İhvân-ı Safâ’nın tabiî ilimlerin sekizinci risâlesi hayvanlarla alakalıdır (Bayrakdar, 1998, s. 85-92).

İhvân-ı Safâ’nın tasnifi bilimsel bilginin erişebilirliğini özellikle kendi üyeleri açısından pratikleştirme amacı taşımaktadır. Bilimlere dair sorular ve yanıtların öğrenilerek bilimin öğrenileceği düşünülmekte ve “felsefî/mantıkî sorular” olarak 9 soru bilim eğitiminin temel esası kabul edilmektedir (Aydın, H., 2007, s. 46).

1. Soru: “Var mı” (hel) (cevap olarak evet/hayır beklenir)
2. “Nedir” (mâhüve) (bir önceki soruya evet yanıtı verildi ise sorulmaktadır. Varlıklar bileşik ya da basit olarak iki kısımdır. Bileşik varlık ancak parçaların bilgisine haiz olduğunda anlaşılabilir; basit varlık ise en özel niteliği ile anlaşılabilir.)
3. “Kaç” (kem) (nesnelerin özüne dair miktar: Bitişik ve ayrık olarak ikiye ayrılmakta ancak bu iki kısımda kendi içlerinde farklı kısımlara bölünmektedir. Bitişik miktar: Nokta (hat), çizgi (satıh), cisim, mekân ve zaman; ayrık miktar: Sayı ve harekettir.
4. “Nasıl” (keyfe) (bir şeyin sıfatını bulmak için sorulur.)
5. “Hangi şey” (eyyü şey) (Araştırma söz konusu olduğunda bütüne ya da parçaya dair bilgi edinmek için sorulur.)
6. “Nerede” (eyne) (Rütbe ya da mekân öğrenebilmek istendiğinde sorulur.)
7. “Ne zaman” (metâ) (mazi, gelecek, şu an)
8. “Niçin” (lime) (bir şeyin sebebini (illet) bulmaya çalışmaktadır).
9. “Kimdir” (men hüve) (tanıma gayesiyle sorulan bir sorudur.) (Aydın, H., 2007, s. 46-49).

Bilim eğitime giriş yapmadan önce bilinmesi gereken cevapların bu sorulara alınan yanıtlar olduğunu da belirtmek gerekir. Akabinde ilimlerin tasnifine

geçilmektedir ki, daha önce verdiğimiz başlıklar ve açılımlardan daha farklı ilim dalları ile tasnif aktarılmaktadır. İhvân-ı Safâ, ahlâkî açıdan yüceliğe ulaştırabilecek ilimleri er-riyâziyye, eş-şer’iyye el-va’ziyye, el-felsefe el-hakîkiyye olarak üç dala ayırmaktadır (a.e., s. 49).

er-riyâziyye’nin dokuz tane alt dalı bulunmaktadır: “*Okuma-yazma, dil ve nahiv, hesap ve mu’âmelât, şiir ve aruz, kehanet ve fal, sihir ve büyü, kimya ve hiyel, meslekler ve sanatlar, alım, satım ve ticaret, tarım ve hayvancılık, siyer ve haber’dir (tarih)*” (a.e., s. 49-50).

eş-şer’iyye el-va’ziyye altı tane alt dalı bulunmaktadır: *Tenzîl, te’vîl, rivayet ve haberler, fıkıh ve ahkâm, riyadiyye, zühd, tasavvuf ve rüya yorumu* (a.e., s. 50).

el-felsefe el-hakîkiyye dört tane dalı bulunmaktadır: *Matematik (aritmetik, geometri, yıldız bilimi, mûsikî), mantık (analitikler, retorik, topika, politika, sofistika), doğa (cismânî ilkelerin bilgisi, gök ve evren bilgisi, oluş ve bozuluş (kevn ve fesad), meteoroloji, maden bilimi, botanik, zooloji), ve ilâhiyât* (a.e., s. 50).

İhvân-ı Safâ, tıp, veterinerlik, tarım ve hayvancılığın doğa bilimleri içerisinde yer aldığını söylemektedir (a.e., s. 52).

İbn Sînâ’nın (ö. 428/1037) Risâle fî Aksâmi’l-’Ulûmi’l-’Akliyye (Kitâbu aḫsâmi’l-ḫikme ve tafşîlihâ) İsimli Eseri

İbn Sînâ’nın İslâm felsefesi geleneğinin Fârâbî okuluna mensup bir âlim olduğu söylenmektedir (Durusoy, A., 1999, s. 322-331).

İbn Sînâ’nın ilimler sınıflandırmasına dair eserleri: Risâle fî Aksâmi’l-’Ulûmi’l-’Akliyye⁴⁷ ve Kitâbu’ş-Şifâ’nın mantık ve metafizik ilmine ayırdığı bölümlerin girişlerinde, Uyûnu’l-hikme ve Dânişnâme-i ‘Alâ’î, el-Ḥikmetü’l-meşrikiyye kitabının Mantikü’l-meşkikiyyîn bölümünün girişinde bulunmaktadır. İbn Sînâ’nın ilimler sınıflandırması Aristoteles’in ilimler sınıflandırmasını temel alıyor denilmektedir ancak farklı yönleri ve kendine has bir sistemi mevcuttur (Oktay, A. S., 2012, s. 291).

İbn Sînâ, Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed es-Sehlî (ö. 418/1027-28) için bu eseri telif etmiştir (Kaya, M. C., 2020a, s. 2).

⁴⁷ Ayşe Sıdika Oktay, “İbn Sînâ’nın İlim, Felsefe Anlayışı ve Din Felsefe İlişkilerine Yaklaşımı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 15, 2012, s. 290.

İbn Sînâ, ilimleri amelî ve nazarî olarak iki bölüme ayırmaktadır: Birinci bölümde: Hükümleri yalnızca belirli bir vakti kapsayan sonrasında ise geçersiz olan ilimler yer almaktadır. İkinci bölümde ise daha geniş bir manada tüm vakitleri kapsayacak ilimler bulunmaktadır ve “hikmet” ise bunları isimlendirmek için kullanılmaktadır. Usûl, tevâbi’ ve furû hikmet ilimleridir. Usûl iki bölümdür: Âlet ilimleri ve âlet olmayan ilimler. Âlet olmayan ilimler nazarî ve amelî ilimler olarak iki kısma ayrılmaktadır. Nazarî ilimlerin amacı düşünmektir, amelî ilimlerin ise düşünmek ve uygulamaktır. Bu ilimler şunlardır: Mantık (9 kısımdır⁴⁸), Tabî’î İlim⁴⁹ (Fizik, 8 kısımdır), Riyâzî İlim⁵⁰ (hesap, astronomi, hendese ve mûsikî), İlâhî İlim⁵¹ (Metafizik), Küllî İlim. Amelî ilimler ise şunlardır: Ahlâk, Ev yönetimi, Şehir yönetimi, Nebi (Saçaklızâde, 2009, s. 69-72).

İbn Sînâ’nın eserinde asıl bölümler “asl” alt bölümler ise “fer” olarak sınıflandırılmıştır. Giriş yazısının ardından, felsefenin mahiyeti hakkında bilgi vererek başlamaktadır (Kaya, M. C., 2020a, s. 25). Felsefenin kısımlarını, ise hem teorik hem de pratik olarak anlatmakta ve teorik felsefenin bölümlerini şöyle sıralamaktadır:

1. Metafizik
2. Matematik

⁴⁸ 1. Îsâgûcî=Mantığa Giriş (el medhal), 2. Kategoriler (makûlât), 3. Yorum üzerine (ibâre), 4. Birinci Analitikler (kıyâs), 5. İkinci Analitikler (burhân), 6. Topikler (cedel), 7. Sofistik deliller (safsata), 8. Retorik (hatâbe), 9. Poetika (şiir). Bkz.: Mehmet Cüneyt Kaya, **İslâm Felsefesi -Tarih ve Problemler-**, 6. bs. Ankara. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM Yayınları, Eylül, 2018, s. 22.

⁴⁹ 1. Temel (aslî ilimler): Fizik (el-kiyân, [es-semâ’u’t-tabî’î], Gökyüzü ve âlem (es-semâ ve’l-âlem), Oluş ve bozuluş (el-kevn ve’l-fesâd), Etkiler ve Edilgiler (el-ef’âl ve’l-infi’âlât), Mineroloji (el-ma’âdin), Meteoroloji (el-âsârü’l-ulviyye), Botanik (en-nebât), Zooloji (el-hayevân), Psikoloji (en-nefs, el-hiss ve’l-mahsûs) 2. Yan (fer’î) ilimler: Tıp, Astroloji (ahkâmü’n-nücûm), Feraset (firâset), Rüya tabiri (et-ta’bîr), Tılsım (et-tılsımât), Nîrenciyât, Kimya=Simya. Bkz.: Kaya, M. C., a.g.e., 2018, s. 22-23.

⁵⁰ 1. Temel ve yan ilimler: a. Arimetik (el-aded); Hint aritmetiği (el-hindî) ve cebir (el-cebr). b. Geometri (el-hendese); Yer ölçümü (el-mesâha), Mekanik (el-hiyelü’l-müteharrike ve cerru’l-eskâl), Ölçü bilimleri ve âletleri (el-evzân ve’l-mevâzîn ve. el-âlâtü’l-cüz’iyye), Optik (el-menâzır), Su mühendisliği (naklü’l-miyâh). c. Astronomi (el-hey’e); Astronomi cetvelleri ve takvimler (ez-zîcât ve et-tekâvîm), d. Mûsikî (el-mûsikâ); Garip mûsikî âletlerinin yapım ve kullanımı (ittihâzü’l-âlâti’l-garîbeti’l-acîbe). Bkz.: Kaya, M. C., a.g.e., 2018, s. 23.

⁵¹ 1. Temel İlimler: Ontolojinin temel kavramları (el-me’ânî’l-âmmе), Tikel ilimlerin ilkeleri (el-usûl ve’l-mebâdî), Teoloji (isbâtü’l-Hakki’l-evvel ve tevhîdühü), Ruhânî cevherler = Melekbilim (isbâtü’l-cevâhiri’l-üveli’r-rûhâniyye), Gaye, nizam ve hikmet öğretisi = Teoloji. 2. Yan İlimler: Peygamberlik öğretisi (keyfiyyetü nüzûli’l-vahy), Öte dünya öğretisi = eskatoloji (el-me’âd). Bkz.: Kaya, M. C., a.g.e., 2018, s. 24).

3. Tabiat⁵²

Pratik felsefenin bölümlerini de üçe ayırmaktadır⁵³ (a.e., s. 27). Metafiziğin cüzlerini ise dörde ayırmaktadır (Kutluer, 2001, s. 143-144).

İbn Sînâ'ya göre teorik hikmetin (felsefenin) amacı doğru, pratiğinki ise iyidir. Teoriğin konusu, varlığı insan eyleminden bağımsız olanlar, pratiğinki ise insan eylemleridir (Yılmaz Erten, S., 2019, s. 32).

Matematiğin temel ilim şubeleri: Aritmetik, geometri, astronomi ve müzik olmak üzere dörttür. Aritmetik dalında: Sayı türleri, özellikleri ve bağları yer alırken; geometride: Çizgi, yüzey, hacim gibi konular bulunmaktadır. İbn Sînâ, Öklides'in Usûl eserinden faydalanmıştır. Astronomi dalında: Gezegenler, konumları, ölçüler, boyutlar, gibi hususlar yer almaktadır. Dördüncü dal olan müzikte ise; notalar, ritimler, melodiler ve müzik âletleri yer almaktadır. Matematiğin ayrıca bu dört bilim dalına dair yan bilim dalları da verilmektedir. Aritmetiğin yan bilim dalları; Hintlilerin toplama, bölme ve cebir işlemleri. Geometrinin yan bilim dalları: Yüzölçümü, mekanik, kaldıraç, ağırlık ve tartılar, hassas âletler, optikler ve aynalar, su taşıma⁵⁴. Astronominin yan bilim dalları: Tablolar (zîcler) ve takvimler. Müzik biliminin yan bilim dalları: Farklı ve ilginç müzik âletlerinin yapımıdır (a.e., s. 33).

İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Kitâbu'ş-Şifâ İsimli Eseri

Kitâbu'ş-Şifâ, ansiklopedik türde bir eserdir. Mantık ilmi, tabîyyât (fizik), matematik (riyâziyyât) ve metafizik (ilâhiyyât) bölümlerini içermektedir. Cümle, fen, makale ve fasıl olarak sınıflandırmasını gerçekleştirdiği sistemde, cümle: Felsefenin dört ana dalını, fen ise tâlî dallarını göstermektedir ki bunlar da aslında dört tanedir. Cümleler ise yukarıda saydığımız ilimleri dört ilim dalını yani mantık, fizik, matematik ve metafiziği kapsamaktadır (Kutluer, İ., 2010, s. 131-134).

⁵² Teorik ilimler yüksekten düşüğe doğru sırasıyla: Metafizik, matematik ve fizik olarak verilmektedir. Bkz.: Safiye Yılmaz Erten, "İslam Dünyasında İlimlerin Tasnifi Eserlerinde Matematiğin Konumu", **Erdem**, sy. 77, 2019, s. 32.

⁵³ Pratik ilimler: Ahlâk, ev yöntemi ve siyaset olmak üzere üç tane olarak belirtilmiştir. Bkz.: Yılmaz Erten, S., a.g.m., 2019, s. 32.

⁵⁴ İbn Sînâ'nın "Kitâbu aqsâmi'l-hikme ve tafsîlihâ'sı: Tahkik ve Tercüme" isimli çalışmasında: Mekanik sınıfını: Hareketli çözümler (hareket hileleri/otomat) bilimi olarak verilmekte ve sonrasındaki ilimleri "ağırlıkları çekme ve kaldırma bilimi, ağırlıklar bilimi, ağırlık ölçen âletler bilimi, savaş âletleri bilimi, optik bilimi, aynalar bilimi ve suların bir yerden başka bir yere nakledilmesi bilimi" olarak açıklanmaktadır. Mehmet Cüneyt Kaya, "İbn Sînâ'nın Kitâbu aqsâmi'l-hikme ve tafsîlihâ'sı: Tahkik ve Tercüme", **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, 3/1, Haziran/June 2020a, s. 31.

İbn Sînâ'nın felsefî duruşunun ve anlayışının tamamını yansıttığı söylenebilir ki özellikle giriş kısmında eserin gayesini ve kullanmış olduğu metotunu anlatmaktadır. Eseri yazmaktaki gayesini açıkladığı kısımda şöyle söylemektedir: *“Eskiçağ'lara ait felsefî ilimlerde doğruluğunu araştırarak tesbit ettiğimiz (mâ tahakkaknâhu) ilkeleri özüyle ortaya koymak.”* (a.e., s. 131-134).

İbn Sînâ felsefî ilimleri nazarî ve amelî olarak kısma ayırmaktadır. eş-Şifâ'nın çeşitli nüshalarına bakıldığında felsefe yerine bazı zamanlarda hikmet ifadesinin yer aldığı aktarılmaktadır (Kutluer, 2001, s. 129-130). Dikkat çekilen bir nokta ise şudur ki aklî ilimler ve naklî ilimler kavramlarının kullanımının bu eserden sonraları yaygınlaşmasıdır. İbn Sînâ'nın özellikle temel eserlerinde aklî ilimler (el-ulûmul-akliyye) ifadesi ile karşılaşılmasa da, ona nisbet edilmiş olan bir risâlede kullanıldığı, o dönemde ve sonrasında ise sıklıkla kullanılmaya başlandığı söylenmektedir (Kutluer, a.e., s. 130).

İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Dânişnâme-i 'Alâ'î (Hikmet-i 'Alâ'î ['Alâ'iyye], Kitâb-ı 'Alâ'î) İsimli Eseri

İbn Sînâ'nın bu eseri aslında Farsçadır. Alâüddevle Muhammed b. Rüstem'e ithaf edilen bu eser üç bölümdür: Mantık, tabiîyyât ve ilâhiyyât (Alper, Ö. M., 1999, s. 337-345).

İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) el-Hikmetü'l-meşrikiyye İsimli Eseri

İbn Sînâ, el-Hikmetü'l-meşrikiyye kitabının Mantikü'l-meşkiyyîn bölümünde nazarî ilimleri ilm ilâhî ve ilm külli olarak müstakil ilimler olarak ele almakta ve farklı bir sınıflandırma olduğuna dikkat çekerek dört dala ayırmaktadır (Kutluer, İ., 2001, s. 144). Bu dallar: Ta'limî ilim, riyâzî ilim (riyâziyyât), ilmu'l-menâzır (optik) ve ilmu'l-hiyel'dir.⁵⁵ Fârâbî'den farklı olarak İbn Sînâ bir de bu sistemsal sınıflandırmaya ilm-i ülker-i müteharrike yani hareketli küreler ilmini de ekleyerek sınıflandırmayı genişletmektedir (a.e., s. 145).

İbn Hazm, (ö. 456/1064) Merâtibu'l-Ulûm ve et-Takrîb li Haddi'l-Mantık İsimli Eserleri

⁵⁵ Kutluer, mekanik bilgisi olarak belirttiği bu ilmi parantez içerisinde: Hiyel; terazi ve kaldıraçlar bilgisi [ilmu'l-eskâl] dâhil, diyerek açıklamaktadır. Detaylı bilgi için lütfen bkz.: Kutluer, İ., a.g.e., 2001, s. 145.

İbni Hazm'ın İlimler tasnifi bize aynı zamanda yaşadığı dönemde Endülüs'te hakim olan ilim bütünlüğünü de göstermektedir (Peker, H., 2009, s. 320). Hem Takrîb hem de Merâtibu'l-Ulûm eserleri ilimler tasnifine dairdir.

İbn Hazm ilmin, bu dünyadaki entelektüel çabalar olduğunu söylemesi, ilim tasnifine dair vermiş olduğu bilgilere bakış açısını da bir nebze yansıtmaktadır (a.e., s. 322).

Din âlimlerince telif edilen ilk ilimler sınıflandırmasına dair eserin İbn Hazm'ın Risâletü Merâtibi'l-Ulûm eseri olduğu belirtilmektedir (Türker, Ö., 2011, s. 546). Ümmet kavramını temel alan bir ilimler tasnifi olduğu da söylenmektedir (a.e., s. 547).

İbn Hazm, aklî ilimler olmadan dinî ilimlerin mesela ferâiz olmadan miras ilmi gibi faydasız olacağını söylemektedir. Merâtibu'l-Ulûm eserinde ilimler, milletten millete değişen ilimler (Din, Dil ve Tarih ilmi) ve milletten millete farklılık göstermeyen ilimler (Astronomi, Matematik, Tıp ve Felsefî ilimler) olarak iki kısma ayrılmaktadır (Peker, H., 2009, s. 325).

Takrîb eserinde, İslâmî ilimler (ulûmu'-İslâmiyye) ve öncekilerin ilmi (ulûmu'l-evâil) başlığında sırasıyla (Kur'an, Hadis, mezhepler ilmi (ilmu'l-mezahib), mantık, fetva (ilmu'l-füyâ), gramer ilmi (ilmu'n-nahiv), dilbilim (ilmu'l-lugat), şiir, tarih, tıp, matematik (ilmu'l-aded ve'l-hendese), astronomi (ilmi'n-nücûm), belâgat (retorik), ibare (rüya tabiri) yer almaktadır (a.e., s. 324-325).

İbn Hazm'a göre tüm milletler için ortak ilimler: Astronomi, Matematik, Tıp ve Felsefî İlimler olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Bu ilimler hakkında bilgi veren İbn Hazm, felsefî ilimler bahsine geldiğinde bilgi vermemektedir. Bu ilimlerin neticesiyle alakalı olan ilimleri ise belâgat ve ibare olarak ikiye ayırmaktadır. Hazm üzerine çalışma yapanlar onun ilimler tasnifinin birçok esere göre ilimleri gaye ve netice açısından sınıflandırmış olmasından ötürü farklı olduğunu ifade etmektedir (a.e., s. 327).

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) İhyâü Ulûmi'd-dîn İsimli Eseri

Gazzâlî, hakikati arayanları, mütekellimûn, filozoflar (el-felâsife), talimiyye (el-bâtiniyye) ve sûfiler (es-sûfiyye) şeklinde dört sınıfa taksim eder (Bakar, O., 2012, s. 198). Eserlerinde dört farklı tasnif sistemi sunmaktadır:

1. Nazarî ilimler ve amelî ilimler

2. Huzûrî ilimler ve husûlî ilimler

3. Şer'î ilimler ve aklî ilimler

4. Farz-ı ayn ilimler ve farz-ı kifâye ilimler (a.e., s. 219).

Gazzâlî İhyâü Ulûmi'd-dîn eserinde ilimleri öcelikle farz olmalarına nazaran ikiye ayırmaktadır. Şer'î ilimler ve gayri şer'î ilimler şeklindeki taksiminde gayri şer'î ilimler; övülen ilimler (Hesap, tıp, çiftçilik vb.), yerilen ilimler (sihir, tılsım vb.), mübah ilimler (şiiir, tarih) olarak üç bölümdür (Çubukçu, İ. A., 1960, s. 127).

Övülen ilimler kendi içerisinde iki kısımdır. Farz-ı kifaye: Hesap, tıp, siyaset, çiftçilik vb. Faziletli ama farz olmayan ilimler: Tıp, hesap incelikleri vb. (a.e.).

Şer'î ilimler usûl, furu', mukaddimat ve mütemmimat⁵⁶ olarak ayrılmaktadır. Kitap, sünnet, icma-i ümmet ve asar-ı sahabe usul bölümündedir, fikhî ve kalbî ilimler furu' kısmındandır. Mukaddimat ise lûgat ve grameri kapsamaktadır. Kur'an, asar, ahbar: Mütemmimat dallarıdır (a.e.).

Mukaddimat ilimlerin sınıfları lûgat ve gramer gibi ilimlerin şer'î ilimlere ulaşmak için lüzumlu âlet ilimleri olduğu ve bu yüzden şer'î ilimlerden olmadıkları halde tahsil için gereksinim duyulan ilimlerden oldukları söylenmektedir (Türker, Ö., 2011, s. 549).

Aynı eser içerisinde diğer bir tasnifte ise ilimler iyi ve kötü olmalarına göre tasnif edilmiştir. Bu şekilde üçe ayrılan ilimlerden ilki 1-Az ve çoğu mezmum olan ilimlerdir. Bunlar: Sihir, tılsimat, nücûm vb. 2-Azı ve çoğu övülen ilimler ve 3-Kâfi miktarda olanı övülen, fazla miktarda olanı ise mezmum ilimlerdir. Farz-ı kifâye ilimler üçüncü başlığa dahil edilmektedir (Çubukçu, İ. A., 1960, s. 127).

Osman Bakar (2012), gerçekleştirdiği çalışma da er-Risâletü'l-ledünniyye ve Kitâbü'l-ilm'deki ilimleri sentezleyerek şöyle bir tasnif sunmaktadır: "Aklî ilimler: Matematik, mantık, tabiî ilimler, metafizik olmak üzere dört kısımdır. Matematik kendi içerisinde dört ayrı bölümdür ki bunlar şunlardır: Aritmetik, geometri, astronomi ve mûsikî. Tabiî ilimler ise kendi içerisinde dört kısımdır: Tıp, meteoroloji, mineroloji, kimya." (s. 225-226).

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) er-Risâletü'l-ledünniyye İsimli Eseri

⁵⁶ Türker, mukaddimat ve mütemmimat kavramlarını "hazırlayıcılar" ve "tamamlayıcılar" olarak ifade etmektedir. Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İstanbul University Journal of Sociology*, C. 3, sy. 22, 2011, s. 549.

Gazzalî er-Risâletü'l-ledünniyye eserinde ilimleri şer'î ve aklî olarak iki ayrı kısımda ele almaktadır. Şer'î ilimler kendi içerisinde iki kısımdır: 1-Aslî olan tevhid ilmi. 2-İlm-i fûru. Aklî ilimlerde kendi içerisinde üç kısımdır: 1-Riyâzî ve mantikî ilimler. 2-Tabiî ilimler. 3-İlâhî ilimler. Bu ilimlerin kollarından da bahsedilmektedir. Özellikle aklî ilimler tasnifinde İhvân-ı Safâ'dan faydalanmış olabileceği söylenmektedir (Çubukçu, İ. A., 1960, s. 126).

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) el-Müstasfâ İsimli Eseri

Gazzalî, el-Müstasfâ eserinde ilimleri üç bölüme taksim etmektedir: 1-Sadece aklî olan ilimler (hesap, hendese ve nücum vb.) 2-Sadece naklî olan ilimler (tefsir ve hadis vb.) 3-Hem aklî ve hem de naklî olan ilimler (fıkıh ve usul-ü fıkıh vb.) (Çubukçu, İ. A., 1960, s. 127).

İbn Seb'in'in (ö. 669/1270), Büddü'l-Ârif İsimli Eseri

Kaynaklarda: Büddü'l-ârif ve 'aķidetü'l-muħaķķıķı'l-mücerribi'l-kâşif ve tarıķu's-sâliķi'l-mütebettili'l-âķif, İfşâ'ü'l-ħikmeti'l-ilâhiyye isimleriyle de geçmektedir (Çağrı, M., 1992b, s. 481-482).

Ayrıca İbn Seb'in isminin aslında: "Ebu Muhammed Kutbuddin Abdulhak b. İbrahim b. Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Akkî el-Gafikî el-Mürsî er-Rakûtî" olduğu da Makarri tarafından söylene de daha farklı isimler ile İbn'i Seb'i kast edenlerde mevcuttur.⁵⁷ Büddü'l-Ârif eserinde isminin Abdulhak b. İbrahim b. Nasr İbn Seb şeklinde geçmesinden ötürü İbn Seb⁵⁸ olarak kaynaklarda geçtiği görülmektedir. Kutbuddin veya Ebu Muhammed mahlaslarıyla isimlendirilmiş olduğunu ifade edilmiştir (Gülmez, B. B., 2008, s. 2). Eserin tam ismini "Kitabu'l-Büddü'l-Ârif ve Akidetü'l-Muħaķķıķı'l-Muķarrebı'l-Kâşif ve Tarıķu's-Salıķı'l-Mütebettili'l-Âķif şeklinde verilmektedir (a.e., s. 16).

Eserde mantık, akıl ve nefis mevzuları ve çerçeve olarak felsefî, kelâmî ve tasavvufî hususlar zikredilmektedir. Felsefenin tarifi yapılmaktadır. İlimlerin sınıflandırılmasına dair malumat verildikten sonra tasavvuf açıklanmaktadır (Çağrı,

⁵⁷ Makarri için Birgöl Bozkurt (Gülmez) şu kaynağı vermektedir: (Makarri, Nefhu't-Tıbb, Matbaatu's-Saade, 1949, C. II, s. 395). Daha detaylı bilgi için lütfen bkz.: Birgöl Bozkurt (Gülmez), "İbn Seb'in'in Hayatı Eserleri ve Felsefî Görüşleri", Doktora Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (İslâm Felsefesi) Anabilim Dalı, Ankara, 2008, s. 2.

⁵⁸ İlhan Kutluer'in makalesinde "İbn Seb'in" olarak geçmektedir. Bkz.: İlhan Kutluer, "İbn Seb'in". **DİA**, İstanbul, 1999, C. 20, s. 306-312, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sebin?ysclid=lxbrdhkeq1130592779>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

M., 1992b, s. 481-482).

İbn Seb‘în ilimleri üçe ayırmaktadır: Şer‘î, edebî ve felsefî ilimler. Şer‘î ilimler kendi içerisinde ikiye ayrılmıştır. Bu kısımda şu ilimler bulunmaktadır: Kutsal kitaplar ilmi, tefsir, rivayet ve haberler ilmi, fıkıh-hadis ve İslâm Hukuku ilmi, vaaz ve güzel ahlâk ilmi ve tasavvuf. Din ilimleri olarak taksim ettiği şer‘î ilimler ise şunlardır: 1. *Zahir ve açık belli olanlar: Kıraat, rivayet ve ahber, kısas ilmi (avama ait ilimler)*; 2. *Bâtın, gizli ve kapalı olanlar: (evliyânın öncülerine ait ilimler)*; 3. *Bir ve ikinci ilimlerin ortası: (avam, havas ve cumhur için) farz ve sünnetlerin bilgisi, siyer, tefsir ve tefsir usulü*; 4. *İsmi A‘zam mefhumunun hakikatini veren yüce ilimler: (arifler)*; 5. *Yalnızca Allah‘a ait olanlar* (Gülmez, B. B., 2008, 81-82).

Edebî ilimler içerisinde: Kitâbet, lügat, şiir ve aruz, recez ilmi, işaret (fe‘l), tarih, sihir, azaim ve hiyel ilmi bulunmaktadır. Ancak bunlar öğrenilmesi zorunlu olan ilimlerden değildir. Talebenin bilgisini güçlendirmesi için faydalı ilimlerdir. Felsefî ilimler kendi içerisinde nazarî ve felsefî olarak ikiye ayrılmıştır. *Nazarî: 1. Tabii İlimler (asıllar, hayvanlar ve bitkiler). 2. Matematik (sayı, geometri, astroloji, mûsikî). 3. Metafizik (Allah‘ın varlığı ve birliğine dair ilim, Allah‘ın sıfatları ilmi olmak üzere iki kısımdır.) B. Amelî: 1. Bireysel Ahlâk, Ev İdaresi, Siyaset* (a.e., 82-83).

Eserin tahlili ve anlaşılması zor bir eser olduğu ve İbn Seb‘în tarafından bu yüzden Mülâhazât alâ Büddü‘l-Ârif isimli bir eser kaleme alınarak açıklamalar getirildiği belirtilmektedir (a.e., s. 22-23).

Şehrezûrî’nin (ö. 687/1288’den sonra) Şerhu Hikmeti’l-işrâk ve eş-Şecereti’l-İlâhiyye İsimli Eserleri

Şehrezûrî, Şerhu Hikmeti’l-işrâk adlı eserinde ilmin önemine vurgu yaparak, mutluluk için zorunlu olduğunu söylemektedir. İlimleri hakikî (gerçek) ve örfî (ıstılahî) şeklinde ikiye ayırarak; zevkî-keşfî ve bahsî-nazarî olarak hakikî ilimleri iki ayrı dala ayırmaktadır. Hakikî ilimler: Bârî teâlâ, Akıllar, Nefisler, Felekler, Tümmeler... Örfî ilimler: Nahiv, lügat, şiir, hitabet, mektuplar vb. edebî ilimlerdir (Evmeş, A., 2023, s. 32).

Şehrezûrî’nin 13. yüzyılda eş-Şecereti’l-İlâhiyye’nin mukaddimesinde bir ilimler tasnifi bulunmaktadır. Kendi dönemine kadar gelen eserlerin özetini içeren bir ansiklopedidir. Ağaç motifî metaforu isminde de “şecere” olarak geçmesinden ötürü bu eserde şöyle söylenmektedir; “ilâhî ağacın kökleri âlet ilimleri konumundaki dil

ilimleri ve mantık; ağacın dalları, amelî felsefenin bölümleri ahlâk, menzîlî hikmet ve medenî hikmet; ağacın zirvesi ise nazarî felsefenin bölümleri olan fizik, matematik ve metafiziktir.” (a.e., s. 29-44).

Şehrezûrî, eş-Şecereti'l-Îlâhiyye eserinde nazarî ve amelî diye ikiye ayrılan ilimlerin âlet ilimleri çatısı altında mantık ve dil ilimleri (lûgat, nahiv-sarf, beyân-belâgat, kitâbet) bulunmaktadır. Dil ilimleri de ikiye ayrılarak; dil ile ilişkili olan (şîir) ve olmayan şeklinde dallandırılmaktadır (a.e., s. 33).

Amelî ve nazarî ayırımını birçok sınıflandırma içerisinde görebilmekteyiz. Felsefeye dair bu ayrımla alakalı, nazarî felsefenin amacının salt gerçek (hakk), amelî olanın ise salt iyi (hayr) olarak belirtilmektedir (a.e., s. 34).

Özellikle incelerken üzerinde durduğumuz alan nazarî felsefenin dallarıydı. Burada fizik, matematik ve metafizik olarak üçe bölünen ve İlmü'r riyâzî alanında hiyel ilmini aramaktı. Orta hikmet olarak da adlandırılan matematik ilmi içerisinde: Astronomi (zic'ler, takvimler), geometri (yüz ölçümü (ilmü'l-mesâha), mekanik (ilmü'l-hiyel), ağırlıkları çekme, ağırlık ve tartılar, savaş âletleri, aynalar, sular ve optik), mûsikî (org ve benzeri müzik âletlerinin yapımı) ve aritmetik (Hint aritmetiğine göre toplama, çıkarma, cebir ve mukâbele) olarak dört kısım görebiliyoruz (a.e., s. 36).

Şehrezûrî, ilimler arasında kimi zaman üstünlük var mı, mevzûsuna da değinmektedir. Hangi ilimlerin üstün olduğuna dair açıklamalarda ve örneklendirmelerde bulunmaktadır. Şehrezûrî açıklamalarda bulunarak bir kısım cihetten fiziğin (5 ayrı sebep verir) diğer bir kısım cihetten matematiğin (3 ayrı sebep verir) üstünlüğünden bahsetmektedir (a.e., s. 36-37). Ayrıca Şehrezûrî faydalandığı kaynakları vermekte ve zaman zaman Sühreverdî'ye atıfta bulunmaktadır (a.e., s. 40).

İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd İsimli Eseri

Ekfânî'nin ilimler tasnifinde iki ayrı bölüm vardır ki bunlardan birincisi hikemî diğeri âlet ilimleridir. Hikemî ilimleri kendi içinde nazarî ve amelî olarak ikiye ayırmaktadır ve nazarî ilimleri a'lâ, evsât ve ednâ şeklinde üçe bölmektedir (Arslan, A., 2020b, s. 21).

Ekfânî için hakiki ilmin konusu, mebâdî (ilmin ilkeleri), mesâil (ilmin problemleri) ve amacı olmalıdır ve ilmin konusu onu diğer ilimlerden ayıran ve hudutlarını sınırlayan en önemli husustur (a.e., s. 22).

İlimlerin tasnifini yaparken; bu konuya dair kaleme alınan eserleri kısa (muhtasar), orta (mütevassıt) ve uzun (mebsût) olarak ayırmaktadır (Arıcı, M., 2022, s. 418).

İbnu'l-Ekfânî, İrşâdu'l-kâsıd ilâ esne'l-makâsıd eserinde hendese içinde “ilm-ü hiyel” olarak sınıflandırdığı ilimler şunlardır; *ilm ukûdi'l-ebniye*, *ilmu'l-merâyâ'l-muhrika*, *ilm merâkizi'l-eskâl*, *ilmu'l-misâha*, *ilm-i inbâti'l-miyâh*, *ilm-i cerri'l-eskâl*, *ilmu'l-benkâmât*, *ilmu'l-âlâti'l-harbiyye* ve *ilmü'l âlâti'l-ruhâniyye* (Ebu'l-İzz el-Cezeri, 2014, s. XXVII).

Ekfânî, ilimler ve ne zaman ortaya çıktıklarına dair bilgi aktardıktan sonra ilimler sınıflandırmasını gerçekleştirmiş ve her ilim dalına dair eserler sunmuştur. İbn Nedîm'in el-Fihrist'i, Fârâbî'nin İhsâ'ül-ulûm'u, İbn Sînâ'nın Kitabu'l-Hudud'undan faydalanmıştır. Ekfânî, eserinin ilk bölümü olan mukaddime kısmında ilim öğrenmenin insanı ebedi mutluluğa ulaştıracak araç olduğunu söylemektedir. İki ayrı başlıkta ilim ve âlimler mevzûsu ve eğitim-öğretimle alakalı hususları konu almaktadır. Kendi ilimler sınıflamasının yöntemini aktardıktan sonra nazarî ve amelî şeklinde ilimleri ayırarak tasnif etmektedir (Arslan, A., 2020b, s. 16-17).

Ekfânî'nin eserinde 60 ilim dalına dair bilgi ile 400'e yakın bu ilim dallarına dair eser ve yaklaşık 190 müellifin, bilgenin adı sunulmaktadır. Bu eserler başlangıç, orta seviye ve ileri seviye olarak ayrılmaktadır ve müelliflerin dokuzu Yunanlı, 60'ı ise Ekfânî zamanındaki hayatta olan bilginlerdir (a.e., s. 18).

Şemseddin el-Âmulî'nin (ö. 753/1352 [?]), Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn İsimli Eseri

Yüz altmış kadar ilmin tasnifine dair eserin mukaddimesinde İncûlu Hükümdarı Emir Ebû İshak b. Mahmud Şah'a ithaf etmiştir (Ertuğrul, E., 2019, s. 175-176).

Giriş mahiyetindeki başlıklardan sonra ilimler dört makale, 36 bilim dalı ve 85 alt ilim dalları şeklinde taksim edilmiştir (a.e., s. 181).

Birinci kısım (Ulûm-ı Evâhir) dört kısımdır:

1. *Edebiyyât: Hat, Lügat, Sarf, İştikâk, Nahiv, Me'ânî, Beyân, Bedî', Arûz, Kavâfi, İlm-i Şiir, İlm-i Emsâl, İlm-i Devâvîn, İlm-i İnşâ, İlm-i İstîfâ.*

2. *Şer'iyyât: Kelâm, Tefsir, Hadis, Usûl-i Fıkıh, Fürû-i Fıkıh, Kıraat, Hilâf, Şurût, İlm-i Da'avât.*

3. *Tasavvuf: Sülûk, Hakikat, Merâsîd, Hurûf, Fütüvvet.*

4. *Muhâvere: Muhâvere, Tevârîh, Siyer, İlm-i Makâlât-ı Ehl-i Âlem, Ensâb, Gazavât, Ehâcî.*

İkinci kısım (Ulûm-ı Evâil) beş kısımdır:

1. *Hikmet-i Amelî: İlm-i Tezhîb-i Ahlâk, İlm-i Tedbir-i Menâzil, İlm-i Siyaset-i Müdün.*

2. *Usûl-i Hikmet-i Nazarî: Mantık, Felsefe-i Ulâ, İlm-i İlahî, İlm-i Tabî'î.*

3. *Usûl-i Riyâzî: Hendese (geometri), Astronomi, Aritmetik, Mûsîkî.*

4. *Fürû-ı Tabî'î: Tıb, Kimya, Simya, İlm-i Ta'bîr, Firâset, Ahkâm-ı Nücûm, Havâs, Hirâfetü't-Tabî'a, İlm-i Dem, İlm-i Vehm.*

5. *Fürû-ı Riyâzî: Hey'et (astronomi), Menâzır ve Merâyâ, Mutevassîtât, Hesab, Cebir ve Mukabele, İlm-i Mesâha, Suver-i Kevâkib, İlm-i Erkâm-ı Suntakines, İlm-i Mesâlik ve Memâlik, Vefk-i A'dad, İlm-i Reml, İlm-i Hiyel (mekanik), İlm-i Melâ'ib (Satranç ve tavla gibi oyunlar) (a.e., s. 180-189).*

İbn-i Haldûn (ö. 808/1406) ve Mukaddime İsimli Eseri

Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemânî'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevî's-sultânî'l-ekber, İbn Haldûn'un dünya tarihini de yansıtan bu eserinin mukaddime kısmı meşhur olmuştur. Mukaddime eserinin girişinde tarih ilminin önemi, tarih yazımında dikkat edilecek hususların incelenmesi ve tarihçilerin hangi hatalara düştüğü ve nedenleri gibi konulara değinerek tarih ilmini açıklamaktadır (Uludağ, S., 1999, s. 538-543).

İbn-i Haldûn'un sınıflandırılma sistemi, geliştirilerek İbn-i Sînâ (ö. 428/1037) tarafından meşhur “eş-Şîfâ” ve “Aklî İlimlerin Bölümleri Risâlesi”nde ve İhvân-ı Safâ'nın “Resâ'il” isimli eserinde kullanılmıştır (Nasr, S. H., 2008, s. 62). Temelde ilimleri öğrenilen ve öğretilen ilimler; el-ulûmu'n-nakliyye (naklî) ve el-ulûmu'l-akliyye (aklî) olarak ikiye ayırmaktadır (Kutluer, 2001, s. 132). Yani birincisi; insanların düşünceleri ve idrakleri ile keşfederek kazandıkları felsefî ilimler, ikincisi ise; ilimleri nakledenlerden elde edilen naklî ilimlerdir. İbn-i Haldûn, nakli ilimlerin kaynağının Kur'an ve sünnet ve bunların açıklanmasını ifade eden ilimler olduğunu söylemektedir (İbn-i Haldûn, C. 2, 2004, s. 609).

Aklî ilimler: Mantık, fizik, metafizik, matematik (geometri, aritmetik (ferâiz), astronomidir (astronomi cetvelleri bilgisi (ezyâc) ve müzik) (Kutluer, İ., 2001, s. 132).

Naklî ilimler ise: Kur'ân-ı Kerim (Tefsir ve kıraat ilmi), Hadis ve hadis usulü, fıkıh, kelâm, tasavvuf, dil ilimleridir (gramer, lügat, edebiyat... gibi) (Nasr, S. H., 2008, s. 64).

İbn-i Haldûn, “Beşerî umran ilmi” adında bir ilim dalı kurarak, bu alanda özgün bilgilerin ilk defa kendisi tarafından sunulduğunu belirtmekte ve bu alanla alakalı da bilgiler vermektedir. El'İber'in birinci kitabında yer alan Mukaddime'nin ismini İbn-i Haldûn'un vermediği zaman içerisinde bu şekilde istinsah edildiği belirtilmektedir (Uludağ, S., 1999, s. 538-543).

Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418), Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ İsimli Eseri

Eser müstakil bir ilimler tasnifi olmamakla birlikte yalnızca bir babı ilimler tasnifine dairedir. “Âlimler arasında yaygın olan ilimler, bu ilimler hakkında yazılmış meşhur kitaplar ve bunların müellifleri” başlığı altında yedi ayrı bölümde ilimleri ele almaktadır:

1. Edebiyat: Lügat, sarf, nahiv, meâ'nî, beyân, bedî, arûz, kafiye, yazım kuralları ve okuma kuralları.
2. Şer'î ilimler: Nübüvvet ile ilgili şer'î esaslar, kıraat, tefsir, hadis rivâyeti, hadis dirâyeti, usûlü'd-dîn, fıkıh usulü, cedel, dört mezhebe göre fıkıh ve hilâf.
3. Tabiî ilimler: Tıp ilmi, baytarlık, kuşların bakım ve tedavisi ilmi (ilmü'l-beyzere), firâset ilmi, rüya tabiri, astroloji, sihr, cifr, büyü, tılsım, kimya, çiftçilik, reml.
4. Hendese: İlmu ukûdi'l-ebniye, ilmu'l-menâzır, ilmu merâyâ'l-muhrika, ilmu merâkizi'l-eskal, ilmu'l-mesâha, ilmu istinbâti'l-miyâh, ilmu cerri'l-eskâl, ilmu binkâmât (zaman ölçmek için kullanılan âlet), savaş âletleri ilmi, ilmu'l-âlâti'r-revhaniyye. (su ile çalışan mekanik âletler ilmi)
5. Astronomi (ilmü'l-hey'e): İlmu'z-zîcât, ilmu'l-mevâkît, ilmu keyfiyyeti'l-irsâd, ilmu tastîhi'l-küre, ilmu âlâti'z-zılliye.
6. Aded ilmi: Hesap ilmi, hisâbu't-taht ve'l-mîl, hisâbu'l-cebr ve'l-mukâbele, hisâbu'l-hataeyn, hisâbu'd-devr ve'l-vesâyâ.

Amelî İlimler: Siyâset, ahlâk ve ev yönetimi ilmi (Saçaklızâde, 2009, s. 84-86).

Abdurrahman Bistâmî'nin (ö. 857/1453), Kitâbu'l-Fevâhi'l-Miskiyye fî'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye İsimli Eseri

Eserini II. Murad'a ithaf etmiştir. Ansiklopedik türde kaleme alınmış bir eserdir (Çağrı, M., 1992a, s. 218-219). Eserde faydalanılan kaynakların listesi verilmektedir. 145 ilimden bahsetmektedir (Kaya, V., 2016, s. 205).

Bistâmî'nin kaynak olarak vermemiş olmasına rağmen, kaleme almış olduğu eserin giriş bölümündeki ilimler tasnifinin İhvân-ı Safâ'nın risâlelerine dayandığı söylenmektedir (a.e., s. 199, 200). İhvân-ı Safâ'nın ilimler taksimini neredeyse tamamen aktarmış olmasına rağmen ondan bahsetmediği, de belirtilmiştir (Akyıldız, F., 2019, s. 55).

Ağaç motifi metaforunu Bistâmî'de kullanmaktadır. Bir şema haline dönen bu motifte ağacın iki kökü (şer'iyye ve riyâziyye), gövdesi (el-fünûnü'l-felsefiyye), dört dalı (riyâziyyât, mantıkiyyât, tabî'iyât, ilâhiyyât) olduğunu belirtilmektedir. Burada verilen önemli bir bilgi ise bu şemada felsefî disiplinlerin temelini arz eden riyâziyyât ve din bilimlerinin temelini arz eden şer'î ilimlerin, tüm kökleri besleyen kökler olarak konumlandırılmış olmasıdır. Felsefeye dair disiplinlerin bu köklerden beslenmekte olan bir gövde olduğu da ifade edilmiştir (Kaya, V., 2016, s. 201).

Bistâmî ilimleri riyâziyye (ilmü'l-âdâb), eş-şer'iyyetü'l-vad'iyye ve el-felsefetü'l-hakîkiyye olarak üçe ayırmaktadır.

Riyâziyye: Kitâbe ve kırâat, lügat ve nahv, hisâb ve muâmelât, şiir ve arûz, zecr ve fâl, sihr ve azâim ve kimyâ ve hiyel, hiref ve sanâyi', bey' ve şîrâ, siyer ve ahhâr.

eş-şer'iyyetü'l-vad'iyye: Tenzil, te'vîl, rivâyât ve ahhâr, fıkıh ve sünen ve ahhâm, tezkâr ve mevâiz ve zühd ve tasavvuf, te'vîlü'l-menâmât.

el-felsefetü'l-hakîkiyye: Riyâziyyât, mantıkiyyât, tabî'iyât, ilâhiyyât.

Bu disiplinlerin alt dalları da bulunmaktadır. Bunlar: Riyâziyyât: aritmetik, geometri, astronomi, müzik. Mantıkiyyât: Analitik, retorik, topik, politik, sofistlik. Tabî'iyât: Cismânî ilkeler, semâ ve 'âlem, kevn ve fesâd, hava olayları, madenler. İlâhiyyât: Ma'rîfetü'l-Bârî, rûhâniyyât, nefsâniyyât, siyaset, me'âd." (Kaya, V., 2016, s. 200).

Bistâmî yukarıdaki sınıflandırmanın akabinde bahsettiği ilimler şunlardır: "Usûlü'd-din, usûlü'l-fıkıh, fıkıh, ferâiz, hisâb, cebr ve mukâbele, tefsir, kırâat, ilelü'l-kırâat, delâ'ilül-i'câz, hadis, esmâü'r-ricâl, tevârih, megâzî, nahv, sarf, lüga, edeb, iştikâk, me'âni ve beyân, emsâl, aruz, kâfiye, bedâyi'u's-şi'r, karzu's-şi'r, inşâü'n-nesr, hatt, teressül ve siclât, tashîf, mantık, cedel, hilaf, edebü'l-bahs, tıp, nebât,

hayvan, saydele, teşrih, ilâcü'l-‘ayn, et‘ime ve müvezzirât, me‘âdin, tabî‘a, ma‘rifetü'l-cevâhir, kal‘ü'l-âsâr mine’s-siyâb, siyase, filâha, milâha, kavdü'l-cuyûş, ahlâk, müsâmeretü'l-mülûk, âdâbü'l-mülûk, hendese, misâha, cerrü'leskâl, âlâtü'l-hurûb, tabîr, fâl, zecr, nücûm, reml, kehâne, mîkât, ta‘dîl, kavsü kuzah, edvâr ve ekvâr, kırânât, baytara, bezdere, mûsikâ, ikâ‘, raks, ganc, bâh, firâse, esârîr, esbâb ve ‘alâmât, ihtilâc, kıyâfe, iyâfe, riyâfe, nazar ile'l-ketf, kur‘a, keşfü'd-dekk ve îzâhü'ş-şekk, el-hiyelü's-sâsâniyye, kimya, simya, sihr, neyâric, tulsımât, kıyâmât li'l-kevâkib, istinzâlü'l-ervâh fî kavâlibi'l-eşbâh, filaktarât, azâ‘im, rukâ, hiref ve sanâyi, coğrafya, kevn ve fesâd, nevâtiku'l-mevcûdât, tizkâr ve mevâ‘iz, istihzâr, dua, el-havâssu'r-rûhâniyye, tasavvuf, siyer, tayr, fenâ ve bekâ, zühed ve vera‘, âdâbü'd-du‘â, raddü'l-kazâ, berzah, ahiret, cifr ve cami‘a, tasarruf bi'l-hurûf ve'l-esmâ, harf, aritmetik, kesr ve bast, mezc ve rabt, vefk, el-tıbbü'r-rûhânî, istintâk, el-iskâtâtü'l-‘adediyye, el-hâfiyetü'ş-şemsiyye, el-hâfiyetü'l-kameriyye, el-nuktatü'l-harfîyye, tabâyi‘u'l-hurûf, el-a‘dâdü'l-cemâliyye ve'l-celâliyye, el-evfâkü'l-mutavveka, istihracü'l melâ‘ike mine'l-hurûf ve'l-esmâ, vehm, tasrîf bi'n-nefs, tasrîf bi'l-fıkr, havâssü'l-hurûfi'r-rakamiyye, havâssü'l-esmâ, havâssü'l-ayât, havâssü'l-a‘dâd, havâssü'l-ed‘iyeti'n-nebeviyye, el-hurûfü'l-mütehâbbe ve'l-mütebâ‘iza, a‘dâdü'l-mütehâbbe ve'l-mütebâ‘iza, et-te‘âbi el‘adediyye fî'l-hurûb, el-hurûfü'n-nûrâniyye ve'z-zulmâniyye, el-a‘dâdü'n-nûrâniyye ve'z-zulmâniyye, tecelliyâtü'l-esmâ, tasrîf bismillâhi'l-a‘zam, tahalluk bi'l-esmâ‘i'l-ilâhiyye ve edeb ma‘allâh.” (Akyıldız, F., 2019, s. 57-58).

Molla Lütü Tokâdî'nin (ö. 900/1495) Risâle fî'l-‘ulûmi'ş-şer‘iyye ve'l-‘Arabiyye (Risâle fî mevzû‘âtı'l-‘ulûm) İsimli Eseri

Molla Lütü'nin er-Risâle fî'l-Ulûmi'ş-Şer‘iyye ve'l-Arabiyye eseri 2. Bayezid'e ithaf edilmiştir. İçerdiği ilim sayısı ile alakalı farklı sayılar verildiği belirtilmekte ve örneklemelerde bulunmaktadır (Arslan, S., 2012, s. 39).

Molla Lütü Tokâdî, “Ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır”, Hadisine uygun olması açısından ilimleri 73 dal olarak tasnif etmiştir. 29 Arabî ve 43 şer‘î ilim olan risâlesine Arabî ilimlerden bahsederek başlamaktadır. Sesle ilgili ilimler 23 tane ve yazıyla ilgili olanlar 6 tane olarak iki ayrı kısımdır (Yıldırım, A., 2018, s. 167).

Arabî İlimler şunlardır: “*Mehâricu'l-Hurûf, Vaz‘, Lügat, İştikâk, Sarf, et-Temyîz beyne'l-Müvellede ve'l-Arabiyye, Nahiv, Fıkhü'l-Lüga, Muhâdara, Me‘ânî, Beyân, Muammâ-Lugâz, Bedî‘, Arûz, Kâfiye, Karzu'ş-Şiir, Mebâdiu'l-İnşâ, İnşâ,*

Emsâl, Vekâi’u’l-Ümem ve Müdünühum, İsti’mâlâtü’l-Elfâz, el-Ehâcî ve’l-Eğlûlât, Teressül, Keyfiyetü Nakşi’l-Hurûf, Hurûfu’t-Teheccî, Tahsînu’l-Hurûf, Keyfiyyetü Tevellüdi’l-Hutût min Usûlihâ, Keyfiyyetü Eşkâli Besâyiti’l-Hurûf, İmlâü Hattî’l-Arabiyye” (Arslan, S., 2012, s. 41).

Şer’î İlimler, beş başlıktır. 1. Başlık iki kısımdır: Usûl-u Kelâm, Siyer. 2. Başlık on üç kısımdır: Kırâat-ı Seb’a, Kırâat-ı Şâz, Nâsih-Mensûh, Tecvîd, el-Vukûf, Mushaf, Sebeb-i Nüzûl, Havâssu’l-Ku’rân, Tefsîr, Garâibü’l-Ku’rân, Te’vîl, Rumûzu’l-Ku’rân ve İşârâtuhû, Def’ü-Metâini’l-Ku’rân. 3. Başlık, on bir kısımdır: Metnü’l-Hadîs, Tıbb-ı Nebevî, Ruvâtü’l-Hadîs, Nâsihu’l-Hadîs, Mensûhu’l-Hadîs, Sebeb-ü Vurûdi’l-Hadîs, Te’vîlü’l-Hadîs, Rumûzu’l-Hadîs, Garâibu’l-Hadîs, Def’ü-Metâini’l-Hadîs, Telfîku’l-Hadîs. 4. başlık dört kısımdır: Kelâm, Usûlü’l-Fıkh, Hilâf, Fıkh, Ferâiz, eş-Şurût ve’s-Sicillât. Taksim edilmiş olan bu ilimleri konu alan iki ayrı kısım daha bulunmaktadır ki, önceki ilimlerle alakalıdır. Birinci bölüm: Nazar, Münâzara, Cedel, Ma’rifetü’s-Sâ’at ve Evkâtu’s-Salâvât ve’l-Hacci ve Sumûtu’l-Kible, Marîfetü Kısmeti’t-Terekiyye mine’l-Ulûmi’l-Hisâbiyye. İkinci bölüm: Ahlâk, Mev’ize, el-Ed’iye ve’l-Evrâd, Âsâr, İhtisâb, Tahsîlü Mâli’l-Fey ve Zabtihî, Tertîbü’l-Asâkir ve Techîzâtihâ (a.e., s. 95-110).

Şükrullah-ı Şîrvânî’nin (1506 (?)), Riyâzu’l-Kulûb İsimli Eseri

II. Bâyezîd’e sunulan eser mukaddimesinin ardından sekiz bölümdür ve ilm-i tasavvuf, ilm-i mantık, ilm-i hey’et, ilm-i nücûm, ilm-i hesab, ilm-i kıyafet, şiir sanatları ve ilm-i muamma şeklinde ilimlerini sınıflandırmıştır. Öncelikle ilimler hakkında bilgi vermekte, sonra bu ilme terimleri sunmaktadır. Kendi dönemine dair ilim anlayışını ve kültürel zemini aktarmaktadır (Şükrullâh-ı Şîrvânî, 2019, s. 8, 9 ve 38).

Üslubu sadedir ve zaman zaman gerçekleştirdiği açıklamalar ile konuları zenginleştirmektedir. Dili Farsçadır. Ancak bazen Arapça terimlerde kullanılmaktadır (a.e., s. 57).

Şîrvânî, riyâzi ilimlerin en değerlisi olarak hesab ilmini görmektedir. Çocuklara en başta öğretilmesi gereken ilimin hesab öğretilmesi gerektiğini söylemekte ve bu ilmi “ilimlerin anası” olarak nitelendirmektedir. Bu konuda görüşü ise hesab ilmini öğrenen kimsenin ilm-i ilâhî’nin mükemmelliğine ulaşacağı yönündedir (a.e., s. 34-35).

Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm İsimli Eseri

Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) ilimlerin tasnifi ile alakalı eserleri:

1. Medînetü'l-Ulûm,
2. Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm
3. es-Saâdetü'l-Fâhira fî Siyâdeti'l-Âhira
4. er-Risâletü'l-Câmia li Vasfî'l Ulûmi'n-Nâfia

Medînetü'l-Ulûm, Miftâhu's-Saâde'nin muhtasar ve müfit bir özetidir. Miftâhu's-Saâde'nin aksine es-Sa'âdetü'l-Fâhira'da daha az ilim dalı vardır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Taşköprülüzâde'nin en önemli ve meşhur eserinin Şakayık-ı nu'maniye olduğunu söylemektedir. Akabinde belirttiği önemli bir diğer eser ise Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm eseridir. Beş yüz ilim ve fen konusunda Arapça bir eser olduğunu çevirisinin Kemalüddin Efendi tarafından gerçekleştirilerek Mevzûâtî'l-Ulûm adıyla neşredildiğini söylemektedir (Uzunçarşılı, İ. H., C. 2, 1995, s. 674-675).

Bu eser içerisinde daha önce konu aldığımız ağaç motifi metaforunu görebilmekteyiz. Ayrıca ilimlerin tasnifinin ayrı bir ilim dalı olarak ele alınması gerektiğini belirtmesi de dikkat çekicidir.

Dördüncü Asıl'da bahsettiğimiz ilimlerin taksimine dair ilim bulunmaktadır ki bu bölüm öncelikle Mukaddime ile başlamaktadır. 1. Bölüm: İlâhiyyat İlmi, 2. Bölümde ise: Ma'arifet-i Nüfus-ı İnsaniyye, Melekleri Tanıma, Ahireti Tanıma, Emâret-i Nübüvvet, Fırkaların Sözleri ve İlimlerin Taksimi ilimleri yer almaktadır (Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, 1975, C.1, s. 249-260).

Beşinci bölümde tabiat ilmine dair dallar yer almaktadır. 1. fasılda tıp ilminin dalları verilmektedir ki: Teşrih ilmi ilk verilen ilimdir. Sonrasında ise kehhâle, yemek ve çorba ilmi, saydele, şurub ve macun pişirme ilmi, leke çıkarmak ilmi, mürekkeb ilimlerinin çeşitleri, cerahat, fâsîd, hacamât, tıp ilminde kullanılan ölçü ve ağırlıklar ilmi ve bah ilimleri yer almaktadır. 2. fasılda firâset ilmine dair dallar bulunmaktadır: Burun ve ben ilmi, esârîr, keth (sırt), kıyâfet, kıyâfet-i beşer, çöl ve sahrada yolunu bulmak ilmi, su çıkarma ilmi, maden çıkarmak ilmi, yağmur yağmak ilmi, irafe ve

ihtilaç ilimleri yer almaktadır. 3. fasılda bulunan ilimler nücûm ahkâmının dalları bulunmaktadır ve şunlardır: İhtiyârat, remil, fal, kur'a, tayre ve zecr ilimleri. 4. fasılda bulunan ilimler sihir ilmine dairedir ve şunlardır: Kehânet, neyyir-i necat, havas, rukye, azâim, istihdâr, da'vet-i kevâkib, felktayrât, ihfâ ve hiyel-i sâsâniye⁵⁹ ilmi, keşf-i dek ve izâh-ı şekl ilmi, şa'beze, tahyilât ve göz boyacılığı, taalluk-ı kalb, özel ilaç ve müfretlerden yardım ilmi (Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, 1975, C.1, s. 279-301).

Taşköprülüzâde'nin Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde eserinin, tasnîfu'l-ulûm yerine ilmu tekâsimi'l-ulûm ismiyle metafizik ilminin bir alt dalı olarak incelemesinin ilk defa görülen bir durum olduğu söylenmektedir (Fazlıoğlu, Ş., 2019b, s. 58).

Taşköprülüzade'nin Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde eserini Fârâbî'nin İhsâu'l-ulûm'u, İbnü'l-Ekfânî'nin İrşâdu'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd ve Molla Lütî Tokâdî'nin el-Metâlibu'l-İlâhiyye'sini barındıran klasik ilimler tasnifinin en kıymetli ve müttekâmil çalışmalardan bir tanesi olduğu belirtilmekte ve ayrıca diğer çalışmalardan onu ayıran bir özellik olarak da tûmdengelim ve tûmevarım metotlarını önemseyen bir tasnif gerçekleştirmiş olduğu söylenmektedir (Fazlıoğlu, Ş., 2019a, s. 121).

Taşköprülüzâde Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm adlı eserinde a'yâna (hâricî var-olanlara) ilimleri işlediği bölümde aynî varlıklar olan ilimleri kaynakları açısından şer'î ve hikemî olarak ikiye ayırmaktadır. Hikemî ilimleri ise: İlm-i ilâhî (metafizik), ilm-i riyâzî (matematik) ve ilm-i tabîî fizik olarak üçe ayırmaktadır (Fazlıoğlu, Ş., 2019b, s. 53).

Şer'î ilimleri ve felsefî ilimleri Saâdetü'l-Fâhira eserinde birlikte konumlandırması Molla Lütî'den ayrılmasına, şer'î ilimleri nazari ve amelî ilimlerin altında konumlandırması ise İbnü'l-Ekfânî'nin gerçekleştirdiği tasniften farkını ortaya koymaktadır (Tülüce, 2021, s. 545). Tasnife şekil olarak kılavuzluk eden fikir İbn

⁵⁹ Taşköprizâde, bu ilime dair vermiş olduğu bilgilerde menfaat uman kimsenin paraya ya da servete ulaşmak için bildiği hileler olduğunu söylemektedir. Açıklamalarda (çâre) kelimesi kullanılmaktadır ki, hile kelimesi yerine kullanılmış olabilir. Ayrıca bu hileleri bilen kimselerin her memlette, o yöre halkına uygun olarak hareket ettiği ve türlü şekillere girerek güven kazandığından bahsedilmektedir. Bkz.: Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, **Mevzuat'ül Ulûm (İlimler Ansiklopedisi)**, sad. Mümin Çevik, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1975, C.1, s. 300.

Sînâ'nın tesiriyle “varlığın yazıda, sözde, zihinde ve dış dünyada bulunuşuna” istinaden yapılmıştır (Kutluer, İ., 2020, s. 18-19).

Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtı'l-Ulûm eseri, yazıldığı döneme kadar gelen eserleri, döneminin ilmi muhitini, geçmiş dönemlerdeki kıymetli ilmi eserlerin literatürünü belirtmesi bakımından önemlidir. Bu eser içerik açısından ilimler tarihi eseri, bibliyografik bir ansiklopedi ve ilimlerin sınıflandırılmasına dair bir taslak olduğu düşünülmektedir (a.e., s. 18-19).

“Devha” kelimesinin kullanımına rastladığımız bu tasnifte دوحه alt bölümü yani ağacın dalları “şube” sonra ise “fer” yani dallardan uzanan kollar olarak; devha-şube-fer şeklinde ayırmaktadır.

دوحه devha klasik lügatlar ve sözlüklerde şu şekilde yer almaktadır: Ulu ağaç⁶⁰, büyük ağaç⁶¹, çınar ağacı⁶², şecer-i azîm: Devha-i âmâl⁶³, geniş gölgelik⁶⁴. Mütercim Âsım Efendi ise, ulu ağaca (şecere-i cazîme) devha dendiğini, ağacın büyüyerek, ulu olması manasına geldiğini söylemektedir.⁶⁵

Dört mukaddimesi olan eser iki ayrı bölüm (“taraf” ismi verilmiştir bu bölümlere⁶⁶) bulunmaktadır ve yedi devhadan oluşmaktadır. Mukaddimelerin her

⁶⁰ “دَوْحَةٌ ج دَوْحٌ” Erol Ayyıldız, **Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe, Cep Lügatı**, 19. bs., Ensar Neşriyat, Eylül 2013, s. ۵۷; “devha (دوحه)” Muallim Nâcî, **Lügat-i Nâcî**, Haz. Ahmet Kartal, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009, s. 111; “devha (A.) دوحه” Mehmet Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları, 2008, s. 145; “دوحه dovhe, devhe” Mehmet Kanar, **Farsça Türkçe Sözlük**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları, 2010, s. 725; “دوحه devha: [ç. devh, edvâh ادواح، ادواح]” Mehmet Kanar, **Kanar Arapça Türkçe Sözlük**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları, 2009, s. 893; “devha (دوحه)” Şemseddin Sami, a.g.e., 2010, s. 249; “دوحه devha” Şemseddin Sami, a.g.e., 2011, s. 489; Mütercim Âsım Efendi, **El-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsî'l-Muhît, Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi**, Haz. Mustafa Koç ve Eyüp Tanrıverdi. C. 2, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 1117; “devha دوحه” Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)**, Yayına haz. Aydın Sami Güneyçal, İnc. Prof. Dr. Mustafa Çiçekler, 29. bs., Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2012, s. 205.

⁶¹ “دوحه devha: [C.: Devah-Devâyh]” **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat, (1987)**, haz. Heyet:., Abdullah Yeğin, Abdulkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail ve İlham Çalım, İstanbul: TÜRDAV, 1987, s. 196; “Devha (دَوْحَة)” İbrahim Cûdî Efendi, **Lûgat-ı Cûdî**, Haz. İsmail Parlatur, Belgin Tezcan Aksu ve Nicolai Tufar, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006, s. 83; “devha (دوحه)” Devellioğlu, F., a.g.e., 2012, s. 205.

⁶² “دَوْحَة” Mahmut Toptaş, **Lûgat Arapça-Türkçe, Türkçe Arapça**, İstanbul: Cantaş Yayınları, Kasım 1991, s. ۱۰۳.

⁶³ “Devha (دَوْحَة)” İbrahim Cûdî Efendi, a.g.e., 2006, s. 83; Mütercim Âsım Efendi, a.g.e., C.: 2, 2013, s. 1117.

⁶⁴ “دوحه devha: [ç. devh, edvâh ادواح، ادواح]” Kanar, M., a.g.e., 2009, s. 893.

⁶⁵ Mütercim Âsım Efendi, a.g.e., s. 1117.

⁶⁶ İlk tarafta: Teorik yöntemle ulaşılan bilgiler, ikinci tarafta mistin arınma yöntemiyle ulaşılan bilgiler ele alınmıştır. Taşköprizâde her iki yöntemi de elinde bulunduranın ilimde yetkin olabileceğini

birinde ilmin önemi, talebe ve hocanın sorumlulukları, ilim tahsilinin fazileti gibi konular üzerinde durulmakta ve zaman zaman bazı konular tartışılmaktadır (Kutluer, İ., 2020, s. 18-19).

İlimler var olma keyfiyeti nezdinde varlıklara nisbeten tespit edilmekte ve incelenen, tahlil edilen varlık sahaları nezdinde yazı, dil, zihin ve fizikî alemde konumlandırılmakta ve mevzûlaştırılmaktadır. Taşköprizâde, ilimleri dört ayrı var-olma hasebiyle sınıflandırmaktadır (Fazlıoğlu, Ş., 2019b, s. 54).:

1. Aynî (hariçte var olan)
2. Zihnî (zihninde var olan)
3. Lisânî (dilde var olan)
4. Hattî (yazıda var olan).

Aynî var-olana ait bilgi: Bu bilgi hakikî bilgidir ve asla değişmez. Aklın ilkeleri söz konusu olduğunda hikemî, İslâmî ilkeler söz konusu ise şer'î ilim dalları hâsıl olur. Zihnî var-olana ait bilgi: Bu bilgi âlet ilimlerini kapsayan bilgidir ve lisanî-kitabî olarak ikiye ayrılmaktadır (a.e., s. 54).

Bu eserde güzel bir sistem olduğunu belirtilmektedir. her ilim dalının tarifi, mevzûsu, kriterleri, pedagojik gaye veya yetkinliğiyle ilgili genel bilgiler verilmektedir. İlimlerin sayısı ise 300'ün üzerindedir (a.e., s. 18-19).

Devhaları açacak olursak:

1. Devha: Hattî ilimler (yazı ilimleri)
2. Devha: Söz/ Lafızlara ilişkin ilimler (dil ilimleri)
3. Devha: Akledilenler cinsinden (ma'kûlât) zihinlerdeki şeylerden bahseden ilimler (ulûmun bâhissetün ammâ fi'l-ezhân) (mantık ilimleri) (mefhum ve mantık ilimleri)
4. Devha: Nesnelere ilişkin ilimler/hikmet-i nazariyye (el-ilmu'l-müteallik bi'l-ayân) (nazarî hikmet) (ayan ilimleri, felsefe ve mevcûdât ilimleri)
5. Devha: Hikmet-İ ameliyye (amelî hikmet)
6. Devha: Ulûm-i şeriyye (din ilimleri) (şer'i ilimler)

Ve bu ilimlerin alt dalları.

İkinci bölüm ise:

söylemektedir. Bkz.: İlhan Kutluer, "Miftâhu's-Saâde", **DİA**, Ankara, 2020, C. 30, s. 18-19, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/miftahus-saade>. Erişim Tarihi: 14.10.2023.

7. Devha: Ulûm-i bâtin/ulûm-i mükâşefe (bâtın) (batınî ve manevî ilimler) bu da: İbâdât, âdât, mühlikât, münciyât'tan oluşur.

Yedinci devha, iki bölümdür. Bu kısımdakiler Gazzâlî'nin İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn eseri ile benzerlik göstermektedir (Kutluer, İ., 2020, s. 18-19).

Taşköprizâde bu devhalardaki tüm ilimlerle alakalı malumatları aktardıktan sonra kendi içlerinde bölümlere ayırmaktadır ki riyâzî ilimle alakalı olarak: Hendese, hey'et, aded ve mûsikî olarak öncelikle ayırmaktadır (Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, 1975, C.1, 302-304).

Riyâzî ilimlerden hendese ilminin dalları şunlardır:

1. *İlmu ukûd-u 'l-ebniyye (inşaat mühendisliği ilmi)*⁶⁷
2. *Menâzır ilmi*
3. *İlmu 'l-merâyâ 'l muharrika (Yakıcı aynalar ilmi)*
4. *İlmu merakizu 'l-eskâl (Cisimlerin ağırlık merkezleri ilmi)*
5. *İlmu cerri 'l-eskal (Ağırlıkları (nakil) mekanik ilmi)*
6. *Mesâhâ (Yüzey ölçümü ilmi)*
7. *İlmu inbâtu 'l-miyah (Su çıkarma ilmi)*
8. *İlmu 'l-âlati 'l-harbiyye (Harb âletleri ilmi)*
9. *İlmu 'r-remy (Atıcılık ilmi)*
10. *Ta 'dîl*
11. *İlmu 'l-benkâmat (Zaman ölçen âletleri yapma ilmi)*
12. *İlmu 'l-mellaha (Gemicilik ilmi)*
13. *Sebâha (Yüzücülük ilmi)*
14. *İlmu 'l-ezvâ 'n- ve 'l-mevâzin (Ölçü ve tartılar ilmi)*⁶⁸
15. *İlmu 'l-âlati 'l-mebniyye ala zarureti ademi 'l-halâ (Boşluğun olmaması adına yapılan âletler ilmi)*⁶⁹ (Baltacı, C., 2006, s. 74).

⁶⁷ Taşköprizâde şehirlerin imârı, yolların, konakların ve kaleler gibi yerler için bu ilimde, binalarla alakalı hem yapı hem yapı sağlamlığı hem de güzelliğine dair bilgilerin yer aldığını, kale, konak ve köprü gibi inşaatlar gerçekleştirmek için, sedler ve arklar yapıp, kanallar inşa etmek, kuyulardan su çıkarmak ya da alçak yerlerden yükseklerle çıkarabilmek için bilgi veren ilim olduğunu söylemektedir. Bkz.: Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, a.g.e., 1975, C.1, s. 305.

⁶⁸ Bir bina inşaa ederken, binanın ağırlığı, kullanılacak taşların ağırlıkları hesaplanabilir ve inşaat için kullanılacak malzemelerin çeşidi ve ağırlıklardan ve onları tespit eden âletlerden bahsetmektedir. Taşköprizâde bunları mühendislerin hesap ve tesbit ettiğini söylemektedir. Bkz.: Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, a.g.e., 1975, C.1, s. 307-308.

⁶⁹ Taşköprizâde, iki tür âletten ve nasıl kullanıldığından bahsetmektedir. Bu tür âletlerin mühendislik ilminden geldiğini söylemektedir. Ancak hakikatte tabiat ilminin kolu olarak görmektedir. Saatlerin

Taşköprizâde hey'et ilminde şu ilim dallarını zikretmektedir.

1. Zic ve takvimler ilmi
2. Takvim yazma ilmi
3. Yıldızların hesabı ilmi
4. Gözleme (rasad) ilmi
5. Rasat âletleri ilmi (Baltacı, C., 2006, s. 75).
6. Mevâkıt (vakit) ilmi⁷⁰ (Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, 1975, C.1, s. 310).
7. Gölge ölçen aletler ilmi
8. Küreler ilmi (Baltacı, C., 2006, s. 75).
9. Seyyâr küre ilmi⁷¹ (Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, 1975, C.1, s. 311).
10. Kürelerin düzleme çevrilmesi ilmi⁷²
11. Yıldızların şekilleri ilmi
12. Gök cisimlerinin ölçümü ilmi⁷³
13. Ayın yörüngesini bilme ilmi
14. Coğrafya
15. Ülkeler ve Şehirlerarası yollar
16. Berid ilmi
17. İklimlerin özelliklerini bildiren ilim (Baltacı, C., 2006, s. 75).
18. Edvâr ve ekvâr⁷⁴ (Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, 1975, C.1, s. 313).
19. Gezegenlerin birbirine yakınlaşması ilmi⁷⁵
20. Büyük savaşlar ve olaylar ilmi⁷⁶
21. Yılın mevsimleri ilmi
22. Namaz vakitleri ilmi

dönmesini de bu ilme katmaktadır. Ayrıca ruhânî ilimler âletleri de denildiğini belirttiği bu ilme dair kaleme alınan eserlerin en meşhurunun Benî Mûsâ'nın eseri olduğunu, Philon'un da konuya dair bir kitabı olduğunu ve el-Cezerî'nin de aynı ilimde eseri olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, a.g.e., 1975, C.1, s. 308).

⁷⁰ Zamanları bilme ilmi. Cahit Baltacı, "Taşköprü-zâde'nin Osmanlı Eğitime Katkıları, İlmî Görüşleri ve İlim Tasnifi", **Taşköprü'den İstanbul'a**, Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzâdeler Sempozyumu. Ed. Celil Güngör, Kastamonu-Taşköprü: Taşköprü Belediyesi Yayınları, 2006, s. 75.

⁷¹ Gezegen küreler ilmi. Baltacı, C., a.g.m., 2006, s. 75.

⁷² Tasfih-i küre ilmi. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, a.g.e., 1975, C.1, s. 311.

⁷³ Mekadîr-i ulviyyât ilmi. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, a.g.e., 1975, C.1, s. 312.

⁷⁴ Devir denilen 360 güneş yılı ile Kevr denilen 120 ay yılını bildiren ilim. Baltacı, C., a.g.m., 2006, s. 75.

⁷⁵ Kıran ilmi. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, a.g.e., 1975, C.1, s. 313.

⁷⁶ Melâhim ilmi. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, a.g.e., 1975, C.1, s. 314.

23. *Usturlab kurma ilmi*
24. *Usturlab yapma ilmi*
25. *Rub-i daire ve müceyyeb kurma ilmi*
26. *Rub-i daire ilmi*
27. *Saat âletleri ilmi* (Baltacı, C., 2006, s. 75).

Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyadeti'l-Âhira⁷⁷

İsimli Eseri

Taşköprizâde'nin Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtı'l-Ulûm eseri ile alakalı bilgiyi daha önce vermiştik, bu eser ise onun muhtasarıdır. Devha-şube ve fer olarak sınıflandırdığı ilimlerin tasnifi sistemini burada da aynı şekilde kullanmıştır. Farklılıklardan biri şudur: Miftâh'ın son cildinde yer alan yedi devhayı üçe düşürerek, kalan dördü bu için altına şube olarak yerleştirmesidir (İbiş, F., 2019, s.44).

Taşköprizâde'nin Miftahu's-saade için bir taslak olarak es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyadeti'l-Âhira eserini kaleme aldığını belirtilmektedir (Kutluer, İ., 2020, s. 18-19).

Öncelikle iki bölüme ayırdığı ilimlerden birincisi: İlmin Hülâsası Hakkında, ikincisi: Amelin Hülâsası Hakkında'dır. Birinci bölüm kendi içinde iki devhaya ayrılmaktadır. Birinci devha: Âlet İlimleri'ni (el-Ulûmu'l-Âliyye) içermektedir. İki şubesi (dalı) vardır: 1. Arapça Lafzî Âlet İlimleri (el-Ulûmu'l-Âliyyetü'l-Lafziyyetü'l-Arabiyye), 2. Manevî Âlet İlimleri (el-Ulûmu'l-Âliyyetü'l-Ma'neviyye). İkinci devha İtikâdî İlimleri (el-Ulûmu'l-İ'tikâdiyye) içermektedir. İki şubesi vardır. 1. İtikâdî Şer'î İlimler (el-Ulûmu's-Şer'iyyetü'l-İ'tikâdiyye), 2. Hikemî-İtikâdî İlimler (el-Ulûmu'l-İ'tikâdiyyetü'l-Hikemiyye). İkinci bölüme gelindiğinde yalnızca bir devha (3. devha) ile karşılaşılacaktır. Amelî İlimlerin Açıklanması (el-Ulûmu'l-Âmeliyye) konulu bu bölümde şer'î amelî ilimler ve amelî hikmet hususunda iki tane nev'î bulunmaktadır (Taşköprülüzâde (1), 2016, s. 7).

⁷⁷ Eserin Taşköprizâde'ye aidiyetinin tartışmalı olduğu ve bazı kaynaklarda Molla Lütfi'ye atfedildiği söylenmekte ve Taşköprizâde'ye aidiyeti hususundaki kanıtlar yazı içerisinde sunulurken, konuyla alakalı kaynaklar da zikredilmektedir. Detaylı bilgi için lütfen bkz.: Taşköprülüzâde (1): Taşköprizâde Ahmed Efendi, **es-Se'âdetü'l-Fâhira fî Siyâdeti'l-Âhira (İlimler Tasnifi (Yüce Ahiret Makamına Götüren Değerli Mutluluk)**, Tahkik ve Tercüme: Sami Turan Erel, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, Aralık 2016, s. 15-17.

Taşköprüzâde ilimleri âlet, itikadî ve amelî olarak üçe ayırmaktadır. Âlet ilimleri kendi içinde edeb (lafzî ve hattî) ve mantık olarak iki kısımdır. İtikadî ilimler kendi içinde şer'î ve hikemî olarak iki kısımdır. Amelî ilimler kendi içinde dinî ve felsefî olarak iki kısımdır. İtikadî hikemî ilimlerdeki ilahiyat, matematik ve fizik ana başlıkların alt dallarını Taşköprüzâde'de o kadar ayrıntılandırmıştır ki kendi döneminde dolaşımda olan bütün ilimleri ihtiva etmektedir (Akyıldız, F., 2019, s. 68).

Âlet İlimlerinin birinci şubesinin birinci kısmında bulunan ilimler şunlardır: *İlmü Mehârici'l-Hurûf, İlmü'l-luga, İlmü'l Vaz', İlmü'l-İştikâk, İlmü'l-Sarf, İlmü't-Temyîz, İlmü'n-Nahv, İlmü'l-Me'ânî, İlmü'l-Muhâdara, İlmü't-Tevârîh, İlmü's-Siyer ve'l-Megâzî, İlmü'l-Beyan, İlmü'l-Bedî', İlmü't-Tahshîf, İlmü'l-Arûz, İlmü'l-Kavâfî, Ilmu Karzî's-Şi'r, İlmü Mebâdi'i's-Şi'r, İlmü'l-Înşâ, İlmü'l-Emsâl, İlmü Vekâi'i'l-Ümem ve Rûsûmihim, İlmü Müsâmereti'l-Mülûk, İlmü İsti'mâlâtî'l-Elfâz, İlmü'l-Ehâcî ve'l-Uglûlât, İlmü't-Teressül, İlmü's-Sicillât* (Taşköprülüzâde (1) 2016, s. 56-118).

İkinci kısımda bulunan ilimler şunlardır: *İlmü Kavânîni'l-Kitâbe, İlmü Tertîbi Hurûfî't-Teheccî, İlmü Tahsîni'l-Hurûf, İlmü Keyfiyeti Tevellüdi'l-Hutut min Usûlihâ, İlmü Terâkîbi Eşkâli Besâiti'l-Hurûf, İlmü İmlâi'l-Elfâzi-l-Arabiyye* (a.e., s. 118-122).

Âlet İlimlerinin ikinci şubesinde bulunan ilimler şunlardır: *İlmü'l-Mantık, İlmü'n-Nazar ve-l Münazara, İlmü'l-Cedel, İlmü'l-Hilâf* (a.e., s. 122-132).

İtikadî ilimlerin birinci şubesinde bulunan ilimler şunlardır: *İlmü'l-Kırâ'e, İlmü't-Tecvîd, İlmü'l-Vukûf, İlmü Resmi'l-Mushaf, İlmü'n-Nâsih ve'l-Mensûh, İlmü Esbâbi'n-Nüzûl, İlmü Garâibi'l-Kur'ân, İlmü Def'i Metâ'ini'l-Kur'ân, İlmü't-Tefsîr, İlmü't-Te'vîl, İlmü İşârati'l-Kur'ân, İlmü Delâili'l-Î'câz, İlmü Havâssi'l-Kur'ân, İlmü Âdâbi'd-Du'â ve Evkâtîhi, İlmü'l Havâssi'r-Rûhâniyye mine'l-Evfâki'l-Adediyye ve'l-Harfîyye ve't-Teksîrâtî'l-Adediyye ve'l-Harfîyye, İlmü't-Tasrîf bi'l-Hurûg ve'l-Esmâ, İlmü Metni'l-Hadîs, İlmü Ricâli'l-Ehâdîs, İlmü Nâsihi'l-Hadîs ve Mensûhihi, İlmü Esbâbi Vurûdi'l-Hadîs ve Ezînetîhi ve Emkinetîhi, İlmü Şerhi'l-Hadîs, İlmü Te'vîli'l-Hadîs, İlmü Rumûzi'l-Hadîs ve İşârâtîhi, İlmü Garîbi Lügâtî'l-Hadîs, İlmü Metâ'ini'l-Hadîs, İlmü Telfîki'l-Ehâdîs, İlmü Tıbbî'n-Nebî a.s., İlmü'l-Mevâ'iz, İlmü'l-Ed'îye ve'l-Evrâd, İlmü'l-Âsâr, İlmü Usûliddîn el-müsemmâ bi-İlmi-l-Kelâm, İlmü Usûli'l-Fıkh* (a.e., s. 132 -158).

İtikadî ilimlerin ikinci şubesinde bulunan ilimler şunlardır: *el-İlmü'l-İlâhî*, *İlmü't-Tasavvuf*, *İlmü'l-Fenâ* ve *'l-Bekâ*, *İlmü'z-Zühd* ve *'l-Vera'*, *İlmü'l-Berzah*, *İlmü'l-Âhire*, *İlmü'l-Cefr* ve *'l-Kazâ'*, *el-İlmü't-Tabî'i*, *İlmü't-Tıb*, *İlmü'l-Bâh*, *İlmü'l-Baytara* ve *'l-Beyzere*, *İlmü Nev'i'n-Nebât*, *İlmü'l-Hayevân*, *İlmü's-Saydele*, *İlmü't-Teşrih*, *İlmü'l-Kihâle*, *İlmü'l-Et'ime* ve *'l-Müzevverât*, *İlmü'l-Firâse*, *İlmü'l-İhtilâc*, *İlmü'n Nazar fî'l-Ketf*, *İlmü Ta'bîri'r-Rüyâ*, *İlmü Kavs Kuzah*, *İlmü Ahkâmi'n-Nücûm*, *İlmü'l-Edvâr* ve *'l-Ekvâr*, *İlmü'l-Kırânât*, *İlmü's-Sihr*, *İlmü'l-Kehâne*, *İlmü Keşfi'd-Dekk* ve *Îzâhi's-Şekk*, *İlmü'l-Hiyeli's-Sâsâniyye*⁷⁸, *İlmü't-Tılsımâ*, *İlmü's-Sîmyâ*, *İlmü't-Tebârüc*, *İlmü İstinzâlî'l-Ervâh*, *İlmü'l-Azâ'im*, *İlmü'l-Kimyâ*, *İlmü'l-Me'âdin*, *İlmü'l-Cevâhir*, *İlmü'l-Filâha*, *İlmü'r-Reml*, *İlmü'l-Fâl* ve *'l-Kur'a*, *el-Ulûmü'r-Riyâziyye*⁷⁹ (a.e., s. 160-196).

Amelî ilimlerin birinci nev'î iki kısımdır. Birinci kısmında bulunan ilimler şunlardır: *İlmü'l-Fıkh*, *İlmü'l-Ferâ'iz*, *İlmü's-Şurût* ve *'s-Sicillât*, *İlmü Ma'rifeti's-Sâ'ât* ve *Evkâtî Muahheri's-Salât* ve *'l-Hac* ve *Sümûti'l-Kıble*, *İlmü Ma'rifeti Kısmeti't-Tereke*, *İlmü'l-Mev'ize*, *İlmü'l-Ed'iye* ve *'l-Evrâd*, *İlmü'l-Âsâr* (a.e., s. 218-230).

Amelî ilimlerin birinci nev'î, ikinci kısımda bulunan ilimler şunlardır: *İlmü Keyfiyyeti Tahsili Mâli'l-Fey'i* ve *Zabtihi alâ Vechi's-Suhûle* ve *Sarfîhi ile 'l-Mevâcibi*, *İlmü Keyfiyyeti Tertîbi'l-Asâkiri* ve *Techîzihâ*, *İlmü'l-Milâha*, *İlmü'l-Âlâtî'l-Harbiyye* (a.e., s. 230-234).

Amelî ilimlerin ikinci nev'î de bulunan ilimler şunlardır: *İlmü'l-Ahlâk*, *İlmü Tedbîri'l-Menzil* ve *İlmü's-Siyâse* (a.e., s. 234).

el-Ulûmü'r-Riyâziyye'nin bölümlerine geri dönecek olursak burada zikredilen ilimler şunlardır: Geometri (ilmü'l-hendese) on kısımdır: *İlmü Ukûdi'l-Ebniye*, *İlmü'l-Menâzir*, *İlmü'l-Merâyâ el-Muhrika*, *İlmü Merâkizi'l-Eskâl*⁸⁰, *İlmü'l-Misâha*, *İlmü*

⁷⁸ Sâsânî hileli ilmi olarak açılan bu ilimde aslında mal edinme gayesiyle insanları aldatmanın bilindiğine dair bir ilimdir ki, maymunun eğitilerek çeşitli amaçlar adına kullanılması örnek olarak verilmiştir. Bkz.: Taşköprülüzâde (1), a.g.e., 2016, s. 186.

⁷⁹ el-Ulûmü'r-Riyâziyye kendi içerisinde dörde ayrılmaktadır: Geometri, astronomi, aritmetik ve mûsiki. Bkz.: Taşköprülüzâde (1), a.g.e., 2016, s. 196.

⁸⁰ “Ağırlıkların Merkezleri (Mekanik) İlmî” olarak başlık verilmiştir. Bkz.: Taşköprülüzâde (1), a.g.e., 2016, s. 198.

*İnbâti'l-Miyâh, İlmü Cerri'l-Eskâl, İlmü'l-Benkâmât, İlmü't-Ta'dîl, İlmü'l-Âlâti'l-Harbiyye*⁸¹, *İlmü'l-Âlâti'r-Rûhâniyye*⁸² (a.e., s. 196-202).

Astronomi (Hey'et) altı kısımdır: *İlmü'z-Zîcât ve't-Takâvîm, İlmü Cografyâ, İlmü'l-Mevâkîr, İlmü Keyfiyyeti'l-Ersâd, İlmü Tastîhi'l-Küre, İlmü'l-Âlâti'z-Zilliyiye*⁸³ (a.e., s. 202-208).

Aritmetik (İlmü'l Aded) on kısımdır: *İlmü'l-Hisâb, İlmü'l Hisâbi't-Taht ve'l-Meyl, İlmü'l-Cebr ve'l-Mukâbele, İlmü Hisâbi'l-Hatâ'eyn, İlmü Hisâbi'd-Devr ve'l-Vesâyâ, İlmü Hisâbi'd-Dirhem ve'd-Dînâr, İlmü Havâssi'l-A'dâd, İlmü't-Ta'âbi'l-Adediyye fî'l-Hurûb, İlmü'l-Hurûfi'n-Nûrâniyye ve'z-Zulmâniyye, İlmü't-Tasrîf bi'l-İsmi'l-A'zam* (a.e., s. 208-215).

Mûsiki (İlmü'l-Mûsikî) iki kısımdır: *İlmü'r-Raks ve İlmü'l-Gunc* (a.e., s. 216-218).

Taşköprizâde, ilimler hakkında bilgi vermekte, bu ilme dair kaleme alınan önemli eserleri aktarmakta ve eserde 158 tane ayrı ilim dalına yer vermektedir (a.e., s. 9).

Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) er-Risâletü'l-Câmia li Vasfi'l-Ulûmi'n-Nâfia İsimli Eseri

Bu eser üç matlab ve bir sonucu kapsamaktadır. Matlablar: Faydalı ilimin tayini, farz-ı ayn olan ilimin tayini, ilimlerde akli istidlale ihtiyaç konularını kapsarken sonuç kısmında: Ümmette vaki olan ihtilafların beyânı konusu bulunmaktadır (Taşköprülüzâde (2), 2016, s. 7-8).

Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) Medînetü'l-ulûm İsimli Eseri

⁸¹ Savaş âletleri ilmi için Taşköprizâde mancınık ve başka âletlerin icat edilmesini anlatan bir ilim dalı olduğunu söylemekte ve düşmana galip gelebilmek için faydalı bir ilim dalı olduğunu belirtmektedir. Örnek metin olarak Benû Musa kardeşlerin bir eseri olduğunu söylemektedir. Bkz.: Taşköprülüzâde (1), a.g.e., 2016, s. 202.

⁸² Rûhânî Âletler ilminde ise hava boşluğunun bulunmaması esası üzerine kurulmuş bir takım âletler, içecek otomatları ve benzerlerini anlatan bir ilim dalı olarak insanın ruhunu hoş eden garip âletlerin olması ise yarar bölümünde anılmaktadır ki denge ve baskı bardakları, kokulu kandil bunlardandır. Burada da Benû Musa'dan bahsedilmekte ve hiyel eserleri örnek metin olarak verilmektedir. Yine Filo'nun muhtasar bir eserle ile el-Cezerî'nin eseri zikredilenlerdir. Bkz.: Taşköprülüzâde (1), a.g.e., 2016, s. 202.

⁸³ Gölge âletleri ilmi: Günün saatlerinin bilinmesine yardımcı olan âletlerden (ruhâmelerden olan basîtalar, kâimeler, mâileler vb) bahseden ilimdir. İbrahim b. Sinân el-Harrânî'nin konuya dair eserinin olduğu zikredilmektedir. Bkz.: Taşköprülüzâde (1), a.g.e., 2016, s. 208.

Taşköprizâde vefatına yakın Medînetü'l-ulûm eserini kaleme almıştır ve bu eserin Miftâhu's-sa'âde'nin özetidir (Kutluer, İ., 2020, s. 18-19).

Sadreddinzâde Mehmet Emin Şîrvânî'nin (ö. 1036/1627), el-Fevâidu'l-Hâkâniyyeti'l-Ahmed Hâniyye İsimli Eseri

Şîrvânî, eseri I. Ahmet'e ithaf etmiştir. Eserin önsözünde çalışmasına başlayalı uzun zaman olduğunu ama çeşitli engeller yüzünden tamamlayamadığını söylemektedir. Eserin ismi analiz edildiğinde, her ilim talibinin kolay bir şekilde ulaşabileceği tahkik ve eleştirileri barındırması açısından el-fevâid (faydalı bilgiler) ismi verildiği müellif tarafından söylemektedir. Kitabın taksimi olan mukaddime, kalb, meymene, meysere ve sâka şeklindeki sıralama özellikle tercih edilmiş ve Hakan'ın ordularının savaş yerlerine yakın yerlerdeki yürüyüş tertibine göre bina edilmiştir (Şîrvânî, 2019, s. 20).

Sadreddinzâde Mehmet Emin Şîrvânî'nin (ö. 1036/1627), el-Fevâidu'l-Hâkâniyyeti'l-Ahmed Hâniyye isimli eseri, Dîbâce ile başlamaktadır. Mukkadime'den sonra ilmin mahiyeti, ilimlerin çeşitleri ve taksimi üzerine bilgi verilmektedir. Şîrvânî ilimleri kalb, meymene (arapça ilimler), meysere (aklî ilimler) ve sâka (âdâbu'l-mülûk) dörde ayırmaktadır. Kalb: Şer'î ilimler üzerine başlığı altında on tane ilim bulunmaktadır ve ilimlerde kendi içlerinde meseleler olarak konulara bölünmektedir. Bu ilimler şunlardır: Tefsir, kıraat, hadis, hadis usulü, kelâm, fıkıh usulü, fıkıh, ferâiz, hilâf, tasavvuf. Meymene: Arapça İlimler üzerine başlığı altında on üç tane ilim bulunmaktadır ve ilimlerde kendi içlerinde meseleler olarak konulara bölünmektedir. Bu ilimler şunlardır: Dil, sarf, istikâk, nahiv, meânî, beyân, bedî', aruz, kâfiye, karzu's-şîir ilmi, inşâu'n-nesr ilmi, Kur'ân'a yapılan saldırıların uzaklaştırılması ilmi, hat. Meysere: Aklî ilimler üzerine başlığı altında otuz tane ilim bulunmaktadır ve ilimlerde kendi içlerinde meseleler olarak konulara bölünmektedir. Bu ilimler şunlardır: *Mantık, âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara, hikmetü'l-işrâk, tabîî hikmet, ilâhî hikmet, hey'et, havass-ı ekâlim, hendese, hisâb, cebir ve mukâbele, aritmetika, mesâha, eb'ad ve ecrâm ilmi, mûsikî, teşrih, tıp, semâ ve âlem, küreler, menâzır ilmi, nücûm ilmi, usturlab ilmi, tâbir, ferâset, mizaçlar, iksir sanatı, kevn ve fesad, âsar- ı ulviyye ve süfliyye, ahlâk, tedbir-i menzil, siyâset. Son bölüm ise Sâka: Âdâbu'l-mülûk ilmi* üzerinedir (Şîrvânî, 2019, s 7-16).

Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), Keşfu’z-zunûn an esâmi’l-kutub ve’l-funûn İsimli Eseri

Kâtib Çelebi’nin Keşfu’z-zunûn an esâmi’l-kutub ve’l-funûn isimli eseri, Mehmed Şerefeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge tarafından 1941-1943 yıllarında ve 1971-1972 yıllarında yayına hazırlanmıştır. İlk bölümde ilim nedir, tanımlar, yöntem, ilmin elde edilme yolları, ilimlerin tasnifi, milletlerin ilimlere dair çalışmaları, ilim insanlarında bulunması gereken nitelikler, İslâm Medeniyeti’nde ilmin ilerleyişi gibi konularda bilgi verilmektedir. 15.000 civarında kitap, 9.000 civarında müellif içerdiği belirtilmektedir⁸⁴ (Kâtib Çelebi, 2014, C. 1, s. 1).

Kâtib Çelebî eserde hem kendinden önce yapılan ilim tasniflerini listelemektedir hem de kendi tarzında bir sınıflandırma yapmakta ve ciddi bir kaynak listesi vermektedir. Zaten eserin bir fihrist gibi kullanılması nasıl uzun süre tedavülde kaldığını açıklamaktadır (Fazlıoğlu, Ş., 2019b, s. 57).

İlimler ansiklopedisi mahiyetinde olan eserde alfabetik sistemde eserin önceki isminin Kitâbü İcmâli’l-fuşûl ve’l-ebvâb fî tertîbi’l-‘ulûm ve esmâ’i’l-kitâb’ iken kısmi düzenleme ve genişletmelerin ardından Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kutub ve’l-funûn isminin verildiği ve eserin yazım süresinin 20 yıl olduğu belirtilmektedir. Kâtib Çelebi, Halep’te iken sahalarda gerçekleştirdiği araştırmalarına farklı memleketlerin sahalılarında ve birçok kütüphanede devam ettirerek sürdürmüştür (Kutluer, İ., 2022, s. 321-322).

Kâtib Çelebî, mevzûlarına ve adlarına dair yaptığı araştırmalar ile yüz elli çeşit ilim elde ettiğini ve buradan da yedi başlık (yedi kök) çıkardığını söylerken, her köke bağlı yedi ulu ağaç benzetmesi yapmaktadır. Birinci kök yazı ilimleri, ikinci kök lafız (söz) ilimleri, zihnî ilimler, dördüncüde özlerle alakalı ilimler, beşinci pratik felsefî ilimler, altıncı teorik felsefî ilimler, yedinci de ise matematik ilimleri yer almaktadır (Kahraman, H. ve Günday, Ş., 2019, s. 1477).

Beş kısım olan mukaddimesi bilginin tarihi, ilimlerin nasıl ortaya çıktığı ve nasıl geliştiği, sahalarındaki hudutları ve kültürel bağlar ve kitapların yazılış yöntemleri gibi birçok konu hakkında malumatlar vermektedir. Müellif isimleri, ölüm

⁸⁴ 15.000’e yakın eser, 10.000’e kadar da müellif ismi, 300’ü aşkın ilim dalının bilgisi verildiğini belirten çalışmalar da mevcuttur. İlhan Kutluer, “Keşfü’z-Zunûn”, **DİA**, Ankara, 2022, C. 25. s. 321-322, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kesfuz-zunun>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.

tarihleri, eserlerin telif tarihleri, eserlerin ilk cümleleri gibi bilgiler vererek eserlerin birbirine karıştırılmasını engelleyecek önlemler almaya çalışmıştır (Kutluer, İ., 2022, s. 321-322).

Kâtip Çelebi'nin ele aldığı taksimlere dair beş eserden ilki: el-Allâme el-Hafîd, Sa'deddin Teftazânî'nin torunu, Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. Sa'deddin et-Teftazânî el-Herevî el-Hafîd'e (ö. 916/1510) aittir.⁸⁵ Bilimlerin sınıflandırılması ile alakalı Allâme el-Hafîd⁸⁶, Muhammed Emin Şirvânî, İbn Sina ve Taşköprizâde'nin sınıflandırmalarını aktararak özellikle Taşköprizâde'nin en iyisi olduğunu söylemektedir (Kahraman, H. ve Günday, Ş., 2019, s. 1476).

Taşköprizâde'den istifade ederek hazırladığı Keşfü'z-zunûn eseriyle Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), İbn-i Haldûn'dan da istifade etmiştir (Gökyay, 2022, s. 36-40). Bu eserindeki Mukkaddime de Osmanlı medreselerindeki ilim anlayışına dair malumatla beraber, Osmanlı âlimleri hakkında da önemli bilgileri alabilmekteyiz (a.e., s. 36-40).

Kâtip Çelebi, "İlimlerin Konuları" bahsinde ilk olarak İmam Fahru'd-dîn Muhammed b. Ömer er-Râzî'den (ö. 606) bahsetmekte ve 60 ilim dalından bahsettiğini söylemektedir. Eserin adını "Hadâiku'l-Envârî fî Hakaiki'l-Esrâr ismiyle almıştır. İkinci olarak bahsettiği eser, Mevlâ Celâlû'd-dîn Muhammed b. Es'ad es-Sıddîkî ed-Devvânî (ö. 908)'dir. On ilimden bahseden eserine Enmûzec ismini vermiştir. Üçüncü olarak bahsettiği eser, Şeyh Abdu'r-Rahmân b. Muhammed el-Bistâmî'nin (ö. 858), el-Fevâyih eseridir. Eserde yüz ilme ulaşınca da değin, şeriat ve Arapça ilimlerine dair dallar eklediği ve ilginç bilgiler verdiğini söylemektedir. Sonrasında Mevlâ Lutfu'llâh b. Hasan et-Tokatî'nin (ö. 900), Sultan Beyazid için kaleme aldığı eserden bahsetmekte ve kısa bir ilimlerin mevzûlarından bahsettiği eser şerh ettiğini

⁸⁵ Mecmû'atü'l-Hafîd, Mecmû'atü'l-Hafîd fî'l-'ulûm, Mecmû'atü'l-'ulûm, Mecmû'atü'l-Hafîd fî mevzû'atü'l-'ulûm, Mecmû'atü'l-fünûn gibi isimlerle anılmaktadır. Bkz.: İlhan Kutluer, "Katip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunun'un Mukaddimesinde 'el-İlm' Kavramı", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 18, Ocak 2014, s. 89.

⁸⁶ Sa'du't-Taftâzânî'nin torunu Allâme el-Hafîd (Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. Sa'du't-Taftâzânî, ilimleri iki başlık altında taksim etmektedir: *Şer'î İlimler ve Felsefî İlimler. Şer'î İlimler: İlmü'l-kırâ'at, ilmu'l-hadis, ilmu usûli'l-hadis, ilmu't-tefsir, ilmu usûli't-tefsir, ilmu'l-keîlâm, ilmu'l-fıkıh, ilmu usûli'l-fıkıh, ilmu'l-edeb, ilmu't-tasavvuf, ilmu'l-münazara, ilmu'l-hilâf, ilmu'l-cedel vb.* Süleyman Çaldak, "Klasik İlim Tasniflerinde Edebî İlimlerin Yeri", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 8, sy. 19, Erzurum, Bahar 2004, s. 251.

söylemektedir. Şerhe el-Metâlibü'l-Îlâhiyye ismini verdiği belirtilmiştir (Kâtip Çelebi, 2014, C. 4, s. 1524).

Mevlâ Muhyî'd-dîn Muhammed b. Hatîb Kasım “İlimlerin Konuları” hususunda bir risâle kaleme aldığını söylemektedir ama hem eserin ismini hem müellif hakkında bilgi vermemiştir. Şeyh Celâlü'd-dîn Abdu'r-Rahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, (ö. 911) on dört ilimden bahsettiği esere en-Nükaye ismini vermiştir. Ardından bu eseri şerhetmiş İtmâmü'd-Dirâye ismini vermiştir. Mevlâ Muhammed Emîn b. Sadri'd-dîn eş-Şirvanî, (ö. 1036), Sultan Ahmed için derlenen el-Fevâidü'l-Hâkaniyyetü'l-Ahmed Hâniye eserinde akıl ve nâkli esas alan elli üç tanesini anlatmaktadır. Ayrıca eseri askerin düzeni şeklinde sınıflandırmıştır. Ahmed isminin ebced hesabında karşılığı olan 53 rakamından ötürü 53 ilim tasnif edildiği belirtilmektedir. Mevlâ İsâmüd-dîn Ahmed b. Mustafâ, (ö. 967) Taşköprüzâde diye tanınan Miftâhu's-Seâdeti ve Misbâhu's-Siyâde adında büyük bir eser telif etmiş, yaklaşık olarak 500 ilimden bahsetmektedir. Eser iki bölümdür, birincisi ilmi anlatmaktadır. Talebeler için 28 tavsiye bulunmaktadır. İkinci bölümde ise âlet, inanç ve uygulama ile ilgili olan ilimler yer almaktadır. Ahlâk ilmini tüm bu ilim dallarının meyvesi olduğunu belirtmektedir. Akabinde oğlu Mevlâ Kemâlü'd-dîn Muhammed (1032) eseri derleyerek yeniden telif etmiştir (Kâtip Çelebi, 2014, C. 4, s. 1524).

Kâtip Çelebi, “İlimlerin Konuları” başlığı altında eser isimleri ve içeriklerinden kısaca bahsettikten sonra: el-Mevdûâtü'l-Kübrâ, Ebü'l-Ferec Abdu'r-Rahmân İbn Alî (İbn el-Cevzî el-Bağdâdî - ö. 597)⁸⁷, el-Muvattaü's-Sağir, Ebû Muhammed Abdu'llâh b. Vehb (ö. 197), el-Muvatta', Mâlik b. Enes, (el-Himyerî el-Ashabî el-Medenî (ö. 179)⁸⁸, Mev'idü'l-Kirâmi limevlidi'n-Nebiyi aleyhi's-Selâm, Burhânü'd-dîn İbrâhîm b. Ömer el-Câberî, (ö. 732)⁸⁹ eserlerini vermektedir.

İlimleri bölümüne ayırma ilmi altında konuların en genelinden en özeline ilimleri ayrı ayrı tasnif eden bir ilim olduğundan bahsetmektedir. Eser ismi, müellif, müellifin ölüm yılı, müellifin mezhebi, mesleği, esere yazılan şerhler ve varsa eserin

⁸⁷ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, Arapçadan Tercüme Eden: Rüştü Balcı, 2. bs., Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2014, C. 4, s. 1524-1525.

⁸⁸ Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 4, s. 1525-1526.

⁸⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 4, s. 1527.

ilk cümlesi, eserin konusu, kaç cilt olduğu, gibi vermektedir. 89 eser ve tespit ettiği müellif isimlerini vermektedir (Kâtip Çelebi, 2014, C. 2, s. 405-418).

İshak B. Hasan el-Tokâdî'nin (ö. 1689) Nazm el-Ulûm İsimli Eseri

Çeşitli ilimler hakkında malumatlar veren âlim, yazmış olduğu ilimlerin öğrenilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Özellikle bu eserin manzum bir nasihatnâme niteliğinde olduğu söylenmektedir (Yıldırım, A., 2018, s. 170). İlimlerin kıymetini okura anlatmak amacıyla eseri yazdığını anlatmaktadır. 410-422 beyiti vardır. Sekseninci beyite kadar giriş, seksenbirinci beyitten sonra farklı başlıklar altında ilim dalları ki bunların sayısı da 21'dir. 387-422 beyitler arası ise mersiye'dir. Bu ilimler: Tecvid, kelâm, fıkıh, tasavvuf ve ahlâk, hadis, tefsir, tıp, dil ve tarih, sarf ve nahiv, mantık, adab, fıkıh usulü, anlambilim, aritmetik, geometri, ilahiyat ve tabiat, astronomi, arûz ve kafiye, ilmin önemi ve kadılar hakkındadır (a.e., s. 170-171).

Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes'ûd b. Muhammed el-Yûsî'nin (ö. 1102/1691) el-Ķânûn fî aĥkâmi'l-ilm ve'l-âlim ve'l-mûteallim İsimli Eseri

Yûsî'nin ilim dallarını oldukça detaylı olarak konu aldığı bu ilimler tasnifi eserinde ilk kısımda ilim dalları, ikincisinde bir âlimin sahip olması icap eden nitelikler, eğitim-öğretim, eser telifinde izlenebilecek doğru yollar gibi konular, son kısım olan üçüncü bölümde ise talebelik hayatına dair metot ve adablardan bahsedilmektedir (Başoğlu, T., 2013, s. 615-617).

Yûsî, başka ümmetlerden intikal eden ilimleri ayrı bir ilim dalı olarak görmemektedir. İslâm ümmetinde ortaya çıkan ilimlerle şayet toplumda bir karşılığı var ise aynı görerek, sadece tarihi sırayı takip etmekte, İslâm öncesindeki ilimleri kadim ilimler kategorisine yerleştirmektedir (Başoğlu, T., 2019, s. 383).

Riyâzî ilimleri dört başlık altında ele almaktadır: Hendese (geometri), Hey'e (Astronomi), Aritmetik ve Mûsikî. Bu ilimlerin alt başlıkları ise şu şekildedir:

Hendese ilmi kendi içerisinde 10 dala ayrılmaktadır: *İnşaat (ilm-i ukûdi'l-ebniye)*, *Optik (ilm-i menâzır)*, *Yakıcı aynalar ilmi (ilm-i merâyâ muhrika)*, *Ağırlık (ilm-i merâkizi'l-eskâl)*, *Arazi ölçümü (ilm-i mesâha)*, *Su çıkarma (ilm-i ibnâtî'l-miyâh)*, *Ağırlıkları çekme (ilm-i cerri'l-eskâl)*, *Saat yapımı (İlm-i Bankamât)*, *Savaş âletleri (ilm-i âlâtî'l-harbiyye)*, *Rûhânî âletler (ilm-i âlâtî'r-ruhâniyye)* (a.e., s. 387).

Hey'e ilmi kendi içerisinde beş dala ayrılmaktadır: *İlmu'z-zicât, İlmu'l-mevâkit, İlmi keyfiyyeti'l-irsâd, İlmi tastihî'l-küre (izdüşüm/yansıtıcı âletler), ilm-i âlâtî'z-zillîyye (gölge âletleri)* (a.e., s. 387).

Aritmetik ilmi kendi içerisinde altı dala ayrılmaktadır: *Hesab-ı meftûh, Hesab-ı taht ve mîl, Cebr ve mukabele, Hesab-ı Hutâyin, Devr ve vasiyetler hesabı, Dirhem ve dinar hesabı* (a.e., s. 387).

Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732), Tertîbü'l-'ulûm İsimli Eseri

İlimler tasnifine dair bu eser, çok geniş bir çevreye yayılmış ve kabul görmüş hatta “felsefe karşıtı söylem” içerdiği münasebetiyle bağımsız araştırmalarına konu edilmiştir (Apaydın, Y., 2019, s. 416-418). Saçaklızâde, kitabını telif nedeni, kendi döneminde daha sistemli, ilimler arasındaki hiyerarşinin gözetilerek iyi bir yöntem ile ilimlerin okunmasını sağlamaktır (a.e., s. 420). Ayrıca eğitim-öğretimde görmüş olduğu yöntemsizliği ve eksiklikleri gidermek istemektedir. Eser bir mukaddime, iki maksat, tezyîl ve bir hâtimedden oluşmaktadır ve otuz beş ilim dalını kapsamaktadır (a.e., s. 422-424).

İlimleri fayda ve zarar açısından ele almaktadır. Faydalı İlimler; Arabî ilimler, aklî ilimler, dinî (şer'î) ilimler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu ilimlerin alt dalları da mevcuttur. Arabî ilimler: Lügat, iştikâk, belâgat, arûz, muhâdarât, tarih ve Arapça yazı yazma ilmi vb. (Çetintaş, İ., 2006, s. 78-89). Aklî ilimler altı başlık altında taksim edilmiştir. Bunlar: Matematik (hendese, hesap, hey'et), mantık, tıp (teşrîh), münazara, cedel ve kelâm (a.e., s. 92-116). Dîni (şer'î) İlimler on başlık altında taksim edilmiştir. Bunlar: Kur'ânî ilimler (tefsir, tecvid, mushafların yazımı ilmi, kıraat), hadis, fıkıh (fıkıh usûlü, ferâiz), ahlâk, tasavvuf, ledünnî, mev'iza, ferâset, rüya tabiri, fars dili ilimleridir⁹⁰ (a.e., s. 125-156).

Zararlı ilimler dört bölümdür. Bunlar: Felsefe, sihir, yıldızların ahkâmı, şa'beze (göz boyama) ve cifr (harf) ilimleridir (a.e., s.157-172).

⁹⁰ Lügat, iştikâk, hatt-ı 'arabî, nahiv, arûz, kâfiye, tecvid, vakf ve ibtidâ, mersûm-i mesâhif, kıraat, mantık, münazara, cedel, kelâm, belâgat, bedi', usûl-ı fikh, fikh, ferâiz, tefsir, hadis, ahlâk, tasavvuf, riyâziyyât, hendese, hisâb, hey'e, tıp, anatomi, mev'ize, muhadârat, tarih, firâse, rüya tabiri, farsçanın öğrenilmesi. Bkz.: Yasin Apaydın, “İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertîbü'l-'ulûm Bağlamında Bir İnceleme”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, s. 434.

Dinî hüküm bakımından ilimlerin taksimi altı bölümdür. Birincisi: Farz hükmündeki ilimler (farz-ı ayn ve farz-ı kifâye), vâcip hükmündeki ilimler, medûb hükmündeki ilimler, mekrûh hükmündeki ilimler, haram hükmündeki ilimler, mübah hükmündeki ilimler (a.e., s. 173-187).

Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) Keşşâfü Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm İsimli Eseri

Çeşitli ilimlerin terimlerine dair ansiklopedik bir eserdir. Müellif Arapça ve dinî ilimleri babasından tahsil ettikten sonra başka hocalara gitmemiş, mantık, hikmet, felsefe, tıp, hey'et, hesap, hendese gibi ilimlere dair topladığı eserleri okuyarak kendini yetiştirmiştir. Bu arada terimlere merak saran Tehânevî her ilmin özel terimleri bilindiği takdirde ilim ve fenlerin tahsilinde hocalara “teberrüken” ihtiyaç kalacağını düşünerek bütün ilimleri kapsayan bir terimler ansiklopedisi telif etmeye karar vermiştir. Eserin müsveddesi 1158'de (1745) tamamlanmıştır (Karaarslan, N. Ü., 2022, s. 330-331).

İlmi mevzûlara dair öncelikle dilsel manaları vermekte akabinde aklî ve naklî olarak açıklamalar gerçekleştirmektedir. Konuları detaylı olarak, muteber kaynaklardan faydalananarak, özenle kaleme alınmıştır. Eserde ele alınan ilimler ve mevzûlarına dair hususların ele alındığı ilk bölüm mukaddime'dir. İlimleri farklı taksimler ile kimi zaman nazarî ve amelî olarak, kimi zaman Arabî ve gayr-i Arabî ya da şer'î ve gayr-i şer'î, hakikî ve gayr-i, aklî ve naklî veya cüzi ve gayr-i cüzi olarak taksim etmektedir. Sonrasında tasnif felsefesi hususuna geçmektedir ve sekiz temel esas olarak ifade ettiği ilkeleri sunmaktadır. Bu şartlar şu şekilde özetlenmiştir:

- “1. İlmin tedvini ve tahsilinden amaç,
2. Fayda. Bu ilimlerden sağlanan yararlar,
3. İsimlendirme: Kitabın başlığı,
4. Müellif: Kitabın yazarı,
5. Hangi ilim olduğu,
6. Hangi konum: İlimler arasındaki mertebesi,
7. Taksim: İlimlerin bölümlerin açıklanması,
8. Eğitimsel durum: Taksim, tahlil, tarif ve bürhân gibi eğitim yollarında güzel yönler” (Saçaklızâde, 2009, s. 91-92).

55 kadar ilmin sınıflandırıldığı ve metodolojik açıdan tasnif edilirken, ilim başlığı altında, konu, farklı dalları, gayesi, yararı, diğer ilimler içerisindeki konumu ve

eğitimle alakalı bahisler gibi konuların geçtiği görülmektedir (Karaarslan, N. Ü., 2022, s. 330-331). 3045 adet ilmi terim ismi ve bilgisi, alfabetik olarak mukaddimededen sonra gelmektedir (a.e., s. 330-331).

İlimler hakkında olan ve uzun bir mukaddime bulunmaktadır. İlim ve âlim ile alakalı açıklamalardan sonra ilim dalları hakkında özet bilgiler vererek üç başlık altında sınıflama yapmıştır.

1. *Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimler (sarf, nahiv, belâgat, beyân, bedî, aruz, kafiye, hat, inşâ, muhâdarât gibi)*⁹¹.

2. *Şer'î ilimler (kelâm, tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve ahlâk gibi).*

3. *Hakiki (aklî) ilimler (mantık, hikmet, ilâhiyyât, matematik ve tabii ilimler). Ayrıca fizik, kimya, tıp, veterinerlik, ziraat ve astronomiyle birlikte rüya tabiri, sihir, tılsım ve simya vb. (a.e., s. 330-331).*

Muhammed Akkirmânî'nin (ö. 1760), Ta'rifâtü'l-fünûn ve menâkıbü'l-musannifin İsimli Eseri

Muhammed Akkirmânî'nin (ö. 1760), Ta'rifâtü'l-fünûn ve menâkıbü'l-musannifin isimli eseri kendi dönemine dair ve rağbet gören ilimlere dair bilgi vermekte, bu ilim dallarındaki öne çıkan eserler ve müellifleri yansıtmaktadır. Eserin ismini almasına sebep olan fikrin mukaddimede geçen “fenlerin tarifleri ve musanniflerin incelenmesi, araştırılması” şeklinde olduğunu belirtilmektedir. Eserin başlıca kaynağı Taşköprizâde'nin Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtü'l-Ulûm isimli eseridir (Toksöz, H., 2013, s. 180).

Her iki eser karşılaştırıldığında Muhammed Akkirmânî'nin eserinin Taşköprizâde'nin Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtü'l-Ulûm isimli eserinin özet ve tekrarı olduğunu tespit edilmiştir. Tespit edilen farklılıklar ise sırasıyla dile getirilmektedir⁹² (a.e., s. 181).

⁹¹ Usûl ve furû olarak ikiye ayrılan bu başlıkta el-Ekfânî'nin tasnifini incelemekte ve kısaca ele almaktadır. Bkz.: Nasuhi Ünal Karaarslan, “Keşşâfü Istilâhâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm”, **DİA**, Ankara, 2022, C. 25, s. 330-331, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kessafu-istilahatil-funun-vel-ulum>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.

⁹² Toksöz, H. (2013), ilk farklılık olarak eserlerin isimlerini, ikinci olarak Akkirmânî'nin bilim tanımı ile Taşköprizâde ile hemfikir olduğundan ancak verilen eser ve müelliflerde seçime giderek kendi tercihlerini yansıttığından bahsetmektedir. Bkz.: Hatice Toksöz, “Muhammed Akkirmânî'nin Ta'rifâtü'l-fünûn ve menâkıbü'l-musannifin Adlı Eserinde Felsefî İlimler Algısı”, **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies**, C. 42, sy. 42, 2013, s. 181.

İlimler sınıflandırılması eserde şu şekildedir: “*Teoloji, gayr-i cismânî cevherler (metafizik), husûsan insan nefsi (metafizik, psikoloji), cismânî cevherler (tabiyyât), cismânî cevherlerin kemmiyete dair gerçekliği (matematik ilimler); madenler (ilmü’l-me’âdin, mineroloji), bitkiler (ilmü’n-nebât; botanik), hayvanlar (ilmü’l-hayevân; zooloji), insan (ilmü’n-nefs yani meleke psikolojisi, ahlâk, siyaset ilmi)*” (a.e., s. 187-188).

Matematik (el-İlmü’r-riyâzî) için “el-ilm-i evsat” (orta ilim) tanımını veren Akkirmânî, bu ilmi fizik ve metafizik arasında konumlandırmaktadır. İlmü’l-hendese (geometri), ilmü’l-hey’et (astronomi), ilmü’l-aded (sayı/aritmetik) ve ilmü’l-mûsikî olarak dörde ayrılmaktadır. Geometri ilmi ile alakalı bilgi verdikten sonra bu ilmin faydasının insanın zihnini açarak birçok ilimde bilgi sahibi olmasından da ötürü fikir dünyasının zenginleşmesi ve akranları arasında seçkin bir kimse haline gelmesidir. Geometri ilminin alt dalları olarak: Ölçme ve ağırlıklar ilmi, âletler ilmi gibi ilmlerden bahsettiği de belirtilmektedir (a.e., 2013, s. 199).

Sıddîk Hasan Han’ın (ö. 1307/1890) Ebcedü’l-ulûm İsimli Eseri

Sıddîk Hasan Han, Ebcedü’l-ulûm isimli eserini oğulları Nûrû’l-Hasan et-Tayyib ve es-Seyyid Ali Hasan et-Tâhir için kaleme almıştır (Kaya, M. C., 2019, s. 439-440).

Sıddîk Hasan Han, Ebcedü’l-ulûm eserini kaleme alırken faydalandığı eserler hakkında bilgi vermektedir ve özellikle kaynaklarından birinin İbn Haldûn olduğunu söylemektedir. Eserinde meşhur Mukaddime eserinin ilimleri sınıflandırma usulünden, eğitim-öğretim adabı gibi konuları içeren altıncı bölümünden istifade etmiştir. Ayrıca Taşköprizâde’nin Miftâhu’s-sa’âde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzûâtı’l-Ulûm’u, Kâtip Çelebi’nin Keşfü’z-zunûn’u, Tehânevî’nin Keşşâfû Istılâhâtı’l-Fünûn ve’l-Ulûm’u ve İznîkî’nin Medînetü’l-ulûm eserinden faydalandığı belirtilmektedir. Ancak İznîkî’nin bu eseri ile alakalı olarak; eserin kaynaklarda bulunmadığı ve Sıddîk Hasan Han söylediği gibi İznîkî’nin Kadızâde-i Rûmî’nin talebesi olduğuna dair de bir kayıt olmadığını söylenmektedir (İzgi, C., 1994, s. 70-71).

425 ilim dalından ve bu ilimlere dair kaleme almış olan bilginlerin biyografilerinden bahsetmektedir. Eser iki cüzdür. Birinci cüzü altı bab ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Her bab ise kendi içinde zaman zaman “fasıl, i’lâm, ifhâm,

ifsâh, telvîh, işaret, terşîh, manzar, feth, fâide, matlab ve nükte” şeklinde alt başlıklara ayrılmaktadır (a.e., s. 70-71).

İkinci cüzde ilimler alfabetik şekilde sınıflandırılmıştır. İlmin konusu, temel mevzûları, içeriği anlatıldıktan sonra alana dair kıymetli eserlerden bahsedilmiştir. Üçüncü cüzde ikinci cüzde bahsedilen ilimlere dair eser veren âlimlerin biyografileri verilmiştir. Buradaki âlimler yirmi gruba ayrılmıştır. Biyografisinin sonra da en önemli eserleri verilmiştir (a.e., s. 70-71). Ayrıca bu bölümde alfabetik olarak sıralanmış 417 ilim dalından bahsedilmektedir (Kaya, M. C., 2019, s. 441).

İzmirli İsmail Hakkı’nın (ö. 1869-1946) Tasnîf-i Ulûm İsimli Eseri

İzmirli İsmail Hakkı’nın Tasnîf-i Ulûm isimli ilimler tasnifine dair eserinin haricinde bir de Felsefe-Hikmet ve Fenn-i Menâhic eserleri bulunmaktadır. Felsefe-Hikmet eseri içerik açısından daha geniştir ancak Fenn-i Menâhic özetle yaklaşım göstermektedir (Demir, T., 2022, s. 997)

İzmirli, Aristoteles, Francis Bacon, André Marie Ampere, Auguste Comte, Herbert Spencer ve Bohr’un tasnif anlayışını kritik ederek iyi bir sınıflandırmanın hudutlarının nasıl olabileceğini/olması gerektiğini değerlendirmektedir (a.e., s. 1000).

Tasniflere dair özet bilgiler ve değerlendirmeler yaparak, modern bilim algısını kendi döneminde sistemsal olarak nasıl olması gerektiğine karşı da bir arayış ve ineleme gerçekleştirmekte bu da ulaşılabilen tasnif eserlerinin hudutları noktasında bir perspektif sunmaktadır. Ayrıca ilimlerin konuları bağlamında dallara ayrılarak, açıklanmasını doğru bulmaktadır (a.e., s. 1004).

İbn Ferîğûn’un (t.y.) Cevâmiu’l-Ulûm İsimli Eseri

Bu eser ansiklopedik mahiyettedir. Ebû Zeyd el-Belhî’nin talebesi olmasıyla bilinen ve ilimler tasnifine dair bir eser kaleme alan İbn Ferîğûn, eseri iki makale olarak düzenlemiştir. Onun ilimler tasnifi baştan sona şemalar halindedir (Turgut, A. K., 2019a, s. 533).

Eserin ilk bölümünde: Gramer, kitabet, yönetim tecrübesi, muâşeret ilmi (protokol), güzel ahlâk ve meslekî malûmatlar yer almaktadır (a.e., s. 533). İkinci kısım ise siyaset, aynı başlık altında bir araya gelmesi zor mevzûlardan sonra, ilim kavramının açıklanması ve ilimlerin sınıflandırılması gibi konular üzerinedir (Kallek, C., 1993, s. 440-442). Burada da ilimleri dinî ve felsefî olarak iki kısma ayırmaktadır (Turgut, A. K., 2019a, s. 533). Dinî ilimler: Fıkıh, kelâm, dilbilgisi, kitâbet, şiir ve

nesir, tarih, tefsir ve hadis olarak dokuz tanedir. Felsefî ilimler: Fizik, matematik, metafizik, ahlâk, ekonomi ve siyaset olmak üzere altı tanedir (a.e., s. 533).⁹³

İbn Furay'un, (t.y.) Kitâbü Cevâmi'î'l-'ulûm İsimli Eseri

İbn Furay'un, Kitâbü Cevâmi'î'l-'ulûm eseri iki bölümdür. Birinci bölümde: Arap lisanı, kitâbet, edep, hesap ve hendese bulunmaktadır. İkinci bölümde: Felsefî ilimler, kimya, sihir, rüya tabirleri ve astronomi konuları yer almaktadır (Aykut, A., 1991, s. 217-227).

Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî'nin (t.y.) Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye İsimli Eseri

es-Sehlî'nin talebi üzerine kaleme alınan bu ilimler tasnifi ile alakalı ithaf bilgisi kitabın başında yer almaktadır (Kaya, M. C., 2020b, s 475-476). İbn Sînâ'da es-Sehlî'nin himayesinde bulunmuştur ve o da bir tasnif eseri kaleme almıştır. Bu iki meşhur ve önemli âlimin aynı vezir için felsefî bilimlerin sınıflandırılması ile alakalı eser yazmasının sebebi olarak vezirin talebi öngörülmektedir. Yazısının güzelliğinden bahseden İbn Ebî Usaybi'a, Arapçasıyla alakalı da müellifi övmekte ve ibâre ve tasnif açısından kıymetlerini dile getirmektedir (a.e, s. 472). Vezir es-Sehlî ilimlerin kaç dala ayrıldığı bilgisinin yanında, bilginin mevzûsu olanlar, bilim dallarını bir araya getiren ve alt dallara ayıran ilimleri, gayelerini, faydalarını, bilim dallarına dair temel eserlerin neler olduğuna dair malumatların yer aldığı bir eser yazılmasını istemiştir (a.e., s. 480).

Ebû Sehl, ilimleri Tümel bilimler, Tikel Bilimler, Pratik Bilimler ve Mantık olarak dörde ayırmaktadır (a.e., s. 478-479).

Tümel Bilimler kendi içerisinde: Metafizik ve tabiî bilim olarak ikiye ayrılmaktadır. Tabiî bilim ise kendi içerisinde sekiz kısma ayrılmaktadır: Fizik, gök ve âlem, oluş ve bozuluş, meteoroloji, hayvanlar, bitkiler, nefis, duyu ve duyulur (a.e., s. 478).

Tikel Bilimler: Matematik ve uygulamalı bilimler olarak ikiye ayrılmaktadır. Matematik içerisinde şu ilimler bulunmaktadır: Geometri, aritmetik, astronomi,

⁹³ İbn Ferîğûn'un ilimler tasnifi şu şekildedir: Elfâz (ilmü'l-hakîka) ve meânî (el-ulûmü'l-haberiyye) olarak iki ayrı kısma ayırmaktadır. Elfâz: Şiir, hutbe, risâle, mesel, garîb, aruz. Meânî: Hadis, eser, diğer tarihî malumatlar. Sonra ilmi tekrar şu şekilde sınıflandırmıştır: Dinî (fıkıh, kelâm, hadis), felsefî (felsefe, mantık), gerçek olup olmadıklarında ihtilâf bulunan ilimler (kimya, ilm-i nücûm, rüya tabiri, sihir, tılsım, rukye, kehanet, kıyafet, firâset vb). Bkz.: Cengiz Kallek, "Cevâmiu'l-Ulûm", **DİA**, İstanbul, 1993, C. 7, s. 440-442, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevamiul-ulum>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.

astroloji, müzik, optik. Uygulamalı bilimler dört kısımdır: Mekanik, tıp, tarım, simya/kimya. Tıp kendi içinde teorik ve pratik olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır (a.e., s. 478).

Pratik Bilimler: İki kısımdır: Ahlâk ve siyaset.

Mantık sekiz kısımdır: Kategoriler, yorum üzerine, birinci analitikler, ikinci analitikler, topikler, retorik, sofistlik ve poetik (a.e., s. 478-79).

Eb Sehl, gerçekleştirdiği tasnif ile ilim dallarının niteliğini açıklarken Aristoteles⁹⁴, ya da farklı bir filozofun eserlerine atıf yaparak, konuya dair kaleme alınmış eserlerden örnek vermektedir (a.e., s. 479).

Kitabın amacını vererek ona dair açıklamalar getirmekte, sonrasında örnek metin sunmaktadır. Bizim özellikle incelediğimiz ve ilgilendiğimiz “hiyel” alanına dair bilgiler verilmektedir. Hiyel ilmi “mekanik” olarak konumlandırılan çözümler bilimi olarak verilmekte ve kavramın علم الحیل olarak geçtiği belirtilmektedir. Hiyel ilminin fiziksel ve geometrik kanıtlara dayanan ancak teorik disiplinden ziyade uygulama yani pratik alana yönelik (miheniyye) disiplinler arasında bulunduğu belirtilmektedir (a.e., s. 489).

⁹⁴ Mehmet Cüneyt Kaya, “Eb Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Kitâb fî esnâfî’l-ulûmi’lhikmiyye’si”, **İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review**, 10/2. Eylül 2020b, s. 483.

İlimler Tasnifi Literatüründeki Müellif ve Eserlerin İsimleri ve Tablosu

İlimler tasnifine dair eser yazan âlimlerle alakalı tarihi kronolojik olarak öncelikle “Müellif” daha sonra “Eser adı” verilerek tespit edilen isimler sunulacaktır. Daha sonra bir tablo hakinde detaylar verilecektir. Bu araştırmada toplam “129 Müellif”, “164 Eser” tespit edilmiştir.

İbnü'l-Mukaffâ (ö. 142/759), el-Mantık⁹⁵; Halil b. Ahmed Farahidi (718-791), eser ismi yok!⁹⁶; Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), Kitâbu'l-Hudûd⁹⁷; Kindî (ö. 252/866 [?]), Kitâb Aksâmi'l-ilmî'l-İnsî⁹⁸, Risâle fî kemmiyyeti kütübi Aristotâlis ve mâ yühâtü ileyhi fî taḥşîli'l-felsefe⁹⁹, Maiyetu'l-ilmî ve Aksamuhu¹⁰⁰; Sâbit b. Kurre (ö. 288/901), Merâtibü'l-ulûm¹⁰¹; Kustâ b. Lûkâ el-Ba'lebekkî (300/912-13), Min Kelâmi Kustâ b. Lûkâ¹⁰²; Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/934), Aksâmü'l-'ulûm¹⁰³; Fârâbî (ö. 339/950), İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı)¹⁰⁴, Taḥşîlü's-sa'ade¹⁰⁵, Kitâbü'l-Mille¹⁰⁶; Ebû'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî (ö. 381/992) el-İ'lam bi Menakibi'l-İslâm¹⁰⁷; Ebû Bekir Hârizmî (ö. 383/993), Müfîdû'l-'ulûm ve mübîdû'l-hümûm¹⁰⁸; İbn

⁹⁵ Arıcı, M., a.g.m., 2022, s. 416.

⁹⁶ Kemaloğlu, M. (2014), ilimlerin tasnifinden ilk bahseden kişinin Halil b. Ahmed Farahidi (718-791) olduğunu söylemektedir ve bu sınıflandırma sistemi ile alakalı da bilgi vermektedir. Bkz.: Muhammet Kemaloğlu, “X. -XVII. Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu’da Bilimlerin Tasnifi Tarihi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 19, s. 77.

⁹⁷ Cabir b. Hayyan, **Tanımlar Kitabı/Kitabu'l-Hudud**, Ed. Mevlüt Uyanık, Metin ve çev.: Aygün Akyol ve İclal Arslan, Ankara: Elis Yayınları, 2015.

⁹⁸ Türker, Ö., a.g.m., 2011, s. 540.

⁹⁹ Kaya, M., a.g.m., 2002, s. 41-58.

¹⁰⁰ Kemaloğlu, M., a. g.m., s. 78.

¹⁰¹ Ahmet Kamil Cihan, “Bilimler Tasnifi ve İbn Sina”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 9, 2000, s. 435-451, (çevrimiçi) <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=eng&midno=36871875&Dergivalkod=0193>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.

¹⁰² İlhan Kutluer, “Kustâ b. Lûkâ”, **DİA**, 2002, Ankara, C. 26, s. 465-467, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kusta-b-luka>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.

¹⁰³ İlhan Kutluer, “Belhî, Ebû Zeyd”, **DİA**, 1992, İstanbul, C. 5, s. 412-414, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/belhi-ebu-zeyd>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.

¹⁰⁴ Fârâbî, **İlimlerin Sayımı, (İhsâ'ül-ulûm)**, trc. Ahmet Ateş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.

¹⁰⁵ Kaya, M. (1995), eserin içinde ilimler sınıflandırılmasına dair bilgi bulunduğunu ancak eserin bir ahlâk kitabı olarak görüldüğünü söylemektedir. Bkz.: Mahmut Kaya, “Fârâbî”, **DİA**, 1995, İstanbul, C. 12, s. 145-162, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi>, Erişim Tarihi: 14.01.2024.

¹⁰⁶ Kaya, M., a.g.m., 1995, s.145-162.

¹⁰⁷ Arslan, A., a.g.e., 2020a, s. 359-380.

¹⁰⁸ Kenan Demirayak (1997), M. Abdülkâdir Atâ tarafından bu eserin Zekerıyyâ b. Muhammed el-Kazvîni'nin (ö. 682/1283) eseri olduğunu kanıtlandığını ve dört yazma eserden faydalanılarak yeniden telif edildiğini söylemektedir. Bkz.: Kenan Demirayak, “Hârizmî, Ebû Bekir”, **DİA**, İstanbul, 1997, C. 16, s. 220-222, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-ebu-bekir>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.

Nedîm (ö. 385/995), el-Fihrist¹⁰⁹; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997), Mefâtîhu'l-ulûm¹¹⁰; İhvân-ı Safâ (X. yüzyıl), Resâilü İhvânî's-Safâ¹¹¹; Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023), Risâle fi'l-ulûm¹¹²; İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), Tertîbu's-sa'âdât ve menâzilu'l-ulûm¹¹³; İbn Hindû (ö. 423/1032), Enmûzeczü'l-hikme¹¹⁴; İbn Sînâ (ö. 428/1037), Kitâbu's-Şifâ¹¹⁵, Risâle fî aḡsâmi'l-'ulûmi'l-'aḡliyye¹¹⁶, Dânişnâme-i 'Alâ'î (Hikmet-i 'Alâ'î ['Alâ'iyye], Kitâb-ı 'Alâ'î)¹¹⁷, Uyûnu'l-hikme¹¹⁸, el-Hikmetü'l-meşrikiyye¹¹⁹; İbn Hazm (ö. 456/1064), Merâtibu'l-Ulûm¹²⁰ ve et-Takrîb li Haddi'l-Mantık¹²¹; İbn Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî (ö. 463/1071), Câmiu Beyânî'l-İlm¹²²; Emîr Unsûrû'l-meâlî Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr (ö. 475/1082'den sonra), Kâbusnâme¹²³; Gazzâlî (ö. 505/1111), Fâtihatü'l-ulûm¹²⁴, İhyâu ulûmi'd-dîn¹²⁵, er-Risâletü'l-ledünniyye¹²⁶, Cevâhirü'l-Ḳur'ân¹²⁷, el-Müstasfâ¹²⁸;

¹⁰⁹ Muhammed b. İshak en-Nedîm, **el-Fihrist: çeviri, metin**, çev. Ramazan Şeşen, Ed. Abdulkadir Coşkun, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

¹¹⁰ (Kutluer, İ. a.g.m., 1997, s. 222-224.

¹¹¹ Enver Uysal, "Resâilü İhvânî's-Safâ", **DİA**, İstanbul, 2007, C. 34, s. 576-579, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/resailu-ihvanis-safa>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.

¹¹² Turgut, A. K. a.g.m., 2019a, s. 525-551.

¹¹³ Hümeysra Özturan, "**Giriş**", **Tertibu's-Sa'âdât ve Menâzilu'l-Ulûm, Mutluluk ve Felsefe**, İstanbul: Klâsik Yayınları, 2017.

¹¹⁴ Sahbân Halifât, "İbn Hindû", **DİA**, İstanbul, 1999, C. 20, s. 67-70, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hindu>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

¹¹⁵ İbn Sînâ, **Kitâbu's-Şifâ: ilâhiyât: metafizik: çeviri**, Tıpkıbasım, çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

¹¹⁶ Kaya, M. Cüneyt, a.g.m., 2020a, s. 1-40.

¹¹⁷ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", **DİA**, İstanbul, 1999, C. 20, s. 337-345, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#1>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.

¹¹⁸ [URL-01], Erişim Tarihi: 06.06.2024.

¹¹⁹ Alper, Ö. M., a.g.m., 1999, s. 337-345.

¹²⁰ Hidayet Peker, "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18/1, Ocak 2009, s. 320.

¹²¹ Peker, H., a.g.m., s. 324.

¹²² Ali Yardım, "Câmiu Beyânî'l-İlm", **DİA**, İstanbul, 1993, C. 7, s. 107, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/camiu-beyanil-ilm?ysclid=lrjpbqp99k512175672>. Erişim Tarihi: 18.01.2024.

¹²³ Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", **DİA**, Ankara, 2022, C. 25, s. 356-357, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/keykavus-b-iskender>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.

¹²⁴ İmâm Gazzâlî, **Fâtihatü'l-ulûm**, çev. Halit Zavalı, 1. bs., Tahlil Yayınları, 2021.

¹²⁵ Mustafa Çağrı, "İhyâu Ulûmi'd-Dîn", **DİA**, İstanbul, 2000, C. 22, s. 10-13, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihyau-ulumi-d-din>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.

¹²⁶ H. Bekir Karlağa, "Gazzâlî", **DİA**, İstanbul, 1996, C. 13, s. 518-530, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali#5-eserleri>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.

¹²⁷ Karlağa, H. B., a.g.m., s. 518-530.

¹²⁸ H. Yunus Apaydın, "el-Müstasfâ", **DİA**, İstanbul, 2006, C. 32, s. 124-126, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mustasfa>. Erişim Tarihi: 13.01.2024.

Zeynelâbidîn Ebü'l-Fazl İsmâil el-Cürcânî (ö. 530/1136), *Zahîre-i Hârizmşâhî*¹²⁹; Necmeddin en-Nesefî (ö. 537/1142), *Maṭla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-'ulûm*¹³⁰; Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Enmûzec fi'n Nahv*¹³¹; Ebü'l-Berekât Evhadüzzamân Hibetullâh (b.) Alî b. Melkâ el-Bağdâdî (ö. 547/1152 [?]), *Kitâbü'l-Mu'teber fi'l-hikme*¹³²; Ebü Âmir Muhammed el-Belevî (ö. 559/1164), *Ünmûzecü'l-'ulûm*¹³³; İbn Rüşd (ö. 595/1198), *Faslü'l-Makâl*¹³⁴; Muhammed el-Vâdîâşî (ö. 596/1199), *Câmi'u'l-'ulûm*¹³⁵; İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), *Kitâbü'l-Müdhiş*¹³⁶; Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), *Hadâiku'l-Envâr fi Hakâiki'l-Esrâr*¹³⁷, *Câmi'u'l-ulûm*¹³⁸; Şemseddin Ebü'l-Abbâs eş-Şâfiî (ö. 637/1240), *Yenâbî'u'l-'ulûm (Eḳâlîmü't-te'âlîm fi'l-fünûni's-seb'a)*¹³⁹; İbn Seb (ö. 669/1270), *Büddü'l-Ârif*¹⁴⁰; Nasîrüddin Tûsî (ö. 672/1274), *Aḳsâmü'l-hikme*¹⁴¹; Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), *Miftâhu ḡaybi'l-cem'i ve'l-vücûd fi'l-keşfi ve's-şühûd*¹⁴²; Zekeriyâ el-Kazvînî (ö. 682/1283), *Müfidü'l-'ulûm*¹⁴³; Beyzâvî (ö. 685/1286), *Ta'rîfâtü'l-ulûm: Risâle fi*

¹²⁹ Ayhan Aykut, “Ansiklopedi”, **DİA**, İstanbul, 1991, C. 3, s. 217-227, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ansiklopedi>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.

¹³⁰ Ayşe Hümeysra Aslantürk, “Nesefî, Necmeddin”, **DİA**, İstanbul, 2006, C. 32, s. 571-573, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/neseft-necmeddin?ysclid=lr9pmuutx511067761>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

¹³¹ Hacı Çiçek, “Ebü'l-Qâsım Mahmûd Zemahşerî'nin “el-Mufassal fi Sina'ati'l-İ'rab” Adlı Eseri”, **İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 6, sy. 1, 2015, s. 295.

¹³² Mustafa Çağrı, “Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî”, **DİA**, İstanbul, 1994, C. 10, s. 300-309, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-berekat-el-bagdadi?ysclid=lrjqiss14t138857573>. Erişim Tarihi: 13.01.2024.

¹³³ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹³⁴ H. Bekir Karlığa, “Faslü'l-Makâl”, **DİA**, İstanbul, 1995, C. 12, s. 217-219, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/faslul-makal>. Erişim Tarihi: 12.01.2024.

¹³⁵ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹³⁶ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹³⁷ Ahmet Kamil Cihan, “Şirvani'nin İlimlerin Tanımı ve Meseleleri İlgili Eseri: El-Fevaidü'l-Hakaniyye”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol. 6, Issue 4, January 2013, pp. 229-243.

¹³⁸ Mehmet Çiçek, “Fahreddin er-Râzî'nin Câmi'u'l-'Ulûm'unda Tefsir İlmi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C. 9 sy. 2, 2020, s. 1828-1853, Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/703620>.

¹³⁹ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹⁴⁰ Mustafa Çağrı, “Büddü'l-Ârif”, **DİA**, İstanbul, 1992b, C. 6, s. 481-482, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/buddul-arif>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.

¹⁴¹ Anar Gafarov, “Tûsî, Nasîrüddin”, **DİA**, İstanbul, 2012, C. 41, s. 442-445, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin?ysclid=lrjrgjm9j4586875361>. Erişim Tarihi: 12.01.2024.

¹⁴² Reşat Öngören, “Miftâhu'l-Gayb”, **DİA**, Ankara, 2020, C. 30, s. 16-17, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/miftahul-gayb>. Erişim Tarihi: 11.01.2024.

¹⁴³ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

mevzû'âtî'l-'ulûm ve ta'rîfihâ¹⁴⁴, Risâle fî ta'rîfâtî'l-'ulûm ve mevzû'âtihâ¹⁴⁵, Tuḥfetü'l-ebrâr¹⁴⁶; İbnu'n-Nefis (ö. 687/1288) el-Muhtasar fî İlmi'l-Hadîs¹⁴⁷; Şehrezûrî (ö. 687/1288'den sonra), Şerhu Hikmeti'l-işrâk ve eş-Şecereti'l-Îlâhiyye¹⁴⁸; Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Dürretü't-tâc li-ğurreti'd-dîbâc¹⁴⁹; İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî (ö. 721/1321), Telḥîşu a'mâli'l-hisâb (et-Telḥîş fî'l-hisâb)¹⁵⁰; Sadrüşşerîa (ö. 747/1346), Ta'dîlü'l-Ulûm¹⁵¹; İbnu'l-Ekfânî (ö. 749/1348), İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd¹⁵²; İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emşâr¹⁵³; Hamdullah-ı Kazvîni (ö. 750/1349), Nüzhetü'l-kulûb¹⁵⁴; Davud Kayserî (ö. 751/1350), el-İthâfu's-Süleymânî fî'l-ahdi'l-Ūrhânî¹⁵⁵; Şemseddin el-Âmulî (ö. 753/1352 [?]), Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn¹⁵⁶; Necmeddin Tarsûsî (ö. 758/1357), el-Ünmûzec¹⁵⁷; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır Zerkeşî (ö. 794/1392), Bahrü'l-Muhîṭ fî Usûli'l-Fıkh¹⁵⁸; Şihâbüddin Ahmed el-İskenderânî (ö. 795/1393), Risâle fî adedi'l-ulûm¹⁵⁹; İbn Haldûn (ö. 808/1406), Mukaddime¹⁶⁰; Seyyid

¹⁴⁴ Kutluer, İ., a.g.m., 2000, s. 109-114.

¹⁴⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", **DİA**, İstanbul, 1992, C. 6, s. 100-103, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi>. Erişim Tarihi: 23.12.2023.

¹⁴⁶ Yavuz, Y. Ş. (1992), eserin 'Şerhu Meşâbîhi's-sünne' ismi ile de tanındığını, müstakil bir ilimler tasnifi eseri olmamakla birlikte giriş kısmında İslâmî ilimlerin sınıflandırılması gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Bkz.: (Yavuz, Y. Ş., a.g.m., 1992, s. 100-103.

¹⁴⁷ Erdoğan Köycü, "İbnu'n-Nefis'in Hayatı Eserleri ve "el-Muhtasâr fî İlmi Usûli'l-Hadîs" Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar", **Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi**, C. 6, sy. 2, 2020, s. 428.

¹⁴⁸ Adem Evmeş, "Şehrezûrî'de İlimler Tasnifi", **Trabzon İlahiyat Dergisi**, C. 10, sy. 1, Haziran 2023, s. 29-44.

¹⁴⁹ Azmi Şerbetçi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", **DİA**, Ankara, 2002, C. 26, s. 487-489, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutbuddin-i-sirazi?ysclid=lwwheezrz961932294>. Erişim Tarihi: 08.01.2024.

¹⁵⁰ İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî", **DİA**, İstanbul, 1999, C. 20, s. 530-534, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-benna-el-merrakusi>. Erişim Tarihi: 01.12.2024.

¹⁵¹ Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, İstanbul, 2008, C. 35, s. 427-431, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadrusseria>. Erişim Tarihi: 01.12.2023.

¹⁵² Şükran Fazlıoğlu, "Genel İle Özel Arasında Osmanlı Tasnifu'l-Ulûm Literatürüne Giriş", **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, sy. 40, Eylül 2019b, s. 55.

¹⁵³ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹⁵⁴ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹⁵⁵ İhsan Fazlıoğlu, "İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî", **Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 4/1, Ekim 2017, s. 1-68.

¹⁵⁶ Ali Ertuğrul, "Allame Şemsüddin Muhammed b. Mahmud Amulî, Nefâisü'l-Fünûn fî 'Arâiyisi'l-'Uyûn", **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 6, sy. 1, 2006, s. 247-255.

¹⁵⁷ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹⁵⁸ Adem Yığın, "Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu The Position of Usûl Al-Fıqh Among Sciences", **Usul İslam Araştırmaları**, C. 20, sy. 20, Aralık 2013, s. 26.

¹⁵⁹ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹⁶⁰ Tahsin Görgün, "Mukaddime", **DİA**, Ankara, 2020, C. 31, s. 118-120, (çevrimiçi) Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukaddime--ibn-haldun>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.

Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413), İbn Nefîs'in tıp ilmiyle alakalı el-Enmûzec'inin şerhi¹⁶¹ ve Mekâlidü'l-ulûm¹⁶², Risâle fî taksîmi'l-ilm¹⁶³, Şerhu'l-Mevâkîf¹⁶⁴; Şeyhoğlu (ö. 817/1414 [?]), Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ¹⁶⁵; Kalkaşendî (ö. 821/1418), Subhu'l-A'sâ¹⁶⁶; Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân el-Bulkînî (ö. 824/1421), Mevâkı'u'l-'ulûm min mevâkı'i'n-nücûm¹⁶⁷; Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî (Molla Fenârî) (ö. 834/1431), Ünmûzecü'l-'ulûm tıbbkan li'l-mefhûm¹⁶⁸; Mehmed Şah Fenârî (Fenârizâde Mehmed Şâh Muhammed b. Hamza) (ö. 839/1436), Şerhu'l-manzûme¹⁶⁹, Ünmûzecü'l-'ulûm¹⁷⁰; Abdüllatîf b. Abdurrahmân b. Ahmed el-Kudsî (ö. 856/1452), Şifâ'ü'l-müte'ellim fî âdâbi'l-mu'allim ve'l-müte'allim¹⁷¹; Abdurrahman Bistâmî (ö. 857/1453), Kitâb-ı Fevâihü'l-Miskiyye fî'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye¹⁷²; İsfahânî (ö. 879/1474-75), Dânişnâme-i Cihân¹⁷³; Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Nakdu'l-enzâr fî reddi'l-enzâr¹⁷⁴; Lutfullah Tokadî (Molla Lutfi) (ö.

¹⁶¹ Mustafa Kemal Koca, "Seyyid Şerif Cürcânî'nin Muhtasar Hadis Usûlü ve Leknevî'nin Zaferu'l-Emânî İsimli Şerhindeki Metodu", Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Edirne, 2016, s. 9.

¹⁶² (Koca, M. K. a.g.m., s. 32.)

¹⁶³ Mehmet Özturan, "Seyyid Şerif Cürcânî'nin Risâle fî taksîmi'l-ilm Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2. Nisan 2015, s. 101-138).

¹⁶⁴ (Özturan, M., a.g.m., s. 115).

¹⁶⁵ Kemal Yavuz, *Şeyhoğlu, Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991.

¹⁶⁶ Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", *DİA*, İstanbul, 2001, C. 24, s. 263-265, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalkasendi>. Erişim Tarihi: 01.12.2023.

¹⁶⁷ Yalnızca Kur'an ilimlerin sınıflandırılması yapılmıştır. Kaynak: M. Yaşar Kandemir, "Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer", *DİA*, İstanbul, 1992, C. 6, s. 409-410, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulkini-abdurrahman-b-omer>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.

¹⁶⁸ İhsan Fazlıoğlu, "İlm-i Menâzir", *DİA*, İstanbul, 2000, C. 22, s. 131-132, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilm-i-menazir>. Erişim Tarihi: 19.12.2023. İbrahim Hakkı Aydın, Keşfü'z-zunûn'da ve kütüphane kayıtlarında (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2781; Hüsrev Paşa, nr. 482; Fâtih, nr. 3677) Molla Fenârî'ye nisbet edilen Ünmûzecü'l-'ulûm isimli eserin aslında oğlu Mehmed Şah'a, ait olduğunu söylemektedir. Daha teferuatlı bilgi için lütfen bkz.: İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, Ankara, 2020, C. 30, s. 245-247, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-fenari>. Erişim Tarihi: 16.12.2023.

¹⁶⁹ Fazlıoğlu, Ş., a.g.m., 2019b, s. 57.

¹⁷⁰ Tahsin Deliçay, "Mehmed Şah Fenârî", *DİA*, Ankara, 2003, C. 28, s. 529-530, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-sah-fenari>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

¹⁷¹ Mustafa Kara, "Abdüllatîf El-Kudsî", *DİA*, İstanbul, 1988, C. 1, s. 257-258, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullatif-el-kudsi>. Erişim Tarihi: 18.12.2024.

¹⁷² Ömer Yağmur, "Abdurrahmân El-Bistâmî ve XVI. Yüzyılda Yapılmış Bir İlimler Ansiklopedisi Tercümesi: Terceme-i Kitâb-ı Fevâihü'l-Miskiyye Fî'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 4, Issue 3, Spring 2009, pp. 2247-2263).

¹⁷³ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹⁷⁴ Hasan Uçar, Mehmet Emin Güzel, "Molla Hüsrev'in Nakdu'l-Efkâr Fî Reddi'l-Enzâr Adlı Eserinin Hadis İlmi İle İlgili İkinci Bölümünün Tahkiki", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, C. 4, sy. 2, Aralık 2021, s. 347-404.

900/1495), Risâle fi'l-'ulûmi's-şer'iyye ve'l-'Arabiyye (Risâle fi mevzû'âtî'l-'ulûm)¹⁷⁵, el-Metâlibü'l-ilâhiyye¹⁷⁶; Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502), Enmûzecu'l-ulûm¹⁷⁷; Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), en-Nukâyê¹⁷⁸, el-Uşûlü'l-mühimme li-'ulûmi cemme¹⁷⁹; Şükrullah-ı Şîrvânî (1506 (?)), Riyâzu'l-Kulûb¹⁸⁰; Kara Seydî¹⁸¹ (v. 912/1507), Enmûzec risâlesi¹⁸²; Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. Sa'deddîn et-Teftazânî el-Herevî el-Hafîd (ö. 916/1510), Mecmû'atü'l-Hafîd fi'l-'ulûm, Mecmû'atü'l-Hafîd fi mevzû'âtî'l-'ulûm, Mecmû'atü'l-fünûn¹⁸³, Mecmû'atü'l-ulûm¹⁸⁴, ed-Dürrü'n-nadîd min mecmû'ati'l-Hafîd¹⁸⁵; Zekerîyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), el-Lü'lü'ü'n-nazîm fi revmî't-ta'allümi ve't-ta'lîm¹⁸⁶; Ebû'l-Hayr es-Safevî (953/1546), Unmûzec fi iddeti'l-ulûm¹⁸⁷; Hâfız-ı Acem (ö. 958/1551), Me'ârikü'l-ketâ'ib fi mebahîş mine'l-'ulûm ve'l-kütüb¹⁸⁸; Ahmed el-Mısrî (ö. 960/1553), el-Ķânûn fi'd-dünyâ¹⁸⁹; Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561),

¹⁷⁵ Orhan Şaik Gökyay ve Şükrü Özen, "Molla Lutfî", **DİA**, Ankara, 2020, C. 30, s. 255-258, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-lutfi>. Erişim Tarihi: 17.01.2024.

¹⁷⁶ Gökyay, O. Ş. ve Özen, Ş., a.g.m., s. 255-258.

¹⁷⁷ (Fazlıoğlu, Ş., a.g.m., 2019b, s. 58.

¹⁷⁸ İtmâmü'd-dirâye adıyla şerhedildiği için bu isimle de bazı kaynaklarda geçmektedir. Bkz.: Halit Özkan, "Süyûtî", **DİA**, İstanbul, 2010, C. 38, s. 188-198, (çevrimiçi): <https://islamansiklopedisi.org.tr/suyuti>. Erişim Tarihi: 18.12.2023.

¹⁷⁹ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

¹⁸⁰ Şükrullâh-ı Şîrvânî, **Riyâzu'l-Kulûb (İlim Bahçeleri, İnceleme-Çeviri-Metin, Haz.: Serpil Koç Konuksever, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.**

¹⁸¹ Kınalızâde Hasan Çelebi, **Tezkiretü's-suarâ**, Haz. Aysun Sungurhan-Eyduran, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017, s. 456, (çevrimiçi) <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uara.html>. Erişim Tarihi: 26.02.2024; Yasin Apaydın, "Kara Seydî-i Hamîdî (v. 912/1507) ve Umûr-ı Âmmeye Dair Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", **Darülfünun ilahiyat**, C. 29, sy. 2, Aralık 2018a, s. 347.

¹⁸² Apaydın, Y., a.g.m., 2018a, s. 347.

¹⁸³ Kutluer, İ., a.g.m., 2014, s. 89.

¹⁸⁴ Mustakim Arıcı, "İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi", **Mukaddime**, C. 7, sy. 1, 2016, s. 5.

¹⁸⁵ Halil İbrahim Doğan, "İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2023, C. XXIII, sy. 2, s. 328, (çevrimiçi) <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=eng&midno=200889375&DergiAdi=din+bilimleri+akademik+ara%C5%9F%C4%B1rma+dergisi>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.

¹⁸⁶ Ahmet Özel ve Cengiz Kallek, "Zekerîyyâ el-Ensârî", **DİA**, İstanbul, 2013, C. 44, s. 212-215, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/zekeriyya-el-ensari>. Erişim Tarihi: 15.12.2023.

¹⁸⁷ Adem Yiğit, "Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2018, s. 22.

¹⁸⁸ Ömer Faruk Akün, "Hâfız-ı Acem", **DİA**, İstanbul, 1997, C. 15, s. 80-83, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz-i-acem?ysclid=lrn4p50ejw394928508>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

¹⁸⁹ Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm¹⁹⁰, Medînetü'l-ulûm¹⁹¹, es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyâdeti'l-Âhira¹⁹², er-Risâletü'l-Câmia li Vasfî'l-Ulûmi'n-Nâfia¹⁹³; Şa'rânî (ö. 973/1565), ed-Dürerü'l-mensûre fî beyânî zübedi'l-'ulûmi'l-meşhûre¹⁹⁴; Muslihiddin Lârî (ö. 980/1572), Enmûzecu'l-ulûm¹⁹⁵; Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573), et-Tarîkatü'l-Muhammediyye¹⁹⁶; Ebü'l-Berekât Bedrüddîn Muhammed b. Radyıyiddîn el-Gazzî el-Âmirî (ö. 984/1577), ed-Dürrü'n-naẓîd fî âdâbî'l-müfid ve'l-müstefîd¹⁹⁷; Mirza Can Habibullah b. Abdullah el-Şirâzî ed-Dihlevî (ö. 994/1585), Enmûzecu'l-funûn¹⁹⁸; Sipâhîzâde Mehmed (ö. 997/1589), Enmûzecu'l-funûn fî'l-ma'ârifî'l-âimme¹⁹⁹; Mehmed Suudî Efendi (ö. 999/1591), Ravzatü'l-ulûm ve devhatü'l-fühûm²⁰⁰; Nev'î (ö. 1007/1599), Netâyîcü'l-Fünûn ve Mehâsinü'l-Mütûn²⁰¹; Taşköprizade Kemâleddin Efendi (ö. 1030/1621), Mevzû'âtü'l-ulûm²⁰²; Abdülkâdir b. Muhammed Taberî (ö. 1033/1624), 'Uyûnü'l-mesâ'il min a'yânî'r-resâ'il²⁰³; Sadreddinzâde Mehmet Emin Şirvânî (ö. 1036/1627), el-Fevâidu'l-Hâkâniyyeti'l-Ahmed Hâniyye²⁰⁴; Seyyid Emîr Mehmet Çelebi (ö. 1048/1638),

¹⁹⁰ Hüseyin Adem Tülüce, "Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'de İlimler Tasnifi", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)**, C. 21, sy. 2, 2021, s. 545.

¹⁹¹ (Tülüce, H. A., a.g.m., s. 545.

¹⁹² Taşköprülüzâde (1): **es-Se'âdetü'l-Fâhira fî Siyâdeti'l-Âhira: İlimler Tasnifi, Yüce Ahiret Makamına Götüren Değerli Mutluluk**, Taşköprizade Ahmed Efendi, Tahkik ve Tercüme: Sami Turan Erel, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016.

¹⁹³ Taşköprülüzâde (2): **er-Risâletü'l-câmia li vasfî'l-ulûmi'nâfia**, Taşköprizâde Ahmed Efendi, thk. ve trc. Murat Kaş, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 7-8.

¹⁹⁴ (Arıcı, M., a.g.m., 2019, s. 53).

¹⁹⁵ [URL- 02], Erişim Tarihi: 19.01.2024.

¹⁹⁶ Huriye Martı, "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye", **DİA**, İstanbul, 2011, C. 40, s. 106-108, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/et-tarikatul-muhammediyye>. Erişim Tarihi: 15.12.2023.

¹⁹⁷ Fatih Çollak ve Cemil Akpınar, "Gazzî, Bedreddin", **DİA**, İstanbul, 1996, C. 13, s. 537-539, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzi-bedreddin>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

¹⁹⁸ (Fazlıoğlu, Ş., a.g.m. 2019b, s. 58).

¹⁹⁹ Mahmut Kaya, "Sipâhîzâde Mehmed", **DİA**, İstanbul, 2009, C. 37, s. 258-259, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sipahizade-mehmed>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

²⁰⁰ Cevat İzgi, "Mehmed Suudî Efendi", **DİA**, Ankara, 2003, C. 28, s. 526-527, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-suudi-efendi?ysclid=lrn5nwec1j407551039>. Erişim Tarihi: 13.01.2024.

²⁰¹ Nadir İlhan, "Nev'î Efendi: Netâyîcü'l-Fünûn ve Mehâsinü'l-Mütûn (Giriş-Metin-Dizinler)", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ, 1992.

²⁰² Ali Duman, "Taşköprüzâde Ahmed Efendi ve Mevzu'âtü'l-'Ulûm'da Yer Alan usul ve Fıkıh ile İlgili İlimler", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III, sy. 5, 2004, s. 47-64.

²⁰³ Musa Yıldız, "Taberî, Abdülkâdir b. Muhammed", **DİA**, İstanbul, 2010, C. 39, s. 312-313, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-abdulkadir-b-muhammed>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.

²⁰⁴ Cihan, A. K., a.g.m. 2013, s. 229-243.

Enmûzecü't-tıb²⁰⁵; Findiriskî (ö. 1050/1640-41), Risâle-i Şınâ'îyye. Hâkâ'îku's-şınâ'î', Şınâ'î'u'l-hâkâ'îk ve Şınâ'îyye²⁰⁶; Molla Sadrâ (ö. 1050/1641), İksîrü'l-ârifin fî ma'rifeti'l-hâkkı'l-yakîn²⁰⁷; Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî (1067/1657), Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kutub ve'l-funûn²⁰⁸; Abdurrahman b. Abdülkâdir el-Fâsî (ö. 1096/1685), el-Uknûm fî mebâdi'i (menâhici)'l-ulûm²⁰⁹; Karabaş Velî, (ö. 1097/1686) Câmi'u esrârî'l-Fuşûş²¹⁰; Ahmed el-Hamevî (ö. 1098/1687), Kurretü'l-uyûn bi-enmûzeci'l-funûn²¹¹; İshak b. Hasan el-Tokâdî (ö.1689), Nazm el-Ulûm²¹²; Ebû Ali Nuruddîn Hasan b. Mes'ûd b. Muhammed el-Yûsî (öl. 1102/1691) el-Kânûn fî ahkâmî'l-ilm ve'l-âlim ve'l-müteallim²¹³; Râgıb Paşa (1110, 1699), Sefînetü'r-Râgıb ve Defînetü'l-Metâlib²¹⁴; İsmail b. Muhammed Bâkır Hâtûnâbâdî (1116/1705), Enmûzecü'l-ulûm²¹⁵; Yanyalı Esad Efendi, (ö. 1143/1731), et-Ta'limü's-sâlis (Tercümetü'l-kütübî's-semâniye li's-Semâ'i't-ṭabî'i)²¹⁶; Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî (ö. 1145/1732) Enmûzecü'l-'Ulûm li-Erbâbî'l-Fuhûm²¹⁷; Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö.

²⁰⁵ Yıldız Çimen, "Emir Çelebi, Enmûzecü't-Tıbb (İnceleme-Metin 1b-173a)", Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Antalya, 2019.

²⁰⁶ Harun Anay, "Findiriskî", **DİA**, İstanbul, 1996, C. 13, s. 109-111, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/findiriski?ysclid=Irla1c27yt246080505>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

²⁰⁷ Alparslan Açıkgenç, "Molla Sadrâ", **DİA**, Ankara, 2020, C. 30, s. 259-265, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-sadra>. Erişim Tarihi: 20.01.2024; **Molla Sadra, Ariflerin İksiri (İksîrü'l-Ârifin fî Ma'rifetü tariki'l-Hakki ve'l-Yakîn)**, çev. Fevzi Yiğit İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019.

²⁰⁸ Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn: An Esâmî'l-Kütübî ve'l-Funûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)**, 5 cilt, Arapçadan tercüme eden: Rüştü Balcı, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2014.

²⁰⁹ İbrahim Harekât, "Fâsî, Abdurrahman b. Abdülkâdir", **DİA**, İstanbul, 1995, C. 12, s. 210-211, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/fasi-abdurrahman-b-abdulkadir>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.

²¹⁰ Kerim Kara, "Karabaş Velî", **DİA**, İstanbul, 2001, C. 24, s. 369-371, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/karabas-veli>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

²¹¹ Huzeyfe Çeker, "Ahmed el-Hamevî'nin Tezhîbü's-sahîfe bi-nusreti'l-İmâm Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi", **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, C. 4, sy. 2, Aralık/December 2021, s. 1-53.

²¹² Ali Yıldırım, "İshâk Bin Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri", **Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 2, sy. 2, 2018, s. 163-178.

²¹³ İbrahim Bayram, "Yûsî'nin Kelâm İlmine Bakışı", **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, sy. 2, 2022, s. 721-752.

²¹⁴ Hasan Gültekin, "Koca Râgıb Paşa Münşeat'ında Nâdir Şah ve Caferî Mezhebi Tartışmalarına Dair Mektuplar", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, sy. 76, Aralık. 2015, s. 56.

²¹⁵ (Arıcı, M., a.g.m., 2019, s. 54).

²¹⁶ Kazım Sarıkavak, "Yanyalı Esad Efendi", **DİA**, İstanbul, 2013, C. 43, s. 322-323, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/yanyali-esad-efendi>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

²¹⁷ Adem Doğan, "Muhammed B. Ahmed Et-Tarsûsî'nin Hayatı ve Eserleri", **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 13, Haziran. 2019, s. 295.

1145/1732), Tertîbü'l-'ulûm²¹⁸; Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra), Keşşâfû Istîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm²¹⁹; Mehmed Râsim Eğrikapılı (ö. 1169/1756), Enmûzecü'l-lebîb²²⁰; Muhammed Akkirmânî (ö. 1760), Ta'rifâtü'l-fünûn ve menâkîbü'l-musannifîn²²¹; Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762), Mevzu'â'ti'l-ulûm²²²; İbrâhim Hakkı Erzurûmî (ö. 1194/1780), Tertîbü'l-ulûm²²³; Sünbülzâde Vehbî (ö. 1809), Lutfiyye²²⁴; İbrâhim Hâlet Bey (ö. 1295/1878), Enmûzec²²⁵; Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1890), Ebcedü'l-ulûm²²⁶; Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1823/1895), Beyânü'l-unvân²²⁷; Sava Paşa (1832-1904), Étude sur la théorie du droit musulman (I-II, Paris 1892-1898) [İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd]²²⁸; Ahmed Fâiz Efendi (ö. 1907'den sonra), Kitâb ikdu'l-leâl fîmâ havâ tarîfât el-ulûm ve yukrau alâ isney aşere minvâl²²⁹; Rahmi Efendi (1855-1909), Enmûzecü'l-fîkh²³⁰; Hocazâde Ahmed Hilmi (ö. 1914), Hadîkatü'l-evliyâ; Enmûzec-i İmâm-ı A'zam²³¹; Süleyman Sırrı (1851-1931), Mi'yârü'l-makâl (İstanbul 1303)²³²; İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946), Tasnîf-

²¹⁸ Yasin Apaydın, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (v. 1145/1732) İlmlere Bakışı: Tertîbü'l-'Ulûm Bağlamında Bir İnceleme”, **Bilimname**, sy. 36, 2018b, s. 189-212.

²¹⁹ Karaarslan, N. Ü., a.g.m., 2022, s. 330-331.

²²⁰ M. Uğur Derman, hurde ta'lik hattı ile telif ettiği risâlelerin yanısıra bir de enmûzec eser kaleme aldığı, belirtilmektedir. Daha detaylı bilgi için lütfen bkz.: M. Uğur Derman, “Mehmed Râsim, Eğrikapılı”, **DİA**, Ankara, 2003, C. 28, s. 514-515, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-rasim-egrikapili>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

²²¹ Toksöz, H., a.g.m., 2013, s. 177-205.

²²² Hasan Özer, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri”, **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Volume: 2, Issue: 3, Aralık, 2017, s. 488.

²²³ [URL-03], Erişim Tarihi: 20.01.2024.

²²⁴ A. Azmi Bilgin, “Lutfiyye”, **DİA**, Ankara, 2003, C. 27, s. 236-237, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/lutfiyye>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

²²⁵ [URL-04], Erişim Tarihi: 23.12.2023.

²²⁶ Cevat İzgi, “Ebcedü'l-Ulûm”, **DİA**, İstanbul, 1994, C. 10, s. 70-71, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebcedul-ulum>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.

²²⁷ Yusuf Halaçoğlu, Mehmet Âkif Aydın, “Cevdet Paşa”, **DİA**, İstanbul, 1993, C. 7, s. 443-450, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevdet-pasa>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

²²⁸ M. Macit Kenanoğlu, “Sava Paşa”, **DİA**, İstanbul, 2009, C. 36, s. 183-184, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sava-pasa>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

²²⁹ Fazlıoğlu, Ş., a.g.m., 2019b, s. 57.

²³⁰ Tahsin Özcan, “Rahmi Efendi”, **DİA**, İstanbul, 2007, 34. C, s. 423-424, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/rahmi-efendi>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

²³¹ [URL-05], Erişim tarihi: 23.12.2023; Mustafa Kara, “Hocâzade Ahmed Hilmi”, **DİA**, İstanbul, 1998, C. 18, s. 207, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hocazade-ahmed-hilmi>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

²³² Musa Alak, “Süleyman Sırrı”, **DİA**, Ankara, 2019, (gözden geçirilmiş 3. basım) C. EK-2, s. 538-539, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-sirri?ysclid=lt4n0qdxef831539436>. Erişim tarihi: 27.02.2024.

i Ulûm²³³, Fenn-i Menâhic (Méthodologie)²³⁴, Felsefe-Hikmet²³⁵, Mi'yâru'l-ulûm²³⁶, Hüseyin b. Muhammed Sultânü'l-ulemâ, Enmûzecü'l-ulûm²³⁷; Molla Sirâceddîn, Kâşifetü's-Şübühâtî'l-Alâiyye²³⁸; Alâeddin er-Rûmî, en-Nûkât ve'l-es'ile²³⁹; Ali er-Riyâzî (t.y.), Sahâifü'l-letâif fî envâi'l-ulûm ve't-tevârih²⁴⁰; (y.y.), (t.y.), el-Menhecü'l-ma'lûm fî ünûmüzcü'l-ulûm²⁴¹; (y.y.), (t.y.), Risâle min ulûmi'l-muhtelife²⁴²; (y.y.), (t.y.), Risâle müstemile alâ iddet ebhâs²⁴³; Ebû Ali Hasan Selmâsî (t.y.), er-Risâletü's-şerefiyye fî tekâsîmi'l-ulûmi'l-akliyye²⁴⁴; Ebû Sehl Âsâ b. Yahyâ el-Mesîhî, (t.y.), Ebû Sehl Âsâ b. Yahyâ el-Mesîhî²⁴⁵; İbn Ferîgûn, (t.y.), Cevâmi'u'l-ulûm²⁴⁶; Muhammed b. Lütfî ibn Bâlî (t.y.), el-Enmûzec²⁴⁷; Ziyâuddîn el-Mekkî (t.y.), el-Kifâya fî 'ilmi'l-'arab başlıklı şerh²⁴⁸; Muslihuddîn-i Lârî talebesi (t.y.), Risâle fî fûnûn'î Mûteaddide²⁴⁹; Muhammed b. Hasan Şîrvânî (t.y.), Enmûzecü'l-ulûm²⁵⁰; Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed İbn Ebû'r-Rebî (t.y.), Sülûkü'l-mâlik fî tedbîri'l-memâlik²⁵¹; (y.z.), (t.y.), Yevâķîtü'l-'ulûm²⁵².

İlimler Tasnifi Literatürü Tablosu

İlimler tasnifi literatüründe yer alan eserlerin müellifleri, ölüm yılları, eserlerin isimleri bir tablo olarak sunulmaktadır. Öncelikle Sıra Numarası (Sıra No), Müellif

²³³ Demir, T., a.g.m., 2022, s. 993-1020.

²³⁴ İsmail Hakkı İzmirli, **Metodoloji**, Haz. Refik Ergin, 2. bs., İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

²³⁵ Demir, T., a.g.m., 2022, s. 993-1020.

²³⁶ Hande Nur Bozbuğa, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Mantık Tasavvurunun Gelişimi", **İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review**, C. 11, sy. 2, Eylül 2021, s. 699-722.

²³⁷ Arıcı, M., a.g.m., 2019, s. 54.

²³⁸ Musa Alak, "Molla Hüsrev'in Belâgat İlimlerine Dair Hâşiye ale'l-Mutavvel Adlı Eseri", Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu Bildiriler, Ed. Tevfik Yücedoğru vd., Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013, s. 199-256.

²³⁹ Arıcı, M., a.g.m., 2019, s. 52.

²⁴⁰ Kenan Tekin, "Osmanlı Dönemi Enmûzecü'l-Ulûm Literatüründe İlimler Sıralaması ve Nev'î'nin Netâyicü'l-Fûnûn'u", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 50, 2023, s. 33-73).

²⁴¹ Tekin, K., a.g.m., 2023, s. 33-73.

²⁴² Tekin, K., a.g.m., 2023, s. 33-73.

²⁴³ Tekin, K., a.g.m., 2023, s. 33-73.

²⁴⁴ Arıcı, M., a.g.m., 2019, s. 52.

²⁴⁵ Kaya, M. C., a.g.m., 2020b, s. 467-499.

²⁴⁶ Kallek, C., a.g.m., 1993, s. 440-442.

²⁴⁷ Arıcı, M., a.g.m., 2019, s. 54.

²⁴⁸ Kerima Filan, "Saraybosna'nın Şehdî Osmân Efendi Kütüphanesi: Arapça İlimlerine Ait Yazmalar", **Nüşa**, C. 21, sy. 53, 2021, s. 297-326.

²⁴⁹ Tekin, K., a.g.m., 2023, 33-73.

²⁵⁰ Arıcı, M., a.g.m., 2019, s. 54.

²⁵¹ Mustafa Çağrı, "Tedbîrî'l-Medîne", DİA, İstanbul, 2011, C. 40, s. 259-260, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedbirul-medine>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

²⁵² Aykut, A., a.g.m., 1991, s. 217-227.

ismi (Müellifler), Müellifin Ölüm Yılı (M. Öl. Yılları), Eserin Sıra Numarası (Eser Sıra No), Eserin İsmi (Eser İsimleri) ve Eserin Tespit Edildiği Kaynağın Kodu (K. Kod) tabloda gösterilmektedir. Toplam Müellif Sayısı, Toplam Eser Sayısı, Toplam Kaynak Sayısı verilmekte, hem tespit edilen eserler hem de faydalanılan kaynaklar net bir şekilde gözlemlenebilmektedir. En sonra yer alan satır, en sonda yer alan sütun (K. Kod) için bir açılımdır. Ayrıca kaynak kısaltmaları “Tabloların Kaynakçası” bölümünde “Tablo-2.1 İlimler Tasnifi Literatürü Tablosu Kaynakçası” ismi altında açılımları ile birlikte yer almaktadır.

İLİMLER TASNİFİ LİTERATÜRÜ

SIRA NO	MÜELLİFLER	M. ÖL. YILLARI	ESER SIRA NO	ESER İSİMLERİ	K. KOD
1	İbnü'l-Mukaffâ'	142/759	1	el-Mantık	1
2	Halil b. Ahmed Farahidi	718/791	2	Eser ismi yok!	2
3	Câbir b. Hayyân	200/815	3	Kitâbu'l-Hudûd	3
4	Kindî	252/866 [?]	4	Kitâb Aksâmî'l-İlmî'l-İnsî	4
			5	Risâle fî kemmiyyeti kütûbi Aristotâlis ve mâ yuhâtucu illeyhi fî tahsîlî'l-felsefe	5
			6	Ma'yetu'l-İlmî ve Aksamuhu	2
5	Sâbit b. Kurre	288/901	7	Merâtibu'l-ulûm	6
6	Kustâ b. Lûkâ el-Ba'lebekki	300/912-13	8	Min Kelâmi Kustâ b. Lûkâ	7
7	Ebü Zeyd el-Belhi	322/934	9	Aksâmü'l- ulûm	8
8	Fârâbî	339/950	10	İhsâ'ul-ulûm (İlimlerin Sayımı)	9
			11	Tahsilu's-sa'âde	10
			12	Kitâbu'l- Mille	10
9	Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî	381/992	13	el-Plam bi Menakibi'l-İslâm	11
10	Ebü Bekir Hârizmî	383/993	14	Mufidu'l- ulûm ve mübidu'l-hümûm	12
11	İbn Nedîm	385/995	15	el-Fihrist	13
12	Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî	387/997	16	Me'âtihu'l-ulûm	14
13	İhvân-ı Safâ	X. yüzyıl	17	Resâilü İhvânî's-Safâ	15
14	Ebü Hayyân et-Tevhîdî	414/1023	18	Risâle fî'l-ulûm	16
15	İbn Miskeveyh	421/1030	19	Tertibu's-sa'âdat ve menâzilu'l-ulûm	17
16	İbn Hindû	423/1032	20	Enmüzeci'l-hikme	18
			21	Kitâbu's- Şifâ	19
17	İbn Sinâ	428/1037	22	Risâle fî Aksâmî'l-'Ulûmî'l-'Aklîyye	20
			23	Dânişnâme-i 'Alâ'î (Hikmet-i 'Alâ'î ['Alâ'îyye], Kitâb-ı 'Alâ'î)	21
			24	Uyûnu'l-hikme	URL-01
			25	el-Hikmetü'l-meşrikiyye	21
18	İbn Hazm	456/1064	26	Merâtibu'l-Ulûm	22
			27	et-Takrîb li Haddî'l-Mantık	22
19	İbn Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî	463/1071	28	Câmiu Beyânî'l-İlm	23
20	Emîr Unsûrû'l-meâlî Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr	75/1082'den sonra	29	Kâbusnâme	24
21	Gazzâlî	505/1111	30	Fâtihatu'l-ulûm	25
			31	İhyâü Ulûmî'd-dîn	26
			32	er-Risâletü'l-İedünnîyye	27
			33	Cevâhirü'l-Kur'ân	27
			34	el-Mustasfâ	28
22	Zeynelâbidin Ebü'l-Fazl İsmâil el-Cürcânî	530/1136	35	Zahire-i Hârizmşâhi	29
23	Necmeddin en-Nesefî	537/1142	36	Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l- ulûm	30
24	Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî	538/1144	37	el-Enmüzeci fî'n Nahv	31
25	Ebü'l-Berekât Evhadüzzamân Hibetullâh (b.) Ali b. Melkâ el-Bağdâdî	547/1152 [?]	38	Kitâbu'l-Mu'teber fî'l-hikme	32
26	Ebü Âmir Muhammed el-Belevî	559/1164	39	Unmüzeci'l- ulûm	29
27	İbn Rüşd	595/1198	40	Faslû'l-Makâl	33
28	Muhammed el-Vâdiâşî	596/1199	41	Câmi u'l- ulûm	29
29	İbnü'l-Cevzî	597/1200	42	Kitâbu'l-Mudhiş	29
			43	Hadaiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr	34
30	Fahreddin er-Râzî	606/1210	44	Câmi'u'l-ulûm	35
31	İbnü'l-Arabî	638/1240	45	el-Futuhâtü'l-Mekkiyye	36
32	Şemseddin Ebü'l-Abbâs eş-Şâfiî	637/1240	46	Yenâbi'u'l- ulûm (Ekâlimü'l-te'âlim fî'l-fünûnî's-seb'a)	29
33	İbn Seb'in	669/1270	47	Buddü'l-Arif	37
34	Nasirüddin Tûsî	672/1274	48	Aksâmü'l-hikme	38
35	Sadreddin Konevî	673/1274	49	Miftâhu'ğaybî'l-cem'î ve'l-vücûd fî'l-keşfi ve's-şühûd	39
36	Zekerîyyâ el-Kazvîni	682/1283	50	Mufidu'l- ulûm	29
			51	Ta'rîfâtü'l-ulûm; Risâle fî mevzû'âtî'l- ulûm ve ta'rîfihâ,	40
37	Beyzâvî	685/1286	52	Risâle fî ta'rîfâtî'l- ulûm ve mevzû'âtihâ,	41
			53	Tuhfetü'l-ebrâr	41
38	İbnu'n Nefîs	687/1288	54	el-Muhtasar fî İlmî'l-Hadîs	42
39	Şehrezûrî	687/1288'den sonra	55	Şerhu Hikmeti'l-İsrâk	43
			56	eş-Şecereti'l-İlahiyye	43
40	Kutbüddin Şîrâzî	710/1311	57	Düretü't-tâc li-ğurreti'd-dibâc	44
41	Reşidüddin Fazlullâh-ı Hermedânî	718/1318	58	Câmi u'l-tevârih	29
42	İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî	721/1321	59	Telhîsu a' mâlî'l-hisâb (et-Telhîş fî'l-hisâb)	45
43	İbn Abdullâh ed-Devâdârî	731/1331	60	Kenzü'd-dürrer ve câmi u'l-ğurer	29
44	Ahmed en-Nüveyrî	732/1332	61	Nihâyetü'l-ereb fî funûnî'l-edeb (Târihu'n-Nüveyrî)	29
45	Sadrüşşeria	747/1346	62	Ta'dilü'l-Ulûm	46
46	İbnü'l-Ekfânî	749/1348	63	İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd	47
47	İbn Fazlullâh el-Ömerî	749/1349	64	Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikî'l-emşâr	29
48	Hamdullah-ı Kazvîni	750/1349	65	Nüzhetü'l-kulûb	29
49	Davud Kayserî	751/1350	66	el-İthâfû's-Suleymânî fî'l-ahdi'l-Urhânî	48
50	Şemseddin el-Âmulî	753/1352 [?]	67	Nefâisü'l-funûn fî arâisî'l-uyûn	49
51	Necmeddin Tarsûsî	758/1357	68	el-Unmüzeci	29
52	Ebü Abdullâh Bedreddin Muhammed b. Bahadır Zerkeşî	794/1392	69	Bahrü'l-Muhît fî Usûlî'l-Fıkıh	50
53	Şihâbüddin Ahmed el-İskenderânî	795/1393	70	Risâle fî adedi'l-ulûm	29

İLİMLER TASNİFİ LİTERATÜRÜ	54	İbn Haldûn	808/1406	71	Mukaddime	51
	55	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413	72	İbn Nefîs'in tıp ilmiyle alakalı el-Enmüze'c'inin şerhi	52
				73	Mekâlidü'l-ulum	52
				74	Risâle fi taksimî'l-ilm	53
				75	Şerhu'l-Mevâkıf	53
	56	Seyhoğlu	817/1414 [?]	76	Kenzü'l-Kuberâ ve Mehekku'l-Ulemâ	54
	57	Kalkaşendî	821/1418	77	Subhu'l-A'sâ	55
	58	Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân el-Bulkînî	824/1421	78	Mevâkı'u'l-ulum min mevâkı'în-nücûm	56
	59	Şemseddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (Molla Fenârî)	834/1431	79	Unmüze'cü'l-ulum tûkan ilâ'î-mefhûm	57
	60	Mehmed Şâh Fenârî (Fenârîzâde Mehmed Şâh Muhammed b. Hamza)	839/1436	80	Şerhu'l-manzûme	47
	61	Muhammed el-İbşîhî	850/1446	81	Unmüze'cü'l-ulum	58
	62	Abdullahî b. Abdurrahmân b. Ahmed el-Kudsi	856/1452	82	el-Mustetraf	29
	63	Abdurrahmân Bistâmî	857/1453	83	Şifâ'ü'l-müte'ellim fi âdâbî'l-mu'allim ve'l-müte'allim	59
	64	İsfahânî	879/1474-75	84	Kitâb-ı Fevâihü'l-Miskîyye fî'l-Fevâihü'l-Mekkiyye	60
	65	Molla Hüseyin	885/1480	85	Dânişnâme-i Cihân	29
	66	Lutfullah Tokadî (Molla Lutfî)	900/1495	86	Nakdu'l-enzâr fi reddi'l-enzâr	61
				87	Risâle fî'l-ulumî'ş-şer'iyye ve'l-'Arabîyye (Risâle fî mevzu'âtı'l-ulum)	62
				88	el-Metâlibü'l-ilâhiyye	62
	67	Celâleddin ed-Devvânî	908/1502	89	Enmüze'cü'l-ulum	47
	68	Celâleddin es-Süyûtî	911/1505	90	en-Nukâye	63
	69	Şukrullah Şîrvânî	1506 (?)	91	el-Uşûlu'l-mühimme li-'ulûmî cemme	29
	70	Kara Seydî	912/1507	92	Riyâzu'l-Kulûb	64
	71	Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. Sa'deddin et-Teftazânî el-Herevî el-Hafid	916/1510	93	Enmüze'c risâlesi	65
				94	Mecmû'atü'l-Hafid fî'l-'ulum, Mecmû'atü'l-Hafid fî mevzu'âtı'l-'ulum, Mecmû'atü'l-funûn	66
				95	Mecmû'atü'l-ulum	67
				96	ed-Dürü'n-nadid min mecmû'atü'l-Hafid	68
	72	Zekeriyyâ el-Ensârî	926/1520	97	el-Lu'lu'u'n-nazim fi revmî't-ta'allûmî ve'l-ta'allim	69
	73	Ebü'l-Hayr es-Safevî	953/1546	98	Unmüze'c fî iddeti'l-ulum	70
	74	Hâfiz-i Acem	958/1551	99	Me'ârikü'l-ke'tâb fi me'bâ'ihî mine'l-'ulum ve'l-kutûb	71
	75	Ahmed el-Msrî	960/1553	100	el-Kânûn fî'd-dunyâ	29
	76	Taşköprülüzâde Ahmed Efendi	968/1561	101	Miftâhu's-sa'ade ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzu'âtı'l-Ülûm	72
				102	Medinetü'l-ulum	72
				103	es-Saâdetü'l-Fâhire fi Siyâdeti'l-Ahira	74
				104	er-Risâletü'l-Câmia li Vasi'l-Ülûm'i'n-Nâfia	74
	77	Şa'ânî	973/1565	105	ed-Dürerü'l-mensûre fi beyânî zubedî'l-ulumî'l-meşhûre	75
	78	Muslihiddin Lârî	980/1572	106	Enmüze'cü'l-ulum	URL-02
	79	Birgivi Mehmed Efendi	981/1573	107	et-Tarikatu'l-Muhammediyye	76
	80	Ebü'l-Berekât Bedrüddin Muhammed b. Radyiddin el-Gazzi el-Âmirî	984/1577	108	ed-Dürü'n-nazid fi âdâbî'l-müfid ve'l-müstefid	77
	81	Mirza Can Habibullah b. Abdullah el-Şirâzî ed-Dihlevî	994/1585	109	Enmüze'cü'l-funûn	47
	82	Sipâhizâde Mehmed	997/1589	110	Enmüze'cü'l-funûn fî'l-ma'ârifî'l-âmme	78
	83	Mehmed Suudi Efendi	999/1591	111	Ravzatü'l-ulum ve devâlatü'l-fuhûm	79
	84	Nev'î	1007/1599	112	Netâyicu'l-Funûn ve Mehâsinü'l-Mütûn	80
	85	Taşköprizâde Kemâleddin Efendi	1030/1621	113	Mevzu'âtü'l-ulum	81
	86	Abdülkâdir b. Muhammed Taberî	1033/1624	114	Üyûnû'l-mesâ'il min a'yânî'r-resâ'il	82
	87	Sadreddinzâde Mehmet Emin Şîrvânî	1036/1627	115	el-Fevâidü'l-Hâkaniyyeti'l-Ahmed Hâniyye	83
	88	Seyyid Emir Mehmet Çelebi	1048/1638	116	Enmüze'cü'l-tûb	84
	89	Fındıriski	1050/1640-41	117	Risâle-i şmâ'iyye. Haka'ikü's-şmâ'i, şmâ'i'ü'l-haka'ik ve şmâ'iyye	85
	90	Molla Sadrâ	1050/1641	118	İksiru'l-'arîfin fi ma'rifetü'l-hakkı'l-yakîn	86
	91	Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi	1067/1657	119	Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutûb ve'l-funûn	87
	92	Abdurrahmân b. Abdülkâdir el-Fâsî	1096/1685	120	el-Ulûm fî me'bâdî'l (menâhici)'l-ulum	88
	93	Karabaş Velî	1097/1686	121	Câmî'ü esrâirî'l-Fuşûş	89
	94	Ahmed el-Hamevî	1098/1687	122	Kurretü'l-'uyûn bi-enmüze'cî'l-funûn	90
	95	İshak b. Hasan el-Tokadî	1689	123	Nazm el-Ülûm	91
	96	Ebü Ali Nuruddin Hasan b. Mes'ûd b. Muhammed el-Yûsî	1102/1691	124	el-Kânûn fî al-kâimî'l-ilm ve'l-âlim ve'l-müteallim	92
	97	Râğûb Paşa	1110, 1699	125	Sefinetü'r-Râğûb ve Definetü'l-Metâlib	93
	98	İsmâil b. Muhammed Bâkır Hâtûnâbâdî	1116/1705	126	Enmüze'cü'l-ulum	75
	99	Yanyalı Esad Efendi	1143/1731	127	et-Ta'limü's-sâliş (Tercümetü'l-kütübî's-şemâ'iyye li's-Semâ'i't-tabi'i)	94
	100	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî	1145/1732	128	Enmüze'cü'l-ulum li-Erbâbî'l-Fuhûm	95
	101	Saçaklızâde Mehmed Efendi	1145/1732	129	Tertîbü'l-ulum	96
	102	Tehânevî	1158/1745'ten sonra	130	Keşşâfı Istîfâhâtı'l-Funûn ve'l-Ülûm	97
	103	Mehmed Râsim Eğrikaplı	1169/1756	131	Enmüze'cü'l-lebib	98
	104	Muhammed Akkirmânî	1760	132	Ta'rifâtü'l-funûn ve menâkibü'l-musannifin	99
	105	Ebü Said el-Hâdimî	1176/1762	133	Mevzu'âtı'l-ulum	100
	106	İbrâhim Hakkî Erzurûmî	1194/1780	134	Tertîbü'l-ulum	URL-03
	107	Sünbülzâde Vehbî	1809	135	Lutfiyye	101
	108	İbrâhim Hâlet Bey	1295/1878	136	Enmüze'c	URL-04
	109	Siddik Hasan Han	1307/1890	137	Ebcedü'l-ulum	102
	110	Ahmet Cevdet Paşa	1823/1895	138	Beyânü'l-uvvân	103
	111	Sava Paşa	1832-1904	139	Étude sur la théorie du droit musulman (I-II, Paris 1892-1898) [İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd]	104
	112	Ahmed Fâiz Efendi	1907'den sonra	140	Kitâb İkdu'l-İcâl fî havâ'î tarîfât el-ulum ve yukrau alâ isney aşere minvâl	47

	113	Rahmi Efendi	1855-1909	141	Enmûzecü'l-fihh	105	
	114	Hocazâde Ahmed Hilmi	1914	142	Hadikatü'l-evliya; Enmûzec-i İmâm-ı A'zam	URL-05	
	115	Süleyman Sırrı	1851-1931	143	Mi'yârü'l-mağâl (İstanbul 1303)	106	
	116	İsmail Hakkı İzmirli	1869-1946	144	Tasnif-i Ulûm	107	
				145	Fenn-i Menâhic (Méthodologie)	108	
				146	Felsefe-Hikmet	107	
				147	Mi'yârü'l-ulûm	109	
	117	Hüseyn b. Muhammed Sultânü'l-ulemâ	t.y.	148	Enmûzecü'l-ulûm	75	
	118	Molla Sirâceddin	t.y.	149	Kâşifetü's-Şübühâtü'l-Alâiyye	110	
	119	Âlâeddin er-Rûmî	t.y.	150	en-Nûkât ve'l-es'ile	75	
	120	Ali er-Riyâzî	t.y.	151	Sahâifü'l-letâif fi envâi'l-ulûm ve't-tevârih	111	
	.	Yazar yok	t.y.	152	el-Menhecü'l-ma'lûm fi Enmûzecü'l-ulûm	111	
	.	Yazar yok	t.y.	153	Risâle min ulûmî'l-muhtelifa	111	
	.	Yazar yok	t.y.	154	Risâle müstemile alâ iddet ebhâs	111	
	121	Ebü Ali Hasan Selmâsî	t.y.	155	er-Risâletü's-şerefiyye fi tekâşimî'l-ulûmî'l-akliyye	75	
	122	Ebü Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesihî	t.y.	156	Kitâb fi esnâfi'l-ulûmî'l-hikmiyye	112	
	123	İbn Ferîğün	t.y.	157	Cevâmî'ü'l-ulûm	113	
	124	Muhammed b. Lütfi b. Bâli	t.y.	158	el-Enmûzec	75	
	125	Muhammed b. Ali Müşkek Rüstemdârî	t.y.	159	Enmûzecü'l-ulûm	75	
	126	Ziyâuddîn el-Mekkî	t.y.	160	el-Kifâya fi 'ilmi'l-'arab başlıklı şerh	114	
	127	Muslihuddîn-i Lârî talebesi	t.y.	161	Risâle fi funûn'î Mütessaddide	111	
	128	Muhammed b. Hasan Şirvânî	t.y.	162	Enmûzecü'l-ulûm	75	
	129	Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed İbn Ebû'r-Rebî	t.y.	163	Sülûkü'l-mâlik fi tedbirî'l-memâlik	115	
	.	Yazar yok	t.y.	164	Yevâkıbü'l-ulûm	29	
TOPLAM MÜELLİF SAYISI		129	TOPLAM ESER SAYISI		164	TOPLAM KAYNAK SAYISI	115
[1] ARICI, M. (2022); [2] KEMALOĞLU, M. (2014); [3] CÂBİR B. HAYYÂN (2015); [4] TÜRKER, Ö. (2011); [5] KAYA, M. (2002); [6] CİHAN, A. K. (2000); [7] KUTLUER, İ. (2002); [8] KUTLUER, İ. (1992); [9] FÂRÂBÎ (1986); [10] KAYA, M. (1995); [11] ARSLAN, A. (2020); [12] DEMİRAYAK, K. (1997); [13] NEDİM (2019); [14] KUTLUER, İ. (1997); [15] UYSAL, E. (2007); [16] TURGUT, A. K. (2019); [17] ÖZTÜRAN, H. (2017); [18] HALİFÂT, S. (1999); [19] İBN SİNÂ (2014); [20] KAYA, M. C. (2020); [21] ALPER, Ö. M. (1999); [URL-01]; [22] PEKER, H. (2009); [23] YARDIM, A. (1993); [24] KURTULUŞ, R. (2022); [25] İMÂM GAZÂLÎ (2021); [26] ÇAĞRICI, M. (2000); [27] KARLIĞA, H. B. (1996); [28] APAYDIN, H. Y. (2006); [29] AYKUT, A. (1991); [30] ASLANTÜRK, A. H. (2006); [31] ÇİÇEK, H. (2015); [32] ÇAĞRICI, M. (1994); [33] KARLIĞA H. B. (1995); [34] CİHAN, A. K. (2013); [35] ÇİÇEK, M. (2020); [36] KARTAL, A. (2021); [37] ÇAĞRICI, M. (1992); [38] GAFAROV, A. (2012); [39] ÖNGÖREN, R. (2020); [40] KUTLUER, İ. (2000); [41] YAVUZ, Y. Ş. (1992); [42] KÖYÇÜ, E. (2020); [43] EVMEŞ, A. (2023); [44] ŞERBETÇİ, A. (2002); [45] FAZLIOĞLU, İ. (1999); [46] ÖZEN, Ş. (2008); [47] FAZLIOĞLU, Ş. (2019); [48] FAZLIOĞLU, İ. (2017); [49] ERTUĞRUL, A. (2006); [50] YIGİN, A. (2013); [51] GÖRGÜN, T. (2020); [52] KOCA, M. K. (2016); [53] ÖZTÜRAN, M. (2015); [54] YAVUZ K. (1991); [55] İPŞİRLİ, M. (2001); [56] KANDEMİR, M. Y. (1992); [57] FAZLIOĞLU, İ. (2000); [58] DELİÇAY, T. (2003); [59] KARA, M. (1988); [60] YAĞMUR, Ö. (2009); [61] UÇAR, H. ve GÜZEL, M. E. (2021); [62] GÖKYAY, O. Ş. ve ÖZEN, Ş. (2020); [63] ÖZKAN, H. (2010); [64] ŞÜKRULLÂH-I ŞİRVÂNÎ, (2019); [65] KINALIZÂDE HASAN ÇELEBÎ, (2017); APAYDIN, Y. (2018); [66] KUTLUER, İ. (2014); [67] ARICI, M. (2016); [68] DOĞAN, H. İ. (2023); [69] ÖZEL, A. ve KALLEK, C. (2013); [70] YİĞİT, A. (2018); [71] AKÜN, Ö. F. (1997); [72] TULÜCE, H. A. (2021); [73] TAŞKÖPRÜLÜZÂDE-1 (2016); [74] TAŞKÖPRÜLÜZÂDE -2 (2016); [75] ARICI, M. (2019); [URL-02]; [76] MARTI, H. (2011); [77] ÇOLLAĞ, F. ve AKPINAR C. (1996); [78] KAYA, M. (2009); [79] İZGİ, C. (2003); [80] İLHAN, N. (1992); [81] DUMAN, A. (2004); [82] YILDIZ, M. (2010); [83] CİHAN, A. K. (2013); [84] ÇİMEN, Y. (2019); [85] ANAY, H. (1996); [86] AÇIKGENÇ, A. (2020); MOLLA SADRA (2019); [87] KÂTİP ÇELEBÎ (2014); [88] HAREKÂT, İ. (1995); [89] KARA, K. (2001); [90] ÇEKER, H. (2021); [91] YILDIRIM, A. (2018); [92] BAYRAM, İ. (2022); [93] GÜLTEKİN, H. (2015); [94] SARIKAVAK, K. (2013); [95] DOĞAN, A. (2019); [96] APAYDIN, Y. (2018); [97] KARAAARSLAN, N. Ü. (2022); [98] DERMAN, M. U. (2003); [99] TOKSÖZ, H. (2013); [100] ÖZER, H. (2017); [URL-03]; [101] BİLGİN, A. A. (2003); [URL-04]; [102] İZGİ, C. (1994); [103] HALAÇOĞLU, Y. ve AYDIN, M. Â. (1993); [104] KENANOĞLU, M. M. (2009); [105] ÖZCAN, T. (2007); [URL-05]; KARA, M. (1998); [106] ALAK, M. (2019); [107] DEMİR, T. (2022); [108] İZMİRLİ, İSMAİL HAKKI (2016); [109] BOZBUĞA, H. N. (2021); [110] ALAK, M. (2013); [111] TEKİN, K. (2023); [112] KAYA, M. C. (2020); [113] KALLEK, C. (1993); [114] FİLAN, K. (2021); [115] ÇAĞRICI, M. (2011).							

Tablo-2.1 İlimler Tasnifi Literatürü Tablosu

2.1.3. Bir Kavram Olarak Enmûzec

İlimler tasnifi literatürü ile alakalı çalışmaları hem niteliksel hem de niceliksel açıdan inceleyebiliyoruz. Çünkü oldukça farklı tür ve başlık altında örnekler sunan velûd bir saha oluşturulmuştur. Numuneler/örnekler de denilen enmûzec türü eserlerin özelliği ise ilim dallarına dair kısa sayılabilecek özet bilgiler sunmasıdır.

Enmûzec; Farça nümûde veya nümûne kelimelerinin Arapçalaşmış hâlidir (Fazlıoğlu, İ., 2010, s. 137).

Enmûzec “örnek, misal” manasına gelmektedir. Enmûzecü'l-'ulûm eserlerinin yazılma sebeplerinden bahseden İhsan Fazlıoğlu şu sıralamayı yapmaktadır:

“Birincisi, özellikle bir ülkeye dışarıdan gelmiş bir âlimin değişik ilmî sahalarda kamuoyuna döneminin çeşitli ilimlerine ait bazı sorunları ele alıp çözmesi; ikincisi kendi coğrafyasındaki ilmî çevrelerde, çeşitli nedenlerle ilmî yeterliliği sorgulanan bir âlimin bu şüpheleri izâle etmek için, ilmî kapasitesini göstermek adına, özellikle muhatap aldığı muhitin uğraştığı çeşitli ilimlere dair bazı konuları ele alıp açıklaması; üçüncüsü, bir âlimin kendince

önemli bulduğu bazı ilimlerin içeriklerinden ve çeşitli sorunlarından kamuoyunu haberdar etmek istemesi; dördüncüsü bir âlimin ilim tâliblerini muhtelif ilimlerin tartışmalı, önemli konularına yöneltmesidir.” (Fazlıoğlu, İ., 2017, s. 27).

Enmûzec’in bir yazım türü olduğu kadar kendine özel bir tekniği olduğunu ve bu türdeki eserlerin yazıldığı dönemdeki güncel ilimleri kapsadığı ve tartışmalı mevzûlar hakkında görüş beyan edildiği, sorulara ve sorunlara değinerek çözümler öneren ve bir âlimin farklı ilim dallarına dair ilmi hâkimiyetini ortaya çıkarmaktadır.

Enmûzec türü eserlerin yazılmasının belli amaçları bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Halka ya da eserin ithaf edildiği kişiye özel olarak ilim dallarının tanıtımı, entelektüel birikim oluşması gayesiyle örnekler sunmak.
2. Bir ilim dalının tanıtımı kadar gündeme dair sorunların çözümünde mukteditliğinin de gösterilmek istenmesi.
3. Halkın ya da eserin ithaf edildiği kişinin bazı ilmi mevzûlardan haberdar edilmek istenmesi.
4. Müellifin karşılıklı ya da karşılıksız ilmi bir tartışmayı gerçekleştirmek istemesi.

Ayrıca enmûzec türü eserler üzerine yapılan çalışmaların henüz yeterli miktarda olmaması ve lüteratürde kavramsal olarak üzerinde durulan bir çalışma olmaması açısından, tespit edilememiş enmûzec türü eserler olduğunu da düşünmekteyiz.

Eserlerin yazılma sebepleri hakkında bilgi veren pasajlara odaklandığımızda; müelliflerin çalışmalarındaki ve ilimdeki kabiliyetlerini ortaya koyabilmelerine imkân veren bir tür olması sebebiyle ve ithaf edilenlerden himaye kazanabilmek gayesiyle yazılmış olabileceği söylenmektedir (Tekin, K., 2023, s. 33).

Eserlerin Arapça, Farsça ve Türkçe olarak ayrışmalarına dair fikir sunulduğunda ise, Arapça olanların ilmi alana yönelik olduğu, Türkçe ve Farsça olanların ise bürokratik kesim için kaleme alındığı, söylenmektedir ki dinî-naklî felsefî-aklî ve olarak ilimler üçlü bir tasnife tabi tutulduğu belirtilmektedir (a.e., s. 33).

Enmûzec kavramının yazımı ile alakalı enmûzec ya da unumûzec mi olduğunun net olmadığı söylenmektedir (Çiçek, M., 2019a, s. 249-250).

Molla'nın makalesinde de bahsi geçen Mütercim Âsım Efendi'nin "nemûzec" olarak yazılan ve kullanılan kavramın "enmûzec" olarak kullanılmasının hemze ile olduğunu ve Molla bu durumu Âsım Efendi'nin " güzel ve kurala uygun gördüğü"nü söylemektedir" (Molla, K. F., 2005, s. 260).²⁵³

Muallim Naci'nin (2009) meşhur lüğatında şu şekilde geçmektedir: "Enmûzec (النُمُوزَج) Ar. Örnek, mostra. "Nümûde" veya "numune"nin muarrebidir. Bazı ulemanın kavline göre Arabîde fasihi "nümûzec"dir." (s. 135).

Lüğat-ı Cûdî eserinde İbrahim Cûdî Efendi (2006) şu bilgileri vermektedir: "Enmûzeç (النُمُوزَج) Örnek. Fârisînin "nümûde" veya "nümûde"sinden mu'arrebdir. "Nümûzeç" de lügattır." (s. 105).

Ferit Devellioğlu (2012) ise örnekler vererek şöyle söylemektedir: "Enmûzec (النُمُوزَج) (a.i.): Nümûne, örnek, mostra; tip. [fasihi: "Nümûzec"dir]. enmûzec-i âlem: Âlemin örneği. enmûzec-i evvel: İlk örnek." (s. 256).

Yine "nemûzec" olarak başka kaynaklarda da "örnek" açıklaması ile²⁵⁴ yer edinmiştir. "Unmûzec" olarak alan ve örnek²⁵⁵, misal²⁵⁶, numune²⁵⁷ manasında

²⁵³ Bu tabirlerin geçtiği pasaj ise şöyledir:

"النُمُوزَج [ن م ذ ج] [en-nemûzec] (nûn'un ve zâlı mucarrebidir. Bir nesnenin misaline denir ki örnek tacbîr olunur, ondan o nesnenin hâli maclûm olur. Kezâlik bir nesneden bir mikdâra dahi denir ki onunla da o nesnenin hâl ve sıfatı mütecayyin olur. Mesela çukanın örneği gibi ki çeşit ve mostra dahi tacbîr olunur. Ve bunda hemze ile النُمُوزَج [unmûzec] demek lahndır." Mütercim Âsım Efendi, **El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi**, C. 1, Haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 1607-1068.

²⁵⁴ (نُمُوزَج ج نَمَازَج، مِثَال ج أَمثلة) (Ayyıldız, E., a.g.e., 2013, s. 174).

²⁵⁵ [unmûzec] (النُمُوزَج) Kanar, M., a.g.e., 2008, s. 178; (النُمُوزَج) Kanar, M., a.g.e., 2010, s.234; (النُمُوزَج) Halil Uysal, **El Halil Es Semir Sözlük, Arapça-Türkçe**, İstanbul: Kitapkent, 2009, s. 167.

²⁵⁶ (النُمُوزَج) Kanar, M., a.g.e., 2010, s. 234; (النُمُوزَج) Uysal, H., a.g.e., 2009, s. 167.

²⁵⁷ (النُمُوزَج) Uysal, H., a.g.e., 2009, s. 167.

kullanılan da vardır. “Enmûzec” olarak alan ve nümune²⁵⁸, misâl²⁵⁹, örnek²⁶⁰, örnek metin²⁶¹, eşantiyon²⁶², mostra; tip²⁶³ olarak açıklayanlarda vardır.

Aynı şekilde örnekler ve numuneler olarak açılan enmûzec kavramının unmûzec olarak da belirtildiği makalede bu tarz eserlerin konusunun çeşitli ilimlere dair aktüel tartışmalara dair olduğu söylenmektedir. Ancak ansiklopedik türe girmediği daha çok “muhtelif” ilimlere yönelik olduğu ve birkaç mesâilden bahsedilerek aktüel sorunlara yönelik bilgiler barındırdığı söylenmektedir (Çiçek, M., 2019a, s. 249-250).

Fazlıoğlu, İ. (1998a): “*Enmûzec*” türü eserlerin hendese bölümlerinde önemli bazı geometrik teoremlerin incelendiği görülmektedir.” demektedir (s. 199-208).

“Numune ile satış hakkında birçok fakihin “bey’ul-enmûzec” terimini kullandığı söylenmektedir ama “enmûzec” kelimesine karşılık “nemûzec” kelimesinin kullanılması gerektiğini söylerken, yaygın olan kullanımın yanlış olduğunu belirtilmektedir (Şengül, M. Z., 2011, s. 78 (235. dipnot)).

Köle Sinân’ın Mektubunu ifa eden çalışma da enmûzec yerine numune yazmanın belki daha doğru olacağını ama Sinan’ın metinde Farsça kökenli olmasına rağmen Arapçaya enmûzec şeklinde geçmiş olan kelimeyi kullandığını ve “çâşni” kavramı ile bu kelimenin yanına not alındığını söylenmektedir (Özen, Ş., 2011, s. 170, 36. dipnot).

Enmûzec’in kavramsal manasına örnek dendiğini zikretmiştik bu tür eserlerde verilen misallerde bir/birkaç mesele konu edilmektedir. İlimlere dair genel bir tasnif

²⁵⁸ (نموزج) Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yayına haz.: Aydın Sami Güneşçâl, 11. bs., Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993, s. 225; Cemalettin Yavuz, “Türkiye’de Çuvaşlara Yönelen İlgi: Zakir Kadiri Ugan’ın Çuvaşlarla İlgili Değerlendirmeleri Üzerine”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies**, C. 22, sy.2, Kış-Winter 2022, s. 306); (نموزج) Şemseddin Sami, a.g.e., 2011, s. 148; (نموزج) Şemseddin Sami, a.g.e., 2010, s. 307; (نموزج) **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat**, a.g.e., 1987, s. 239).

²⁵⁹ (نموزج) Kanar, M., a.g.e., 2009, s. 353; (نموزج) Mevlût Sarı, **el-Mevârid, Arapça-Türkçe Lûgat**, İpek Yayın Dağıtım, 1982, s. 55; (نموزج) **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat**, a.g.e., 1987, s. 239.

²⁶⁰ (نموزج) Kanar, M., a.g.e., 2009, s. 353; Kanar, M., a.g.e., 2008, s. 178; (نموزج) Sarı, M., a.g.e., 1982, s. 55; (نموزج) Devellioğlu, F., a.g.e., 1993, s. 225; (نموزج) Şemseddin Sami, a.g.e., 2011, s. 148; (نموزج) Şemseddin Sami, a.g.e., 2010, s. 307; (نموزج ج نماذج) Ayyıldız, E., a.g.e., 2013, s. ۱۲; (نموزج) **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat**, a.g.e., 1987, s. 239.

²⁶¹ Ahmet Faruk Güney, “Yazma İhlas Süresi Tefsirleri Bibliyografyası”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 9, sy. 18, 2011, s. 291.

²⁶² (نموزج ج نماذج) Ayyıldız, E., a.g.e., 2013, s. ۱۲.

²⁶³ (نموزج) Devellioğlu, F., a.g.e., 1993, s. 225.

içerebilen enmûzec'in kısa versiyonuna yani bir ya da birkaç tane ilimle ilgili bilgi veren eserlere ise "Fevâid" denildiği belirtilmektedir (Çiçek, M., 2012, s.1232). Enmûzec türü eserlerin alt başlıkları da göz önüne alındığında oldukça zengin bir birikim içermektedir (Çiçek, M., 2020, s. 1834). İlimlerin isimleri, konuları işlenirken yazıldığı döneme dair bağlantıları da kuvvetlendirmektedir.

Enmûzec türü eserler ile alakalı olarak Kâtip Çelebi'nin vermiş olduğu eserlerden bahsedebiliriz. İlk olarak "Enmûzec Eserler" başlığı altında Tabakatü's-Şuarâ' Şairlerin tabakaları kısmında "Enmûzecü's-Şuarâ" eserini vermektedir.²⁶⁴ Akabinde, el-Kifâyetü fî İlmi'l-İ'râb eserini vermektedir. Bu eser, ez-Zemahşerî'nin talebesi Dıyâü'd-dîn el-Mekkî tarafından kaleme alınmıştır²⁶⁵ (Kâtip Çelebi, 2014, C. 3, s. 1193). Kâtip Çelebi, tarih ilmi bahsinde tarihin tanımını verdikten sonra, bu ilme dair 1300 eserden bahsettiğini söylerken Elif Harfinde (s. 257) Enmûzecü'z-zemân²⁶⁶ eserini vermektedir (Kâtip Çelebi, 2014, C. 1, s. 192-260).

Enmûzecü'z-Zemâni fî Şuarâi'l-Ayân,²⁶⁷ Enmûzecü'z-Zemâni fî Şuarâi Kayrevân,²⁶⁸ eserlerinden sonra Vezir Recep Paşa için kaleme alınan Türkçe Enmûzecü't-tıbb eserini Tabiplerin başkanı, Seyyid Muhammed kaleme aldığını belirtmektedir.²⁶⁹

²⁶⁴ Bu eser ile alakalı olarak 10. dipnotta: Enmûzecü'z-Zemâni fî Şuarâi'l-Ayân veya Enmûzecü'z-Zemâni fî Şuarâi Kayrevân isimli iki kitaptan birinin kastedilmiş olabileceği söylenmektedir. Bkz.: Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, Arapçadan Tercüme Eden: Rüştü Balcı, 2. bs., Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2014, C. 3, s. 882. Ancak birinci ciltte Kâtip Çelebi, Enmûzecü'z-Zemâni fî Şuarâi'l-Ayân, bu eserle alakalı vermiş olduğu bilgilerde: Ebû'l-Fütûh Abdü's-Selâm b. Yûsuf ed-Dimeşkî tarafından yazıldığı belirtilmektedir ve Enmûzecü'z-Zemâni fî Şuarâi Kayrevân, eseri ise Ebû Alî Hasan el-Ezdî el-Mehdevî kaleme almıştır. Bkz.: Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, Arapçadan Tercüme Eden: Rüştü Balcı, 2. bs., Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ocak 2014, C. 1, s. 192.

²⁶⁵ Kâtip Çelebi (2014), eser ile alakalı olarak Dıyâü'd-dîn el-Mekkî'nin Enmûzecü fî'n-Nahv isimli şerhten etkilendiğini ve irabın esaslarını açıklayan, bir eser kaleme aldığını söylemektedir. Eserin bölümlerinden de bahsederek, üç bölüm halinde olduğunu; ilk bölümde isimler, ikinci bölümde fiiller, üçüncü bölümde ise harfler hususunda bilgi verildiğini yazmaktadır. Ez-Zemahşerî'nin kısım-sınıf-fasıl düzenini talebesinin kısım-bab-fasıl olarak düzenlediğini söylemektedir. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 3, s. 1193.

²⁶⁶ Dipnotta: Enmûzecü'z-zemâni fî Şuarâi'l-Ayân eseri verilmektedir. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 260.

²⁶⁷ Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 192.

²⁶⁸ Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 192.

²⁶⁹ Eserde hastalıkların bilgisi, tedavi uygulamaları, eczacılık bilgileri bulunmaktadır. Giriş- eğitim ve sonuç kısmı olarak üç bölümdür. Eğitim kısmı altı bölüme ayrılmıştır. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 192.

Enmûzecü'l-Ulûmi lizevi'l-Besâiri ve'l-Fühûm,²⁷⁰ Enmûzecü'l-Ulûm “İlimlerin Örneği”,²⁷¹ Enmûzecü'l-Ulûmi fî Mîeti Mes’eletin min Mîeti Fenn,²⁷² Enmûzecü'l-fünûn “İlimlerin Örneği”,²⁷³ Enmûzecü'l-fünûn “İlimlerin Örneği”,²⁷⁴ Enmûzecü'l-Keşşâf,²⁷⁵ Enmûzecü fî'n-Nahv,²⁷⁶ Enmûzecü fî'n-Nahv,²⁷⁷ Enmûzecü fî'l-Lüğa,²⁷⁸ Ebû'l-Hayr Mevdûât (İlimlerin Konuları),²⁷⁹ Enmûzecü'l-Ummâli fî Nakli'l-Avvâl,²⁸⁰ eserleri de zikredilmiştir.

Dâvûd-i Antâkî (ö. 1008/1599)'nin kaleme aldığı risâlelerden biri de örnek verilmektedir ve bu Ünûmûzec fî 'ilmi'l-eflâk, eseridir (Demirhan Erdemir, A., 1994, s. 26-27).

Devvânî'nin (ö. 908/1502) Ünûmûzecü'l-'ulûm eseri ilimler tasnifine dairdir. Usûl-i hadis, fıkıh, ilm-i hilâf, kelâm-felsefe, tıp, tefsir, hendese, hey'et, mantık ve aritmetik gibi ilimlere dair mütalaları barındırmaktadır (Anay, H., 1994, s. 257-262). Devvânî'nin Enmûzecü'l-ulûm isimli kitabında farklı ilim dallarına dair konuları almıştır. Geçmişteki ve dönemindeki eserleri inceleyerek, eğitim-öğretim müfredatına

²⁷⁰ Şemsü'd-dîn Muhammed b. İbrâhim el-Halebî'nin eseridir (ö. 971). Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 192.

²⁷¹ Celâlû'd-dîn Muhammed b. Es'ad es-Sıddîkî ed-Devvânî (ö. 907) Sultan Mahmûd için telif edilmiş kısa bir kitaptır. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 192.

²⁷² Şemsü'd-dîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (ö. 834) tarafından kaleme alınmıştır. Kâtip Çelebi eş-Şekaik'in yazarının sözlerinden örnekle yüz ilimden oluşan bir risâle olduğunu torunlarından birinden işittiğini, bir günde ilimlere dair seçkin insanları sınava tabi tutmak için kaleme alınmış, bir risâle olduğunu söylemektedir. Ancak Mehmed Şâh'ın bu eseri inceleyerek, açıklayıp, derlediğini söylemektedir. Akli ilimlere dair de Avîsâtü'l-Efkâr isminde bir eseri olduğunu söylemektedir. (Avîsâtü'l-Efkâr, fî'htiyârî Üli'l-Ebsâr). Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 192.

²⁷³ Sîpâhîzâde ismiyle meşhur Muhammed b. Alî (ö. 997) tarafından kaleme alınmıştır. Tefsir, hadis, kelâm, usûl, fıkıh, beyân ve tıp ilimlerinden bahsedilmektedir. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 192.

²⁷⁴ Mîrzâcân eş-Şirâzî ismiyle meşhur Habîbu'llâh (ö. 940) tarafından kaleme alınmış ilimlere dair az miktarda hususları konu alan bir risâledir. Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 193.

²⁷⁵ İsminden de anlaşılacağı üzere el-Keşşâf'ın taklididir. Enmûzecü'l-Lebîbî fî Hasâisi'l-Habib, Celâlû'd-dîn Abdu'r-Rahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911) tarafından kaleme alınmıştır. Kısa bir eser olmakla birlikte Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgilere göre ilimlerin özelliklerine dair daha büyük bir eserin özetlenerek iki konu şeklinde anlatıldığını söylemektedir. Konuların içeriklerini de vermektedir. Birincisi: Diğer peygamberlerde bulunmayan ancak Peygamberimiz (s.a.v.)'de bulunan özellikler, ikincisi ümmetinde bulunmayıp yalnızca onda olan özelliklerdir. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 193.

²⁷⁶ Cârullâh Ebû'l-Kasım Mahmûd ibn Ömer ez-Zemahşerî (538) tarafından kaleme alınan bu eser el-Mufasssal'ın özetidir. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 193.

²⁷⁷ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö. 518) tarafından kaleme alınmıştır. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 193.

²⁷⁸ Ebû Ali Hasan b. Reşîk el-Kayrevânî (ö.456) tarafından kaleme alınmıştır. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 193.

²⁷⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 3, s. 1197.

²⁸⁰ Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 1, s. 193.

uygun, kolaydan zora doğru bir sınıflandırma metodu kullandığından bahsetmektedir (Turgut, K. A., 2014, s. 449).

Zemahşerî'nin el-Ünmûzec adlı eserinin şerhi el-Fevâ'idü'l-'Abdiyye ismiyle Eyyûbîzâde Mustafa (ö. 1119/1707) tarafından talebesi Abdullah için kaleme alınmıştır (Amır Ljubović, 1995, s. 33-34).

Ünmûzecü'l-'ulûm li-zevi'l-beşâ'ir ve'l-fühûm isminde yirmi ilim dalı ve bazı meselelere dair bir eser bulunduğuy söylenmektedir (İzgi, C., 2000, s. 68-69).

Muslihuddîn Lârî'nin (ö. 979/1572) eserleri arasında Ünmûzecü'l-'ulûm sayılmaktadır. Ancak içerik bilgisi bulunmamaktadır (Kılıç, H., 2003, s. 103-104).

Zernûcî'ye nisbet edilen Süleymaniye Kütüphanesinin kayıt fişlerinde yer alan el-Menhecü'l-ma'lûm fî ünmûzeci'l-'ulûm eserinin doğru bilgi ile kaydedilmediği söylenmektedir (Bayraktar, M. F., 2013, s. 294-295). Bu eser ile alakalı olarak bilgi veren Kenan Tekin'de (2023) makalesinde müellifi tespit edemediğini ancak yazıldığı dönemin eğitim-öğretimine dair bilgi veren ve tartışılmakta olan meselelere dair bilgiler barındırdığını söylemektedir. Eserin giriş kısmında bir ilimler tasnifi yapıldığını ve ilimleri üç başlık altında tasnif ettiğini söylemektedir. Bunlar: Şer'î ilimler, edebî ilimler ve hikemî ilimlerdir. Bu ilimlerin alt dallarını vermektedir (s. 43-44).

Cemâleddin Bekrî'nin (ö. 962/1555'ten sonra) Ünmûzecü melazzi ehli'l-ikân 'inde havâidi'z-zamân eserinde bahsedilmektedir ki İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir mecmua içerisinde yedi risâle arasındadır (Karagözoğlu, M. M., 2020, s. 178).

Kettânî'nin eserleri arasında el-Fütûhâtü'l-kayyûmiyye fî şerhi's-Şalâti'l-ünmûzeciyye eseri de sayılmaktadır (Özel, A., 2019, s. 53-54).

Enmûzec türü eserler içerisinde zikredilen diğer eserler ise şunlardır: Ali er-Riyâzî, Sahâifü'l-letâif fî envâi'l-ulûm ve't-tevârih, Risâle müştemile alâ iddet ebhâs, Muslihuddîn-i Lârî talebesi, Risâle fî fûnûn'î Mûteaddide, Risâle min ulûmi'l-muhtelif, el-Menhecü'l-ma'lûm fî ünmûzecü'l-'ulûm (Tekin, K., 2023, s. 64-65).

Bir sonraki başlık altında ele alacağımız 14 enmûzec türü eserin müellifleri ve isimleri şu şekildedir: Ebû Hayyân Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) Risâle fî'l-Ulûm isimli eseri, Nesefî'nin (ö. 537/1142) Maṭla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-'ulûm isimli eseri,

Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) el-Enmûzec fî'n-nahv isimli eseri, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr isimli eseri, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) Ta'rîfâtü'l-ulûm isimli eseri, Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Dürretü't-tâc li-ğurreti'd-dîbâc isimli eseri, Davud-ı Kayserî'nin (ö. 751/1350) el-İthâfu's-Süleymânî fî'l-ahdi'l-Orhanî İsimli Eseri, Mehmed Şâh Fenârî'nin (ö. 839/1435 [?]) Enmûzecü'l-Ulûm isimli eseri, Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502), Enmûzecü'l-ulûm isimli eseri, Sipâhîzâde Mehmed'in (ö. 997/1589) Enmûzecü'l-fünûn fî'l-ma'ârifî'l-âmme isimli eseri, Nev'î'nin (ö. 1007/1599) Netâyicü'l-Fünûn isimli eseri, Seyyid Emîr Mehmed Çelebi'nin (ö. 1048/1638) Enmûzecü't-Tıb İsimli Eseri, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî 'nin (ö. 1145/1732) Enmûzecü'l-'Ulûm li-Erbâbi'l-Fuhûm isimli eseri, Rahmi Efendi'nin (1855-1909) Enmûzecü'l-fıkh isimli eseri.

2.1.3.1. Enmûzec Türü İlimler Tasnifi Eserleri

Ebû Hayyân Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) Risâle fî'l-Ulûm İsimli Eseri

Fârâbî Okulu'na mensup olan Tevhîdî, eserinde on dört ilmi sınıflandırmıştır. Bunlar: Fıkıh, kitap, sünnet, kıyas, kelâm, nahiv, lügat, mantık, tıp, astroloji, aritmetik, geometri, belâgat ve tasavvufur. İlimlerin mevzûlarına değinen Tevhîdî, ilimler arasındaki bağları ortaya koyacak açıklamalarda da bulunmuştur (Turgut, A. K., 2019a, s. 525 ve 547).

Tevhîdî'nin eserine kadar yazılmış olan eserlerde dil ilimlerinden bahsedilirken belâgatın bir ilim dalı olarak zikredilmeden konusuna kısmen değinildiği, Tevhîdî'nin ise müstakil bir ilim dalı olarak belâgat ilmini konumlandırarak onunla alakalı bilgiler veren ilk kişi olduğunu söylenmektedir (a.e., s. 548).

Tevhîdî'nin ele alınan bir başka yönü ise tasavvuf ilmine dair görüşleridir. Özellikle bu ilimle ilgilenilmesini tavsiye etmektedir. İhvân-ı Safâ'nın tasnifinde yer alan tasavvuf ilminin müstakil bir başlık altında olduğu, Tevhîdî'nin müstakil bir başlık olarak ele aldığından ötürü eserinin bu açıdan da bir kıymeti olduğu belirtilmektedir. İlimler tasnifi sistemi ile alakalı verilen bilgi ise, ilimlerin hepsini uzun uzun açıklamak yerine önemli gördükleriyle alakalı daha çok anlatıma gittiği yönündedir (a.e., s. 548).

Enmûzec türünün ilk örneğinin Ebû Hayyân et-Tevhidî tarafından kaleme alınan Risâle fi'l-ulûm olduğunu belirten kaynaklarda bulunmaktadır (Turgut, A. K., 2021, s. 314).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Nesefî'nin (ö. 537/1142) Maṭla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-'ulûm İsimli Eseri

Nesefî'nin, “Maṭla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-'ulûm” isimli ilimler tasnifi eserini yazma gayesinden bahsederek eserine başlamış, daha sonra konulardan bahsetmiştir. 20 küsür ilme ve 76-77 kitapla alakalı bilgi verdiği söylenmektedir (Turgut, A. K., 2021, s. 316).

Bu ilimler şunlardır: *Usûlü'd-dîn (akâid ve kelâm) ilmi ile başlayarak sonrasında ilm-i firak (mezhepler tarihi), tasavvuf, hadis, Kur'an ilimleri, kıraat, tefsir, usûl-ü fıkıh, fıkıh, ilm-i ferâiz, ilm-i hilâf, tarih, retorik (hitabet), ilmü's-şürûṭ ve's-sicillât (ilmü's-sakk), inşâ, edebiyat, şiir, arûz, belâgat, ilm-i lûgat, sarf, nahiv, mesel (atasözü, özdeyiş), ilm-i ta'bîrî'r-rü'yâ, dua (zikir), ilm-i ahkâmî'n-nücûm (astroloji), takvim, ilm-i ihtiyârât, ilm-i hesap (aritmetik), tıp, zooloji (ilm-i hayevân), ilm-i ihtilâc, ilm-i firâse, ilmu's-şâmât ve'l-hayalân, ilm-i hurûf, ilm-i fâl* (Turgut, A. K., 2021, s. 317-330).

Nesefî kırk bölümde kendi fikirlerini beyan ederken, on altı bölüm için başka eserlerden faydalanmıştır (Arıcı, M., 2019, s. 30).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) el-Enmûzec fi'n-Nahv İsimli Eseri

el-Mufasssal'ın hülâsâsıdır (Hazer, D., 2002, s. 291). Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin kaleme aldığı sözlükler: “Mukaddimetu'l-Edeb”, “Esâsu'l-Belâğa”, “el-Fâik” ve en meşhur eseri diyebileceğimiz “el-Mufasssal” isimli gramer kurallarını içeren kitabıdır. Müellif kendi eserinden, “Enmûzec” başlığı altında bir eser yazmıştır (Keş, S. Z., 2010, s. 31).

Zemahşerî, el-Mufasssal isimli eserini el-Enmûzec fi'n Nahv ismiyle özetleyerek öğrencilerin kullanımına yönelik bir formatta hazırlamıştır (Çiçek, H., 2015, s. 295).

Eser üç bölümdür: İsimler, fiiller, harfler (edatlar). Bu üç bölüm kendi içerisinde farklı dallara ayrılmaktadır. Nahiv konuları yanında sarf konularını da içermektedir (Erken, M., 2021, s. 29).

Cemaleddin Muhammed bin Abdulkani el-Erdebili (ö. 647/1249): Zamehşeri'nin el-Enmûzec isimli nahiv eserinin şerhini kaleme olarak (Şerhi el-Enmûzec fin-Nehv) kendisinden sonra da eseri üzerine şerhler yazılmasına sebep olabilecek bir çalışma gerçekleştirmiştir ki, döneminde meşhur olan çalışması okunan ve okutulan bir çalışma olmuştur (Mammadov, İ., 2023, s. 343).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr İsimli Eseri

Fahreddin er-Râzî 1178 yılında telif ettiği Câmi'u'l-ulûm eserini Farsça olarak kaleme almıştır. Hârezmşahlar'dan Alâeddin Tekiş'e ithaf edilen eser ansiklopedik türdedir. Kaynaklarda Hadâ'iku'l-envâr fî hakâ'iki'l-esrâr ismiyle geçtiği de görülmektedir. 60 ilimden bahsetmekte ve ilimlerin tasnifini verilen önem ve içerik açısından açıklamada bulunmaktadır²⁸¹ (Coşguner, F., ve Çakıroğlu, İ., 2016, s. 11-12).

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), her ilimle alakalı dokuz farklı konuyu ele almaktadır. Ancak ilimleri bazen üçe ayırarak incelemektedir. İlk bölümde açık konular meseleler başlığı altında o ilim dalıyla alakalı üç mevzûdan bahsetmektedir. İkinci bölümde kapalı problemler meseleler diyerek o ilim dalındaki yine üç problemler mevzûdan bahsetmektedir. Üçüncü bölümde üç soru sorarak cevabını vermektedir.²⁸²

²⁸¹ Fahreddin Râzî Câmiu'l-ulûm adlı eserinin Türkiye nüshalarının bazılarında 40 ilim (Ayasofya, nr. 2205 ve nr. 3832), bazılarında ise 60 ilim olduğu kaydedilmiştir. (Nuruosmaniye Ktp. nr. 3760, Ramazan 904/1499 tarihli 261 vr, müzik ilmi vr. 214-218/263). Uslu, R. (2020), bazı araştırmalarda Fahreddin Râzî'nin Hadâiku'l-envâr adlı eserinde 60 ilimden bahsettiği için Câmiu'l-ulûm'un bu anlamda eksik olduğunu yazdıklarını belirtmektedir. Benzer mevzûlarda iki ayrı eser kaleme almış olmasını dönemin politik sebeplere de bağlandığını da iddia edildiğini söylemektedir. Recep Uslu, “İlk Osmanlı Ansiklopedisi Mehmetşah Fenâri'nin Unmûzec Eserinde Müzik Bilimi Terimleri”, **Erdem**, sy. 78, s. 225-226; Eşref Altaş, 40 ilim içeren yazmalar Câmiu'l-ulûm, 60 ilim içeren yazmalar Hadâiku'l-envâr ismiyle anıldığını fakat 60 ilim içermekte olan Câmiu'l-ulûm nüshaları olduğunu da belirtmektedir. Birçok çeşit nüshalar olmasından ötürü bu şekilde farklı bilgilerin kaynaklara geçtiği aktarılmaktadır. Daha detaylı bilgi için lütfen bkz.: Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, s. 94-95.

²⁸² Eserinde şu şekilde açıkladığını kaydedilmiştir: “Bu ilimlerin her birinin konusunda dokuz mesele yazdım. Bunlardan üçü bilinen (zahir) usullerde, üçü derinliği ve zorlukları hakkında, diğer üçü de

35 ilim dalını ele alarak, toplamda 540 meseleden bahsetmiştir. Râzî, bazen de ayırmadan dokuz ilmi konu almaktadır (Çiçek, M., 2020, s. 1836-1837).

Eserde geçen ilimler şunlardır:

“*Kelâm, usûlü’l-fikh, cedel, hilâf, mezheb, ferâiz, vesâyâ, tefsir, delâilü’l-i’câz, kırâat, ehâdis, esâmî ricâl, tarih, megâzî, nahiv, sarf, iştikak, emsâl, arûz, kavâfî, bedâi’u’ş-şi’r ve’n-nesr, beyân, mantık, tabî’iyyât, ta’bir, ferâse, tıp, teşrih, saydene, havâss, iksîr/kimya, cevâhir, tılsımât, felâha, kal’u’l-âsâr, baytara, buzât, hendese, mesâha, cerrü’l-eskâl*²⁸³, *âlâtü’l-hurûb*²⁸⁴, *hisâbu’l-hind, hisâbu’l-hevâi, cebr ve’l-mukâbele, aritmetik, a’dâdü’l-vefk, menâzir, mûsikî, hey’e, ihkâm, reml, ‘azâim, heyât, mekâlâtü ehli’l-‘âlem, ahlâk, siyâsât, tedbîru’l-menzil, âhiret, de’avât, âdâbü’l-mülûk.*” (a.e., s. 1836-1837).

Burada önemli olan detay ise her nüshada olmayan iki ilimdir bunlardan biri satranç diğeri envâ-i bâz’dır (Arıcı, M., 2016, s. 4).

Râzî’nin Câmi‘u’l-‘ulûm adlı eserinin olumlu etkisinin özellikle “enmûzecu’l-ulûm” literatürünün erken dönem bir misali olarak bu türde eserler üretilmesine etkisi olmasıdır. Olumsuz etkisinin ise Farsça dilinde yazılmış olduğu için yerel olarak kullanımda kaldığını söylemekte ve genç yaşlarında kalame aldığı bu eserin tesirinin diğer eserlerine nazaran daha az olduğunu belirtmektedir (Çiçek, M., 2020, s. 1849).

Kelâm ilmi Fahreddin er-Râzî ile içine felsefeyi de alarak felsefe-kelâm bağlamında yaklaştırma adına kıymetli bir rol edinmiştir. Râzî ekolü ve temsilcileri²⁸⁵ bu bağlamda çalışmalar gerçekleştirmiştir (Turgut, A. K., 2014, s. 444).

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Fahreddin er-Râzî’nin ekolünü asırlarca taşıdığını dile getirdiği Fahr-i Râzî medreselerine mensup: Bursalı Hocazâde, Hayalî Şemseddin, Kastelânî, Sinan Paşa, Muarrifzâde, Hatipzâde, Tokatlı Molla Lütî, İbn Kemâl ve Ebüssuûd Efendi’nin aynı mektepten olduğunu söylemektedir. Ayrıca Müeyyedzâde

sorulardan oluşur.” Fahrettin Coşguner ve İdris Çakıroğlu, “Fahreddîn er-Râzî’nin Müzik Risalesi”, **Current Research in Social Sciences**, C. 2, sy. 1, 2016, s. 12.

²⁸³ Eşref Altaş’ın hazırlamış olduğu tablolarda 40. Bab Ağırlıkların Ölçümü İlmi olarak başlıklandırılmıştır. Üç aşamada bir tablo oluşturulmuştur. 1. el-Usulü’z-Zâhire (Açık-Asıllar), 2. el-Usulü’l-Müşkile (Tartışmalı Asıllar), el-İmtihânât (Sınamalar). İlk iki aşamada kendi içerisinde üçer asıllar bulunmakta sonuncusunda ise imtihan başlığı içerisinde üçe ayrılmaktadır. Ağırlıkların ölçümü, büyük ve küçük dilli terazi vb. konular içermektedir. Bkz.: Altaş, E., a.g.m., s. 133.

²⁸⁴ Eşref Altaş’ın (2019) hazırlamış olduğu tablolarda 41. Bab Harp Aletleri İlmi (Savaş Teknikleri) olarak başlıklandırılmıştır. Asıllar başlığı altında 9 asıl dala ayrılmaktadır. Bkz.: Altaş, E., a.g.m., s. 133.

²⁸⁵ Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233), Esîrüddin el-Ebherî (ö. 663/1265), Nasîruddin et-Tûsî (ö. 672/1274), Necmeddin el-Kâtîbî (ö. 675/1277), Adudüddin el-İcî (ö. 756/1355), Sa’eddin et-Teftazânî (ö. 792/1390), Seyfeddin el-Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413). Bkz.: Ali Kürşat Turgut, “Devvânî ve Enmûzecu’l-Ulûm Adlı Eseri”, **Ekev Akademi Dergisi**, sy. 59, 2014, s. 444.

Abdurrahman Efendi vesilesiyle Celâleddin Devvanî mektebi kurulduğunu ancak bu mektebin Fahreddin er-Râzî medreseleri kadar umumileşemediğini söylemektedir (Uzunçarşılı, İ. H., C. 2, 1995, s. 591).

Câmiu'l-ulûm isimli eserin ilimlerin klasik müstakil eserlerinden yola çıkarak yazılmasından ötürü “*klasik ilimler müktebasının bir özeti*” şeklinde nitelendirilmektedir (Altaş, E., 2019, s. 100).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır ancak hiyel ilmi içerisinde zikredilen “mesâha”, “cerrü'l-eskâl” ve “âlâtü'l-hurûb” ilimleri bulunmaktadır.

Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) Ta'rîfâtü'l-ulûm İsimli Eseri

Kısa bir risâle olan Ta'rîfâtü'l-ulûm eserinde öncelikle ilimlerin tanımı yapılmakta daha sonra mevzuları ve yararları hususuna değinilmektedir. İlimleri sekiz dala ayırmıştır (Koçinkağ, M., 2019, s. 145-148).

1. Dil İlimleri (İlmü'l-edeb) kendi içerisinde on dala ayrılmaktadır: Lügat, sarf, meânî, beyân, bedî', arûz, kavâfi, nahiv, kitabet ve kırâ'at (Koçinkağ, M., 2019, s. 149, 153).

2. Din İlimleri (İlmü'n-nevâmîs) kendi içerisinde sekiz dala ayrılmaktadır: Kıraat, rivâyetü'l-hadis, tefsir, rüvvâtü'l-hadis, usûlü'd-din, usûlü'l-fıkh, cedel ve fıkıh (a.e., s. 149).

3. Fizik ilmi kendi içerisinde on bir dala ayrılmaktadır: Tıp, baytara ve beyzere, firâset, rüya tabiri, astroloji, sihir, tılsım, simya, kimya, ziraat, reml (a.e., s. 150).

4. Geometri ilmi kendi içerisinde on altı dalı bulunmaktadır: Ukûdü'l-ebniye, optik, merâyâ, merâkizü'l-eskâl (ağırlıkları taşıma ilmi), mesâha, inbâtü'l-miyâh, cerrü'l-eskâl, benkâmât (zamanı gösteren âletlerin yapım ilmi), âlâtü'l-harbiyye, âlâtü'r-rûhâniyye (a.e., 2019, s. 151).

5. Astronomi ilmi kendi içerisinde beş dala ayrılmaktadır: Ez-zîcât ve'tekâvîm, mevâkîf, keyfiyyetü'r-rasad, tastî'ü'l-kürre ve âlâtü'z-zılliye.

6. Müzik

7. Ahlâk

8. Aritmetik (a.e., s. 152).

İbnü'l-Ekfânî'nin ilimler sınıflamasının Beyzâvî ile benzerliğinden ötürü, Ekfânî'den faydalanan eserlerin, dolaylı da olsa Beyzâvî'den de faydalanmış olduğu belirtilmektedir (a.e., s. 148).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır ancak hiyel ilmi içerisinde zikredilen “ukûdü’l-ebniye”, “merâyâ”, “merâkizü’l-eskâl”, “mesâha”, “inbâtü’l-miyâh”, “cerrü’l-eskâl”, “benkâmât”, “âlâtü’l-harbiyye”, “âlâtü’r-rûhâniyye” “keyfiyyetü’r-rasad” ve “âlâtü’z-zilliy” ilimleri bulunmaktadır.

Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Dürretü’t-tâc li-ğurreti’d-dîbâc²⁸⁶ İsimli Eseri

Kutbüddîn-i Şîrâzî, ilimler tasnifine geçmeden evvel ilim ve hikmet kavramlarına dair fikir beyân etmektedir. İlim zaman zaman marifet ile eş anlamlı olarak: “Söylenen bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması” manasındadır. Ya da “gerçeğe mutabık olması şartıyla bir şeye, olduğu üzere kesin inanç (itikad)” ile mana verilmektedir ki bunun da yakîn eş anlamlı olduğu söylenmektedir. Bunların yanında “İnsanoğlunun, basiretten doğan ve güçlü bir irade temelinde, bir gayeye ulaşmak için birtakım mevzûları kullanma gücüne sahip olduğu psikolojik bir yetenektir.” İfadesi de bulunmaktadır ki bu tanım da sînâa kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Konu aldığımız Dürretü’t-tâc isimli eserinde Şîrâzî, ilim ile sînâa eş anlam ifade etmektedir (Meydan A, 2020, s. 48).

Farsça olan eser 1305 tarihinde telif edilmiştir ve beş bölümden meydana gelmektedir. Mantık, felsefe, tabii ilimler, geometri, astronomi, aritmetik, mûsikî ve ilâhî ilimleri kapsamaktadır (Şerbetçi A., 2002, s. 487-489). Ansiklopedik ve derleme²⁸⁷ ve biyobibliyografik bir eser olduğu söylenmektedir (Durmuş, İ., 2002, s. 83-85).

Dürretü’t-tâc’da ilim kavramı “marifet”, “yakîn” ve “sanat” manasında kullanılmaktadır. Özellikle sanat kavramını sınıflandırmada kullanırken “basit” ve “bileşik” şeklinde iki ayrı bölüme ayırmaktadır. Bunlara örnek olarak da basit ilimler: Mesaha sanatı, bileşik ilimler: Şiir sanatı gösterilmektedir (Toksöz, H., URL-12, Erişim Tarihi: 02.06.2024.).

²⁸⁶ Halis Demir, “İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi “ isimli makalesinin kaynakçasında eseri “eş-Şîrâzî, Kutbettîn Mahmud b. Mes’ud. Dürretü’t-tâc li-ğurreti’d-dîbâc (**Enmuzec el-ulûm**). nşr. Muhammed Mişkât-Hasan Tabesî. Tahran: 1320-1325.” olarak vermektedir. Bkz.: Halis Demir, “- [İslam Hukuku]-“ “İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi”, **Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Balıkesir University Faculty of Theology**, sy. 1, C. V, s. 48-89 ve s. 82.

²⁸⁷ URL-12: Hatice Toksöz, “Kutbüddin Şîrâzî”, İslâm Düşünce Atlası, <https://islamdusunceatlası.org/kutbuddin-sirazi/191>, Erişim Tarihi: 02.06.2024.

Şîrâzî, ilimleri hikemî (felsefî) ve gayri hikemî (felsefî olmayan) olarak ikiye ayırmaktadır. Bu ilimleri de kendi içerisinde aslî ve fer olarak ikiye ayırmaktadır.

A. Hikemî / Felsefî İlimler

1. Nazarî Hikmet²⁸⁸

2. Amelî Hikmet²⁸⁹

B. Nazarî İlimler

1. Metafizik (ilmu mâ ba'de't-tabîa)

a. Aslî İlimler: İlm-i İlâhî, Felsefe-i Ūlâ

b. Ferî İlimler: Nübüvvet, İmâmet, Âhiret

2. Matematik

a. Aslî İlimler: Geometri, Aritmetik, Astronomi, Musikî

b. Ferî İlimler: Optik (İlmi menâzır ve merâyâ), Cebir ve Mukabele, Ağırlık Taşıma, Yüzölçümü (Misâhâ), Hind Hesabı²⁹⁰, Mekanik (Hiyel ilmi), Ölçü Bilimleri ve Âletleri²⁹¹, Astronomi Cetvelleri ve Takvimleri (Zîc), Su Mühendisliği²⁹².

3. Tabiiyyât (Doğa bilimleri)²⁹³

a. Aslî İlimler: Fizik, Gökyüzü ve Âlem, Oluş ve Bozuluş, Meteoroloji, Mineraloji, Botanik, Zooloji, Psikoloji

b. Ferî İlimler: Tıp, Astroloji (Nücûm ilmi), Felaha (Çiftçilik), Firaset, Rüya Tabiri, Kimya, Tılsimat, Nîrencât

B. Amelî İlimler

1. Ahlâk (Tehzib-i Ahlâk/Siyaset-i Bedeni)

2. Ekonomi (Tedbir-i Menâzil/Siyaset-i Menzili)

3. Siyaset (Siyaset-i Medeni)²⁹⁴

²⁸⁸ Nazarî felsefî ilimler: Metafizik, Matematik, Tabiat Felsefesi, Mantık. Osman Bakar, **İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi**, çev. Ahmet Çapku, 1. bs., İnsan Yayınları, Orjinal İsmi: Classification of Knowledge in Islam, 2012, s. 263.

²⁸⁹ Ahmet Meydan, "Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi ve Dil İlimlerinin Bu Tasnifteki Yeri", İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, 6/1, January 2020, s. 49. Amelî felsefî ilimler: Ahlâk, Ekonomi, Siyaset. Bkz.: Bakar, O., a.g.e., s. 263.

²⁹⁰ İlm-i cem' ve't-tefrîk: Hesap ilmi. Bkz.: Bakar, O., a.g.e., s. 268.

²⁹¹ Denge ilmi: İlm-i evzân ve mevâzin. Bkz.: Bakar, O., a.g.e., s. 268.

²⁹² Nakil ilmi: İlm-i nakl-i miyâh. Bkz.: Bakar, O., a.g.e., s. 268.

²⁹³ Birincisine a'lâ (en üst), ikincisine evsat (orta), üçüncüsüne de esfel (en alt) ilimler denir. Bkz.: Meydan, A., a.g.m., s. 50.

²⁹⁴ Meydan, A., a.g.m., s. 50-53.

İlimleri felsefî/hikemî ve gayr-i hikemî olarak iki ayrı kısma ayırmaktadır. Hikemî ilimler ise nazarî ve amelî şeklinde ayrılmaktadır. Burada asıllar üçer tanedir. Felsefî olmayan ilimler dinî ve dinî olmayan ilimler olarak ayrılırken, dinî ilimler: Aklî ve naklî ve her ikisini de içeren ilimlerden müteşekkildir. Hikemî ilimler zaman içerisinde değişmeyen, zamana, mekâna ya da milletlere göre değişiklik göstermeyen: Astronomi, aritmetik, ahlâk ilmi gibi ilimleri kapsamaktadır. Şîrâzî ilimlerin en faziletlisi olarak bu ilimleri söylemektedir. Diğerleri ise değişkenlik gösterebilen ilimlerdir ki: Fıkıh bunlar içerisinde. İbn Sînâ'da gördüğümüz şekilde nazarî ilimleri asl (metafizik, matematik ve doğa bilimleri) ve alt dallara ayırarak sınıflandırmaktadır. Metafiziğin asılları: İlm-i ilâhî, felsefe-i ûlâ. Alt dalları: Nübüvvet, imamet, âhirete dair hâller. Matematik'in asılları: Geometri, aritmetik, astronomi, mûsiki. Alt dalları: Optik, cebir ve mukabele, mekanik, yüzölçümü, Hind hesabı, ölçü bilimleri ve âletleri, su mühendisliği, astronomi cetvelleri ve takvimleri. Doğa biliminin asılları: Fizik, gökyüzü ve âlem, oluş ve bozuluş, meteoroloji, mineraloji, botanik, zooloji ve psikoloji. Alt dalları: Tıp, astroloji, felaha, feraset, rüya tabiri, kimya, tılsimat ve nîrencât (Arıcı, M. 2012, s. 51).

Abdülmelik eş-Şîrâzî'nin Batlamyus'un Almagest eserini Arapça bir özet olarak kaleme aldığı, fakat eserin bulunamadığı söylenmektedir. Buna karşılık Kutbüddîn-i Şîrâzî kaleme aldığı Dürretü't-tâc li-ğurreti'd-dîbâc eserinden ondan faydalandığı belirtilmektedir. Eserin bir bölümünde Almagest tercümesi bulunduğu ve bu sayede tanındığı ifade edilmiştir (Erdem, S., 1988, s. 272).

Kutbüddin Şîrâzî'nin (ö. 710/1311), Dürretü't-tâc li-ğurreti'd-dîbâc eseri mûsikî kısmı ile de dikkat çekmektedir. Bu kısım alaka olarak Safiyüddîn Abdülmü'min Urmevî'den (ö. 1294) etkilendiği²⁹⁵ ve onun sisteminin ele alındığı söylenmektedir (Özcan, N. ve Çetinkaya, Y. 2020, s. 257-261).

14. yy. boyunca telifi artarak devam etmiş ansiklopedik eserler arasında sayılmaktadır (Aykut, A., 1991, s. 217-227). Osmanlı matematiğine olan tesirinden bahsedilirken özellikle hendese bölümünün altı çizilmektedir. Yetiştirmiş olduğu talebelerinin ilerideki dönemlerde etkisini devam ettirdiğini söylenirken bu talebelerden misallerde verilmektedir. Kemâleddin Hasan b. Ali el-Fârisî, Nizâmeddin

²⁹⁵ Ahmet Çakır, "Kutbüddîn Şîrâzî'nin Dürretü't-Tâc'ında Devir ve Cem'i-Kâmillar", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 37, 2014, s.76, 77.

el-A‘rec en-Nîsâbü’rî, Kâşî ve Cemâleddin Saîd b. Muhammed b. Musaddık Kâşgarî Türkistânî bunlar arasındadır (Fazlıoğlu, İ., 1998a, s. 199-208).

Kutbüddin Şîrâzî’nin (ö. 710/1311), Dürretü’t-tâc eserinin aritmetik bölümü ile ilgili olarak Sâbit b. Kurre ve Kemâleddin el-Fârisî tarafından incelendiği, Ahmed Dede tarafından ise Ġāyetü’l-‘uded fî ‘ilmi’l-‘aded isimli eseri için faydanılan bir eser olduğu ifade edilmiştir (Fazlıoğlu, İ., 1998b, s. 244-257).

Bu eserde mekanik ilmi matematik dalının alt dalları olarak konumlandırılmıştır: Mekanik (hiyel ilmi) yanında ağırlık taşıma, mesâha, ölçü bilimleri ve âletleri (ilm-i evzân ve mevâzin) ve ilm-i nakl-i miyâh (su mühendisliği) ilimleri de bulunmaktadır.

Davud-ı Kayserî’nin (ö. 751/1350) el-İthâfu’s-Süleymânî fi’l-ahdi’l-Orhanî İsimli Eseri

Eserin 1337-1348 yıllarında yazılmış olabileceği söylenmektedir. Klasik bir ilim tasnifi değil de enmûzec türü bir eser olduğu düşünülmektedir (Arıcı, 2016, s. 5).

Kayserî’nin enmûzec türü eseri, dışarıdan gelmiş olan bir âlimin ilmi hakimiyetini gözler önüne sermek için telif ettiği bir eserdir. Eser kaleme alındığında hitap edeceği kitleye yönelik bir dil kullanılmış ve mesâil (soru-cevap) kısmı Kayserî’nin kişisel tasarrufundan ziyade dönemin tartışmaları dikkate alınarak, özellikle Süleyman Paşa’nın o dönemler konağında gerçekleşen tartışmaların suallerini kapsayacak şekilde düzenlenmiştir (Fazlıoğlu, İ., 2017, s. 27).

Müellif eseri Dîbâce kısmında üç bölüme ayrılmaktadır. şer’î, aklî ve arabî. Bu dilim dalları ayrıntılı olarak işlenmemiş, bazı suallerin cevapları verilmek suretiyle işlendikleri için enmûzec eser statüsünde olduğu söylemiştir. Birinci kısım şer’î ilimlerdir ve altı ilim dalından bahsetmektedir. Bunlar: Tefsir, hadis, fûrû-i fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, hilâf. İkinci kısım aklî ilimlerdir ve dokuz ilim dalından bahsetmektedir. Bunlar: Hendese, hisâb, hey’e, menâzır, mantık, ilâhiyat, tabîiyat; tıp ve ahlâk. Üçüncü kısım ise Arabî ilimler (dil ilimlerini)²⁹⁶ dalından bahsetmektedir. Bunlar: İlmu’l-edeb, sarf, nahiv, meânî, beyân, arûz (Fazlıoğlu, İ., 2017, s. 29).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Mehmed Şâh Fenârî’nin (ö. 839/1435 [?]) Enmûzecü’l-Ulûm İsimli Eseri

²⁹⁶ Fazlıoğlu, İ., a.g.m., 2017, s. 29.

Burada önemli bir detay vermek gerekiyor ki Fenârî'nin Enmûzecü'l-Ulûm eserinin, tezimize de konu olan, Enmûzecü'l-Ulûm eserlerinin ilki olduğu görüşüdür.²⁹⁷

İlimler konu ve amaçlarına göre tasnife tutulmaktadır ve tasnifin yapıldığı dönemde var olan, medreselerde okutulan veya özel olarak okunan ilimleri kapsamaktadır. İlimlerin sınıflandırmasını yapan eserlerin eğitim müfredatının zeminini teşekkül etmek üzere telif edildiği de söylenmektedir (Molla, K. F., 2005, s. 256).

Mehmed Şâh Fenârî'den Molla Fenârî olarak²⁹⁸ bahseden İsmail Hakkı Uzunçarşılı yüz kadar ilim ve fenden bahseden Enmûzecü'l ulûm isimli eserin oğlu tarafından (Mehmed Çelebi) kaleme alındığını Fahreddin er-Râzî'nin Hadâiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr eserinden toplanan bilgilerden oluştuğunu söylemektedir (Uzunçarşılı, İ. H., C. 2, 1995, s. 650).

Mehmed Şah'ın eseri 6 Şevval 827/1 Eylül 1424 tarihinde babası henüz sağ iken aldığını belirtilmektedir. Eser Harezşahlar'dan Alâeddîn Tekiş'e ithaf edilmiştir. Mehmed Şâh Fenârî (ö. 839/1435 [?]), dibâce kısmında bütün ilimlerden birer örnek vermek maksadıyla bu eseri kaleme aldığından ve Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1209) Hadâ'iku'l-Emâr fî Hakâ'iki'l-Esrâr eserinden faydalandığından bahsetmektedir. Râzî'nin Farsça olan eserin Arapçasının varlığından haberdar olup onu aradığını ama bulamadığını belirtmektedir²⁹⁹ (Fazlıoğlu, İ., 2010, s. 136). Bu eserde ise 60 ilim dalından bahsedilmektedir ki, aşağıda bu esere de değineceğiz.

Bu eserin zemini felsefidir. Çeşitli ilim dalları teker teker sıralanarak konularıyla alakalı temel kavramlardan bahsetmekte ve onlar hakkında bilgiler vermektedir. Râzî'nin 60 ilim dalı tasnifine 40 ilim dalı daha eklediğini ve aklî-aklî

²⁹⁷ İslâm Felsefe-bilim tarihinde ilk defa Enmûzec ismiyle anılan eser olduğu, belirtilmektedir. Daha detaylı bilgi için lütfen bkz.: İhsan Fazlıoğlu, "İthaftan Enmûzec'e Fetih'ten Önce Osmanlı Ülkesi'nde Matematik Bilimler", Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) –Bildiriler–, Ed. Tevfik Yücedoğru, Orhan Ş. Koloğlu, U. Murat Kılavuz ve Kadir Gömbeyaz, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, s. 136-137.

²⁹⁸ Eserin müellifinin Mehmed Şâh Fenârî mi yoksa Molla Fenârî mi olduğu hususunda farklı fikirler vardır. Konuyla ilgili olarak kanıtlar sunan Mehmet Çiçek, eserin sahibinin Mehmed Şâh Fenârî olduğunu belirtmektedir. Daha detaylı bilgi için lütfen bkz.: Mehmet Çiçek, "Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecü'l-ulûm'u", **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019b, s. 243-244.

²⁹⁹ Mehmet Şah, Farsça'dan okuduğu eseri, Arapça kaleme almıştır. Bkz.: Çiçek, M., a.g.m., 2019b, s. 244-245.

ilimlerde yüz farklı ilim dalını bir araya getirdiğinden bahseder. Ancak birebir bir çeviri söz konusu değildir. Her ilim başlığında, “asl” kavramıyla o ilme dair temel konuları ele almaktadır, “işkâl” ve “hall” kavramlarıyla da o ilim dalına dair soruları cevaplamakta/çözümlemektedir (Fazlıoğlu, İ, 2010, s. 136-137).

Fenârî, Fahreddin er-Râzî’nin Hadâiku’l-Envâr fî Hakâiki’l-Esrâr eserinde olduğu gibi Enmûzecu’l-ulûm eserinin son bölümünü sırasıyla; ahlâk, siyaset, ev yönetimi ve hükümdarlık âdâbına ayırmıştır ve içerik açısından da benzerlik barındırmaktadır (Arıcı, M., 2016, s. 5).

Fenârî’nin eklediği ilimler gizli ilim statüsündeki ilimlerdir. Abdurrahman Bistâmî’nin etkisinde kalarak bunu gerçekleştirdiği söylenmektedir. Ya da II. Murad döneminde bu ilimlere dair rağbetin yüksek olmasından ötürü eklemiş olabileceği düşünülmektedir. Bistâmî’nin Mehmed Şah Fenârî’nin babası Molla Fenârî ile olan irtibatını Şakayık üzerinden takip edebilmek de Mehmed Şah Fenârî’yi bu derece etkileyip etkileyemediği cevapsız kalmaktadır (Akyıldız, F., 2019, s. 40).

İki eser karşılaştırdığında ortaya çıkan farklılıklar mevzûsuna geçmeden önce Râzî’nin eserinde üç ana ayrım olduğundan bahsetmek gerekir: Açık (el- usûlü’z-zâhire/el-mesâilü’z-zâhira, Kapalı (el-usûlü’l-müşkile/el-mesâilü’l-müşkile) ve Sınavlar (imtihâniyyât/el-mesâilu’l-imtihâniyye)” şeklindedir (Çiçek, M., 2019a, s. 257).

İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, (1888-1977) Molla Fenârî’yle alakalı şöyle söylemektedir:

“Molla Fenârî, tefsir, tasavvuf, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, mantık ve belâgat vaidlerinde pek kıymetli eserler yazmış olup yüz kadar ilim ve fenden bahseden “Enmûzecu’l ulûm” adlı telifi oğlu Mehmed Çelebi’ye aittir ve Fahreddin er-Razî’nin “Hadikatü’l-envâr” adlı esrinden toplanmıştır.” (Uzunçarşılı, 1995, C. 2, s. 649-650).

Taşköprülüzâde’nin *“İçinde yüz fenden çeşitli meselelerin açıklandığı risâlenin Molla Fenârî’nin değil, oğlu Mehmed Şah’a ait olduğunu”* Molla Fenârî’nin torunundan duyduğunu söylemektedir (Molla, K. F., 2005, s. 263).

Fenârî’nin eklediği kırk ilmin konusu ve eklenme sebebi ile alakalı, gizli ilim statüsündeki disiplinlerin özellikle Abdurrahman Bistâmî’nin (ö. 858/1454) etkisiyle yazdığı düşünülmektedir (Akyıldız, F., 2019, s. 40).

Her ilimde dokuz mesele incelenmiştir. Bu ilimler; naklî, âlet ve aklî ilimler şeklinde sınıflandırılmıştır. Fenârî'nin ilimleri tasnif etme metoduna yönelirsek, otuzsekiz tane ilmi; ilk olarak ilimlerin “asl” ı incelenmektedir, ardından ilime dair sorun ve çözümü (müşkil-hall) konu edilmektedir. 62 ilim ise üç asıl'ın konusunun incelenerek aktarılmasıdır (Çiçek, M., 2019a, s. 257).

Eserde verilen isimler şunlardır: “*Usûlu'd-dîn, tefsir, hadis, hakâyık, kıraat, delâilü'l-icâz, ma'ârif, menâzil, usûl-i fıkıh, cedel, fetâvâ, kazâ, ferâiz, kükmü's-şerâyi', tasavvuf, esmâü'r-ricâl, siyer, kısas-ı enbiyâ, megâzî, tevârih, metn-i lûgat, tasrîf, iştikâk, nahiv, meânî, beyân, bedî', mülhekât-ı bedî', aruz, kavâfî, emsâl, def'u'l-metâin, elgâz ve mu'ammayât, inşâ, hattü'l-istivâ, mantık, mevzûât, ilahiyyât, melekîyyât, sem'u'l-kiyân, semâ ve âlem, mizâciyyât, tıp, teşrih, kihâle, baytara, bezdere, saydale, cevâhire, filâha, kal'ü'l-âsâr, tabir, fîrâset, tılsımât, neyrencât, havâssü'l-hayvânât, havâssü'l-ahcâr, havâssü'l-eşcâr, sanat³⁰⁰, ihfâ, sibâha, hey'et, havâssü'l-ekâlîm, mekâdirü'l-ulviyyât, mûsikî, hendese, eskâl³⁰¹, âlât-ı harb³⁰², misâha, aritmetika, meftûh, el-cebr ve'l-mukâbele, hisabu'l-hind, ukûd, üker, üker-i müteharrika, menâzir, nücûm, ihtiyârât, usturlâb, rub'-ı dâire, da'vetü'l-kevâkib, teshîrü'l-cin, hurûf, simya, havâssü'l-kur'ân, havâssü'l-esmâ, vefk, reml, remy, melâhim, salâtü'l-havâyic, zebûriyyât, rukye, da'avât, makalâtü'l-fırak, ahlâk, siyaset, tedbîr-i menzil, âdâbü'l-mülûk.*” (Molla, K. F., 2005, s. 266-272).

Fenârî'nin Enmûzec'i Taşköprülüzâde'nin eseri için teşvik edici olduğu belirtilmektedir ki eserdeki tanım ve çözümlemelerin gelecek eserler için örnek teşkil ettiğinden bahsedilirken, aded bahsindeki sayı tanımının Ali Kuşçu'nun eserindeki bilgilerle uyumuna dikkat çekilmektedir (a.e., s. 273).

Mehmet Şah Fenârî, “Enmûzecu'l-Ulûm” isimli eserinde, “İlmu'l-Lugaz ve'l-Mu'ammayât” başlığı altında lugaz tarzındaki eserleri incelemektedir (Çiçek, M., 2012, s. 1233).

³⁰⁰ Sanat (155a-155b): Sanat hilelerinden bahseder. Bkz.: Molla, K. M., a.g.m., 2005, s. 269.

³⁰¹ “Eskâl (169a-170a): Taşınan eşya veya yükün ağırlık merkezini tespit ederek az bir kuvvetle çok ağır cisimleri taşıyan âletleri yapma ilmidir.” Bkz.: Molla, K. F., a.g.m., s. 270.

³⁰² “Âlât-ı harb (170a-170a): Mancınık ve buna benzer savaş âletlerinin nasıl yapılacağından bahseder.” (Molla, K. F., 2005, s. 270). Bu ilim dalında kükürtlü su hakkında bilgi aktarıldıktan sonra “et-tuyûru'l-muhrika” savaş kuşları hususunda bilgi aktarır. Daha sonra ise davul kabuğunun nasıl yapılabileceğini anlatır ki bu da savaşta kullanılmaktadır. Bkz.: Çiçek, M., a.g.m., 2019b, s. 270-271.

Esile-Ecvibe türü eserler soru-cevap tarzında dönemin tartışma mevzûlarında ya da müellifin kamuoyuna ya da ilim insanlarına bilgi aktarmak için kaleme aldığı çalışmalardır. Farklı ilim dallarına dair konular yer almaktadır. Burada önemli bir detay vardır, bu tarz eserleri nesir şeklinde görebildiğimiz eserleri nazım şeklinde de görebilmekteyiz. Bu tarz metinler farklı ilim dallarını içermesine rağmen zeminen lugaz yani bilmece şeklinde suallerden meydana gelmektedir. Arap edebiyatında ilmu'l-beyan'ın bir şubesi olan lugaz, muammeyât diye de isimlendirilmektedir (a.e., s. 1233).

Lugazın meşhur bir tür olmasının sebepleri olarak şunlar verilmektedir:

1. Farklı kültürler ile bir araya gelmenin nihayetinde elde edilen kültürel kazanım ile açığa çıkması,
2. Kabiliyetlerin ortaya konması,
3. Birbirlerini test etmek amacıyla dost meclislerinde kullanılması.

Bu maddeler enmûzec türü ile benzerlik gösteriyor gibi görünse de, daha kısıtlı bilgi içermektedir (a.e., s. 1233).

Bu ilimler şunlardır: *Kelâm, tefsir, hadis, kıraat, külli delillerden cüz'î hükümleri çıkarma, ma'kûl-menkûl, hurûf, hey'et, sarf, nahiv, meânî, beyan, bedi', mantık, ilahiyat, aritmetik, usturlab, fıkıh, geometri, hisâbu'l-cebr ve'l-mukabele* (a.e., s. 1232).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır. Fakat hiyele konu olan konular şu başlıklarda yer almaktadır: Eskâl, âlât-ı harb, misâha, usturlâb ve rub'-ı dâire.

Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502), Enmûzecu'l-ulûm İsimli Eseri

Devvânî, Enmûzecu'l-ulûm eserinde ilimleri on meseleyi dikkate alarak taksim etmeye çalışmıştır ve eser bir mukaddime, ilimlerden örnekleri içeren on mesele şeklinde iki kısımdır (Turgut, A. K., 2019b, s. 302, 303).

Devvânî'nin tasnifinde en önde gelen ilim Hadis ve Fıkıh Usulü'dür. Daha sonrasında ise şu ilimler gelmektedir: Fıkıh, hilâf, kelâm, tıp, tefsir, geometri, astronomi, mantık ve aritmetik. Geometri alanında daha çok dik açılı hususunda detaylar vermektedir ve aritmetik alanında ise kelâm ilminin ardından en çok aritmetik konusu ile alakalı bilgi vermektedir (a.e., s. 306-314).

Devvânî, Enmûzecu'l-ulûm literatürüne uygun olarak ele aldığı eserinde her bir ilim dalını seçerken ve mevzûlara değinirken seçmiş olduğu hususu, kendi döneminde tamamen güncel değilse de tartışma mevzûsu olan konulardan seçtiği belirtilmektedir (a.e., s. 315).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Sipâhîzâde Mehmed'in (ö. 997/1589) Enmûzecu'l-fünûn fi'l-ma'ârifî'l-âimme İsimli Eseri

Sipâhîzâde Mehmed'in (ö. 997/1589) Enmûzecu'l-fünûn fi'l-ma'ârifî'l-âimme isimli eserinin “Mevzûatül-Ulûm” türünde olduğu ve dokuz ilimden bahsettiği söylenmektedir (Bursalı Mehmed Tahir, 2016, s. 1005).

Tefsir, kelâm, usûl-i fıkıh, ferâiz, meânî, tıp ve astronomi vb. ilimlerden bahsedilen eser Sinan Paşa'ya takdim edilmiştir (Kaya, M., 2009, s. 258-259).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Nev'î'nin (ö. 1007/1599) Netâyicü'l-Fünûn İsimli Eseri

Osmanlı döneminde yazılan enmûzec türü eserleri ve Nev'î'nin Netâyicü'l-fünûn eserini konu alan makalede, XVI. yüzyılın sonuna kadar 11 eser tespit ettiklerini, 8 Arapça, 2 Farsça ve 1 tanesinin Türkçe olduğu belirtilmektedir. Nev'î'nin Netâyicü'l-fünûn eseri Türkçedir. Felsefî ilimlere yöneliktir. III. Murad ve bir vezire ithaf edildiği söylenmektedir (Tekin, K., 2023, s. 65). Netâyicü'l-fünûn eserinde tanıtılan dallar: Tarih, hikmet, heyet, kelâm, usûl-i fıkıh, hilaf, tefsir, tasavvuf, rüya tabiri, rukye ve efsun, tıp, felâhat, nücum ve faldır (a.e., s. 66-69).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Seyyid Emîr Mehmed Çelebi'nin (ö. 1048/1638) Enmûzecu't-Tıb Eseri

Hekimbaşı olan Seyyid Emir Mehmed Çelebi, eserini Kaptanıderyâ Receb Paşa için kaleme almıştır. Eserin önsözünde eskileri olduğu gibi aktarmanın yanlış olduğundan bahsetmektedir. Misalen mahmûde bitkisini verir ki hem İbn Sînâ dönemindeki ile hem de Antakya, İstanbul ve Mısır gibi yetiştiği yerlerde cinslerinin ve tesirlerinin aynı olmadığını söylemektedir. Eser, sağlık bilgileri ile başlamakta, anatomiyle alakalı kısaca bilgi vermesinin ardından hastalıklara ve hastalıklara dair ilaçların ayrı ayrı açıklanmasına geçmektedir (Demirhan Erdemir, A., 1995, s. 129-130).

Osmanlı döneminde teşrîh yani otopsi yapıldığına dair kaynak olarak gösterilmektedir. Askerî bir cerrah ve hekim başı olan eserde “teşrîhte görülmüştür” ifadesini kullanmaktadır. Ayrıca muhtasarına verilen “Kitabın fî Nebzetin mine’l-cerrâhîn” ifadesinin de Osmanlı tıbbı için ne kadar rağbet gören bir eser olduğunu gösterdiği, belirtilmektedir³⁰³ (Yıldırım, N., 2000, s. 284-285).

Eserin kendisinden önce yazılmış olan eserlerin derlemesi olduğu kadar yeni araştırma ve bulguları da kapsadığı görülmektedir. Eserin sonunda “deontoloji” bölümü yer alır. Hekimlere verilen bazı öğütler vardır. Yazıldığı dönemde ciddi bir üne kavuşan eser Kitâbü’l-Muhtasar fî’t-tıb adıyla Hekim Âmidî Rızâ Efendi tarafından sadeleştirilmiştir.” (Demirhan Erdemir, A., 1995, s. 129-130).

Enmûzecü’t-tıb eserinde klasik tıp bilgilerini sunan Emîr Çelebi bazı tıp kitaplarında gördüğümüz şekilde “Vesâyâ-i hükemâ-i selef ve etıbbâ-i halef” başlığı altında hekim ahlâkından söz etmektedir. (Sarı, N., 2012, s. 101-111).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî’nin (ö. 1145/1732) Enmûzecü’l-’Ulûm li-Erbâbi’l-Fuhûm İsimli Eseri

İlimlerden birer misal vermek maksadıyla Enmûzecü’l-’Ulûm li-Erbâbi’l-Fuhûm eserini kaleme aldığından bahseden Tarsûsî, enmûzec türü bu eserde kendi döneminde tartışılan hususlar hakkında bilgi vermekte ve yirmi iki /yirmi dört tane ilmin konularını anlatmaktadır (Toksöz, H., 2019, s. 406-407).

Eserde bahsedilen ilimler şunlardır: Lugat, vaz’, iştikâk, sarf, nahiv, meânî, beyân, bedî’, mantık, âdâb-ı bahs, kelâm, usûl-i hadis, usûl-i fıkıh, tefsir, tecvid, hadis, fıkıh, ferâiz, ahlâk, anatomi, tıp, aritmetik, arûz, kâfiye (a.e., s. 407, 409-412).

Tarsusi’nin bu eseri 75 varaktan müteşekkildir. Eserde bu ilimlerin tanımlarını yapıldıktan sonra mukaddime verilmektedir. Mukaddime de aslında bir nevi konulara giriş bir ön hazırlık gibidir. Akabinde konular yer almaktadır (Çiçek, M., 2014, s. 500-501).

³⁰³ Enmûzecü’t-tıb eseriyle alakalı olarak “Cerrahlık” makalesinde ve “Emir Çelebi” makalesinde eserin anatomi kısmına dikkat çekilmekte ve anatomi bilgisi kazanabilmek için savaşta ölenlerin cesetleri üzerinden otopsi ile bilgi edinilebileceği söylenmektedir. Bkz.: Hasan Doğruyol, “Cerrahlık”, **DİA**, İstanbul, 1993, C. 7. s. 421-423, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/cerrahlık>. Erişim Tarihi: 19.12.2023; Ayşegül Demirhan Erdemir, “Emir Çelebi”, **DİA**, İstanbul, 1995, C. 11, s. 129-130, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-celebi>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

Rahmi Efendi’nin (1855-1909) Enmûzecü’l-fıkh İsimli Eseri

Fıkıhtaki farklı konularda özellikle imtihanlara hazırlanılabilmesi için soru-cevap olarak 23 bölüm şeklinde yazılmış, bilgilerin kaynağı da rumuzlar halinde eserde yer verilmiştir (Özcan, 2007, s. 423-424).

Bu eserde “Hiyel” başlığı yer almamaktadır.

2.1.4. İlimler Tasnifi Literatüründe Hiyel İlminin Konumu

Klasik ilimler tasnifi eserleri ve enmûzec türü eserler ve konulara dair makaleler incelenerek sınıflandırmalara dair başlıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. İncelenen eserlerde “mekanik” ilmine dair bilgilerin bulunduğu başlıklar ve “hiyel”in bir ilim dalı olarak verildiği eserler farklı yüzyıllara aittir. İlimler tasnifine dair incelenen eserlerde “Hiyel” kavramının geçtiği eserler ve müellifleri şunlardır: Fârâbî (ö. 339/950) İhsâ’ül-ulûm (İlimlerin Sayımı), Amirî (ö. 381/992) el-İ’lam bi Menakibi’l-İslâm, İbn Nedîm (ö. 385/995) el-Fihrist, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997) Mefâtîhu’l-ulûm, İhvân-ı Safâ (X. yüzyıl) Resâ’il (Resâilü İhvânî’s-Safâ), İbn Sînâ (ö. 428/1037) Risâle fî Aksâmi’l-’Ulûmi’l-’Akliyye (Kitâbu aḡsâmi’l-hikme ve tafṣîlihâ), İbn Sînâ (ö. 428/1037) el-Hikmetü’l-meşrikiyye, İbn Seb’în (ö. 669/1270), Büddü’l-Ârif, Şehrezûrî (ö. 687/1288’den sonra) Şerhu Hikmeti’l-işrâk ve eş-Şecereti’l-İlâhiyye, İbnü’l-Ekfânî (ö. 749/1348) İrşâdu’l-kâsîd ilâ esne’l-mekâsîd, Şemseddin el-Âmulî (ö. 753/1352 [?]), Nefâisü’l-fünûn fî arâisi’l-uyûn, Kalkaşendî (ö. 821/1418), Subhu’l-A’şâ fî Sınâati’l-İnşâ, Abdurrahman Bistâmî (ö. 857/1453), Kitâbu’l-Fevâhi’l-Miskiyye fî’l-Fevâtihi’l-Mekkiyye, Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) Miftâhu’s-sa’âde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzûâtî’l-Ulûm, Taşköprizâde (ö. 968/1561) es-Saâdetü’l-Fâhire fî Siyadeti’l-Âhira, Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes’ûd b. Muhammed el-Yûsî (ö. 1102/1691) el-Ḳânûn fî aḡkâmi’l-ilm ve’l-âlim ve’l-müteallim, Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî (t.y.) Kitâb fî esnâfi’l-ulûmi’l-hikmiyye.

Enmûzec türü ilimler tasnifi eserlerinde “Hiyel” kavramı tespit edilememekle birlikte hiyel başlığı altında konumlandırılan ilimlerin farklı başlıklar altında konumlandırıldığı eserler ve müellifleri şunlardır: Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) Câmi’u’l-ulûm ya da Hadâiku’l-envâr fî hakâiki’l-esrâr, Beyzâvî (ö. 685/1286)

Ta‘rîfâtü’l-ulûm, Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Dürretü’t-tâc li-ğurreti’d-dîbâc ve Mehmed Şâh Fenârî (ö. 839/1435 [?]) Enmûzecü’l-Ulûm.

Bir sonraki başlık altında farklı isimlendirmeler ve hiyel ilminin genel bir çerçevesi çizilebilir mi fikri üzerinde durulacaktır.

2.1.5. İlimlerin Tasnifi Literatüründe Hiyel Kavramı Yerine Kullanılan Kavramlar ve İlim Dallarını Aynı Kavram Altında Tespit Sorunu

Çalışmamızın ilk aşamasında ve birinci bölümünde hiyel kavramı üzerinde durarak, anlam yönünden hudutlarını belirlemeye gayret ettik. Mekanik bilim açısından ele alınan “hiyel” kavramını konu alan eserleri ise ilimler tasnifi eserleri ve müstakil eserler olarak iki ayrı sahada inceledik. Böylelikle klasik ilimler tasnifi eserlerinde hiyel ilmi ya da mekanik bilim/teknoloji yerine kullanılan kavramların olup olmadığını, bu kavramlarında klasik lügatlar ve sözlüklerde geçmese dahi farklı anlamlar yüklenip yüklenmediğini inceledik.

İkinci bölümde ise klasik ilimler tasnifi eserlerinde ve enmûzec türü eserlerde hiyel ilmine dair bir araştırma gerçekleştirdik. Bu saha içerisinde yer alan ancak müstakil olarak bir ilim dalı haline gelen ilimlerden bahsetmeden önce mesâha ilminin tartışmalı alanda bulunabileceği düşüncesiyle buna dair bir bahis açmak istiyoruz.

Bu konuyla alakalı ilk bilgiyi Taşköprizâde’den verebiliriz. Yüzey ilmi olarak da açıklanabilecek bu ilmin cisimlerin ölçülerini tayin etmede kullanıldığı, arazî ölçümünde, bina yapımında faydalanan bir ilimdir (Taşköprüzâde Ahmed Efendi, C. 1, 1975, 306). Cebir ve hendesenin pratiğe dönük bir dalı olarak tanımlanan mesâha, matematiksel denklemlerin incelendiği mimari saha da bulunan bir ilim olduğu da belirtilmektedir (Kartal, H. B. 2014, s. 200).

Fazlıoğlu, mesâha’ya dair kaleme alınan eserlerde işlenen konular hususunda bilgi verirken bunlar arasında kubbe, ikilil (taç) ya da kurs (yassı yuvarlak) kavramlarını sunarak, tak, mukarnas, kubbe gibi mimarî alanda kullanılan üç boyutlu şekillerin hacimleriyle ilgili esasların bu ilim dalı içerisinde işlendiğini belirtmektedir (Fazlıoğlu, İ., 2004, s. 261-264).

Baga, mesâha ilminin açılımında “ölçerek hesaplama” tanımını kullanarak uygulamalı geometri için bu tanımın gerçekleştirildiğini aktarmaktadır (Baga, E., 2021b, s. 11). Aded ve mikdâr kavramlarının her ikisine birden sahip olduğu için

önemli miktardaki bilimin bir nüvesi olduğu ve insan elinin dokunduğu bir çok yerde bulunduğuna dikkat çekilmektedir. Bunlar arasında; mimari alan, süsleme sanatları, hukukî alan için gerekli bilgilerin temini, şehircilik, askerî saha, mühendislik ya da coğrafya sayılmaktadır (a.e., s. 12).

Kökcü (2019), “*ilmü’l-misaha (alan ve hacim hesabı)*” olarak açıklamaktadır (s. 52).

Hiyel ilmine dair örneğin ilm-i inbâtî’l-miyah (yer altı sularının tespiti/ su çıkarma ilmi) ilminde ya da ilm-i ukûdi’l-ebniye (bina yapım bilgisi/inşaat/inşaat mühendisliği ilmi)’de fayda sağlayabilecek bilgilerin ölçümü ile alakalı konuların mesâha alanında incelendiğini ve işlendiğini görmekteyiz. Daha önce konu aldığımız İbnü’l-Ekfânî (ö. 749/1348) İrşâdu’l-kâsîd ilâ esne’l-mekâsîd eserinde “ilm-ü hiyel” olarak sınıflandırdığı dallardan³⁰⁴ biri olması hasebiyle de misâha’yı hiyel ilminin alt dalarından biri olarak konumlandırdık (Ebu’l-İzz el-Cezeri, 2014, s. XXVII).

Hiyel kavramı yerine kullanılan kavramlar ya da hiyel ilmi içerisindeki dalları müstakil bir başlık olarak alan müelliflerin ifadeleri şunlardır: el-hiyelü’l-müteharrike ve cerru’l-eskâl (mekanik), el-evzân ve’l-mevâzîn ve el-âlâtü’l-cüz’iyye (ölçü bilimleri ve âletleri), ittihâzü’l-âlâti’l-garîbeti’l-acîbe (garip mûsikî âletlerinin yapım ve kullanımı), ilm-i ukûdi’l-ebniye (bina yapım bilgisi/inşaat/inşaat mühendisliği ilmi), ilmu merâyâ’l-muhrika (yakıcı aynalar ilmi), ilm-i merâkizi’l-eskal (cisimlerin ağırlık merkezleri ilmi), mesâha (alan ve hacim hesabı), ilm-i inbâtî’l-miyah (yer altı sularının tespiti/su çıkarma ilmi), ilm-i cerri’l-eskal (ağırlık kaldırma/ağırlıkları (nakil) mekanik ilmi), ilmu’l-benkâmât (zaman ölçmek için kullanılan âlet/zaman ölçen âletleri yapma ilmi), ilmu’l-âlâti’r-revhaniyye (suyla çalışan mekanik âletler ilmi), ilmu’l-âlâti’l-harbiyye (harb âletleri ilmi), ilmu’l-ezvâ’n-ve’l-mevâzin (ölçü ve tartılar ilmi), ilmu’l-âlâti’l-mebniyye ala zarureti ademi’l-halâ (boşluğun olmaması adına yapılan âletler ilmi), usturlab yapma ilmi, rub-i daire ilmi ve saat âletleri ilmi, rûhânî âletler (ilm-i âlâti’r-ruhâniyye), ilm-i âlâti’z-zılliyye (gölge âletleri), rasat âletleri ilmi, ilmü tastîhi’l-küre (izdüşüm/yansıtıcı âletler), ilmü keyfiyyeti’l-ersâd (astronomi âletleri, gezegenleri gözlemlemek için kullanılan âletler ilmi).

³⁰⁴ Ebu’l-İzz el-Cezeri, **Tercüme-i Hiyel. Mekanik Tercümesi**, Haz. İhsan Fazlıoğlu ve Mustafa Koç, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, s. XXVII.

Tesbit edilen ilim dalları genellikle riyâzî bilimlerin bir alt dalı olarak konumlandırılmıştır. Bu dallar aynı zamanda dönemlerine dair teknolojik bilginin temelini de yansıtmaktadır. Hesaplamalar ve gündelik zorlukları çözümleyebilmek için kullanılan âletler, zaman tayini için kullanılanlar, gözlem ve deney âletleri, pratik çözümler için kullanılan âletler vb. farklı problemlere çözüm olabilecek otomatlar, makineler, âletler yapıldığının bir örneği de ilimler tasnifi eserlerinde tespit edilebilmiştir. Ancak aynı kavramın kullanılmadığı, başlıkların zaman zaman değiştiği, bazen tek bir başlık altında (mesela ilmü'l-hiyel/tebdirler) derlenerek okuyucuya sunulduğu görülmektedir. Hiyelin zaman içerisindeki değişim ve gelişimi ve mekanikçilerin eserlerine yansımaları ise bir sonraki başlık altında incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HİYEL İLMİNİN İSLÂM MEDENİYETİ'NDEKİ MEKANİKÇİLERİN ESERLERİNDE KONU EDİLMESİ VE BU ALANA DAİR İCATLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Sözlüklerde makine, bir enerji türünü başka bir enerji türüne dönüştürmek veya belirli bir etki oluşturmak için tasarlanmış düzenekler olarak tanımlanmaktadır.³⁰⁵ Bir işin yapılabilmesi için gerekli olan fiziksel bir işlevin yerine getirilebilmesi için gerekli olan gücün üretimi için üretilmişlerdir. Çıkrık, eğik düzlem, kaldıraç gibi basit makinelerden günümüz modern teknoloji mekanizmalarına kadar geniş bir havzada mekanikçilik ile karşılaşırız. George Basalla, Teknolojinin Evrimi kitabında bir Ezop masalı ile teknolojiyle alakalı anlatı sunmaktadır (Basalla, G., 1988, s. 6).

Masal bir karga ile alakalıdır. Karga uzun zaman susuzluk çekmiş olacak ki, rastladığı bir kap içerisindeki sudan içebilmek için kendince bir yöntem bulur. Zira kabın içerisindeki suyu uzanarak içebilmesi mümkün değildir. Kabı yerinden hareket ettiremeyince, içerisine etrafında bulduğu çakıl taşlarından koymaya başlar, böylece çakıl taşlarının üzerinde kalan su karganın susuzluğunu giderebilmesine yardımcı olmuş. Basalla, bu masalı anlattıktan sonra icadların annesinin “gereksinim” olduğunu belirtmektedir. Ayrıca modern yorumcuların bu masaldan alınacak mesajı geliştirdiğini, asla vazgeçmeyen kişileri överek içerisine düştükleri çıkmazlardan kurtulmalarına vesile olacak icatlar gerçekleştirebilmek için yeteneklerini ve zekâlarını kullandıklarını ve başarılı olduklarında temel ihtiyaçları gidermenin yanı sıra teknolojik olarak toplumsal ilerlemeye katkıda bulunduklarını söylemektedir (a.e., 88, s. 7).

Basalla, Pitt Rivers'dan örnek vererek, teknolojik değişimlerin bir kısım mucitlerin oldukça önemli birbiriyle bağımsız icatları sayesinde olmadığını aksine geliştirilen nesnenin, öncesinde gerçekleştirmiş olan başka bir çalışma ile bağı olduğunu, böylece insanlar tarafından gerçekleştirilen çalışmaların adeta bir seri

³⁰⁵ Makine terimi, enerji türlerinin dönüşümü, belirli bir güç kaynağından faydalanarak iş yapma ya da etki oluşturma amacıyla çarklar, dişliler ve çeşitli mekanik parçalardan oluşan bir düzenek olarak tanımlanmaktadır. Bkz.: URL-9: Erişim tarihi: 02.12.2023.

halinde birbiriyle bağlantılı dizeler içerisinde olduğunu düşünmektedir. Bu düşüncenin içerisinde birtakım buluşların ilk öncüllerine kadar gidebilme fikri de bulunmaktadır (a.e., s. 27).

Aksi olan fikir ise devrimci olarak ifade edilmekle birlikte icatların mucidin zihninde yankı bulduktan sonra hayata geçirilmesi ve geliştirilmiş olarak kullanıma sunulmasıdır. Burada da büyük başarıların bir kişinin kahramanları üzerinden tarihe geçirilmesine karşılık Marx, icadın bir kısım dehanın büyük çabaları neticinde ortaya çıkmadığını, birçok küçük ilerlemenin kümülâtif olarak hayata geçirildiği toplumsal bir süreç olduğunu düşünmesi ve 20. yüzyılın ilk yarısında William F. Ogburn, S.C. Gilfillan ve Abbott Payson Usher gibi bilim insanlarının da aynı görüşü beslemesi ile bu fikirle daha eleştirel bakılabilmektedir. Ogburn konuya dair görüşlerinde kahraman olarak öne çıkacak bu kabiliyetli kişilerin aslında tüm insanlar arasında belirli bir yüzdeyi kapsadığını düşünmektedir. Onun düşüncesine göre bir ülkede nüfus sayısı yükseldikçe, potansiyel mucit sayısı da yükselmektedir. Eğer bu adaylar, teknik eğitim görebilme imkânı bularak, teşvik edilirlse, icatların sayısında da ciddi bir yükseliş olacağına inanmaktadır (a.e., s. 28).

Öncelikli icatlardan bir birikim edilmesinin uzun ağır ilerleyen bir süreç olacağı sonrasında ise ivmenin hız kazanarak yükseleceğini, üretimin üretim getireceğini söylemektedir. Basalla, Ogburn'ün soyut kuramı test etmek amacıyla hipotezlerini ampirik delillerle desteklemek adına herhangi bir çalışma gerçekleştirmediğini söylemektedir. Onun aksine 1930'lı yıllarda S. C. Gillfillan'ın iki ciltlik çalışmasında icatlar üzerine olan kuramını ampirik bir temel üzerinde bina etmeye dikkat etmiştir. İcada dair hakikatin bölünmez sürekliliği üzerinde durmaktadır (a.e., s. 28-29).

Basalla, Abbott P. Usher'ın Ogburn ve Gilfillan'ın kuramlarını ciddi derecede mekaniğe has bularak mucitlerin, basit araçlar olarak nitelendirildiğini ve bireysel çabalarının göz ardı edildiğini düşünmektedir (a.e., s. 30).

Usher'ın kişisel yaklaşımı ise “birikimsel sentez” olarak isimlendirilen ve dört öncüle sahip olan bir kuramdır. Problemlere dair çözüm olan her türlü icadı göz önüne alan Usher, küçük ya da büyük ayrımı yapmaksızın icatlara dair tüm anlayışların kıymetli olduğunu söylemektedir. Az miktarda da olsa bireysel icatların birikimsel sentezinin büyük icatlara vesile olduğunu söylemektedir (a.e., s. 31).

Basalla, Edward W. Constant³⁰⁶ ise Thomas S. Kuhn³⁰⁷ eserleri üzerinden 2. Dünya savaşından günümüze kadar turbojet ile pervaneli-pistonlu motor arasında bir süreksizlik olduğunu iddia ettiğini, söylemektedir. Basalla, Constant'ın teknolojik devrim ile ilgili olarak söylediklerinden yola çıkarak; öncelikle teknolojinin bilgi olduğunu ve bu alana dair gerçekleştirilecek tüm çalışmaların zemini teşkil eden esasın onun üzerinde çalışan insan birlikleri olduğunu söylemektedir (a.e., s. 38).

Teknoloji ile alakalı olarak ilk karşımıza çıkan örneklerden biri de çaydanlık ağızından yükselen buharı gözlemleyerek buhar makinesinin icadına giden fikri bulduğuna ve icadı gerçekleştirdiğine inanılan James Watt'tır. Ancak bu tarihlerde Newcomen'in çalışmakta olan buhar makineleri vardır. 1712 yılındaki Thomas Newcomen'in atmosferik buhar makineleri 1775 yılına değin ne olduğunu ise Basalla şöyle açıklamaktadır: Watt, kendisine tamir edilmesi için getirilen bir Newcomen makinesinin bazı özelliklerini beğenmeyerek değiştirmek için çalışırken yeni bir makine icadı gerçekleştirmiştir (a.e., s. 47-49).

Öncelikle makinenin verimini arttırmanın bir yolunu bulmuş, atmosferik basınç yerine çift-işleyişli buhar makinesini icat etmiş ve 1784 yılından 50 yıl sonraya da örneklik teşkil eden bir çalışma yapmıştır. Basalla, buhar makineleri üzerinden süreklilik hususunun yorumlanamayacağını, çünkü Newcomen makinesinin mekanik bileşenlerinin de tarihi köklerini takip etmek gerektiğini vurgulamaktadır.³⁰⁸ Joseph Needham'ın "The Pre-Natal History of the Steam Engine" makalesinde farklı dönem ve uygarlıklarda gerçekleştirdiği araştırma neticesinde, yalnızca bir kimsenin buhar makinesinin mucidi olmayacağını ve hiçbir uygarlığın da tek başına bu buluşu üstlenemeyeceği görüşündedir. Hatta Maurice Daumas ve Paul Gille, bu görüşü destekleyerek Newcomen hayata gelmemiş olsaydı dahi, on sekizinci yılın ilk yarısında icadın yine de gerçekleştirileceğini söylemektedir (a.e., s. 52). Ayrıca Basalla, buhar makinesinin öncüsü olduğunu düşündüğü icatlara yönelik ileriye dönükte bir yorumlama gerçekleştirmektedir (a.e., s. 53).

³⁰⁶ Origins of the Turbojet Revolution

³⁰⁷ The Structure of Scientific Revolutions

³⁰⁸ Boşluk odaları, pistonlu pompalar, buhar konumunu değiştiren âletler ve mekanik bağlantılar; buhar makinesi fikrinin öncesinde üzerinde çalışılan ve gerçekleştirilen çalışmalar arasında sayılmaktadır. Bkz.: George Basalla, **Teknolojinin Evrimi**, çev. Cem Soydemir, 1. bs., (The Evolution of Technology & Cambridge University Press 1988), Ankara, TÜBİTAK, Haziran 1988, s. 52.

1831 yılında Joseph Henry, tarafından özellikle buhar makinesi ilkesiyle icat ettiği elektrik motorunda hem Newcomen hem de Watt'ın buhar makinelerinin temel özellikliğini de ekleyerek kendi icadını geliştirmiştir (a.e., s. 54).

Basalla, 1838 yılından Charles G. Page örnek göstererek, buhar makinesi ve elektrik motorunun etkilerinin hem toplumsal hem de ekonomik manada farklılığını, yine de nesneler düzleminde sürekliliğin yadsınamaz bir gerçek olduğunu belirtmektedir (a.e., s. 55).

Basalla, dikkat çekici bir örnek olarak George Orwell'in 1984 isimli kitabını vermektedir. Burada kitabın başkahramanı Hakikât Bakanlığı'nın Öykü Bölümü'nde çalışmaktadır. Genç bir kadın olan kahraman meşhur öyküleri yazan makineleri tamir etmektedir. Makine yazar tarafından betimlenmemektedir ancak, Jonathan Swift'tin Gulliver'in Seyahatleri: 1726 isimli eserine bakıldığında resim olarak tasvir edilen bir makine aynı zamanda ayrıntıları da verilmiş olarak okuyucuya sunulmaktadır. Lagado ülkesine giden Gulliver sanat ve bilim akademisini gezerken kurgusal bilgi bölümünde bir makine ile tanışır. Bu kitap yazabilen bir cihazdır. Makine sahip olan kişinin birçok farklı disipline dair eser üretebileceği söylenirken tahtadan küpler şeklindeki makinenin, üzerlerinde kâğıt besleyicileri vardır. Cihazın nasıl çalıştırıldığı anlatılmadan önce her bir küp yüzeyinde yer alan Lagado diline dair sözcük ve deyimlerin bulunduğu söylenmektedir. Bahsedilen küpler, birbirine iyi bir şekilde tel ve çubuklar yardımıyla tutturulmuş olduğundan döndürüldükleri esnada farklı sözcükleri bir cümle oluşturacak şekilde bir araya gelmektedir. Bu işlem ise makinenin kasasının hemen kenarında yer alan demir kollar ve kranklar ile yapılmaktadır (a.e., s. 74).

Atilla Bir ve Mustafa Kaçar (2011), katı cisim, su ve havadan faydalanılarak icat edilen 'harika düzenler/otomatlar'ın bir kısmında kullanılmakta olan hususen sifonlarda 'boşluk dehşeti' (horror vacui) ile alakalı birçok kitap telif edildiğinden bahsetmektedirler. "*Kuramın bir uygulamasını oluşturan iki ya da daha fazla sıvının ayrı, karışık ya da hiç akmamasına ilişkin düzenlerin tasarlanması zihinleri çok meşgul etmiş bir konuydu.*" demektedirler ve bu ilme İslâm Medeniyeti'nde 'ilmü'l-âleti'l-ruhaniye' (pnömatik düzenler ilmi) veya özetle 'ilmü'l-hiyel' (harika düzenler ilmi) ismi verildiğini söylemektedirler (s. 59).

Hiyel ilmi içerisinde gerçekleştirilen icatlarının muhtevası ve değerin beyan açısından mühendislik gerektiren cihazların hem hayati hem ilmi hem de askeri anlamda ihtiyaçlara yönelik gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Debbâbe, arrâde, gemiler, top ve tüfek yapımı, çarklar, zemberek, mancınık gibi birçok icadın üretimi, kullanımı fizik, kimya, matematik, coğrafya, denizcilik ve birçok ilim dalının katkısı ile gerçekleşebilmektedir.

3.1. HİYEL İLMİNİN KONU EDİLDİĞİ ESERLER

Hill, “Fine Technology” açılımı yaparak, özellikle risâlelerde anlatılan makineler ve mekanizmalar için bu kavramın kullanılabileceğini bunların; su saatleri, su yükseltme âletleri, yardımcı amaçlara hizmet eden cihazlar ve otomatların yanı sıra hileli kaplar, çeşmeler, saray erkânına eğlence veya estetik görsellik içerecek şekilde tasarlandığını söylemektedir. Ancak burada dikkat çeken detay; kendisinin özellikle mekanizmalar, bileşenler ve tekniklerin genişliğini ifade ederek; bunların Avrupa mühendisliğinin terminolojisine girdiğini ve Sanayi Devrimi’nin doğuşunda önemli olduğunu ifade ettiği vurgusudur. Risâlelerden elde edilen bilgilerin üretim ve yapım teknikleri açısından Rönesans öncesi kaynaklardan elde edilemeyen bilgileri bize sağlayacağını söylemesi de aslında bu başlık içerisinde sayacağımız “hiyel eserleri”nin önemini biraz daha vurgulamaktadır (Hill, 1991, s. 168).

Şerefettin Yaltkaya ise kitabında, ağır yüklerin çekilmesi olarak ifade ettiği mekanik bilime hiyel denildiğini söylemektedir. Sebep olaraksa İbn-i Haldûn’un Mukaddime eserinde geometriden bahsettikten sonra ağır yüklerin kaldırılması ve taşınmasına dair eserlerin telif edildiğinden bahsederek Benî Mûsâ’nın hiyel eserini örnek göstermiş olmasını vermektedir. Cemâlüddîn Kıftî’nin bahsettiği İskenderiyeli Heron tarafından kaleme alınan bir eserden daha bahsetmedir ki, bu eser de tercümelerinin ardından Kitâb fî Ref’ü’l-Eşyâ-i el-Sakîle ismiyle Arapça olarak yayınlanmış ve buradaki mekanik kaidelere hiyel denildiği belirtilmiştir. Ayrıca hiyel ile alakalı olarak şunları da söylemektedir: *“Heron’un fıskiyesi kendisinin “hiyel-i ruhâniye” adı verilen sanat eseri kap kacak vasıtasıyla suların aktarılması ile de meşgul olduysa da daha çok mekanik ile meşhur olduğundan, herhalde bu “Hiyel-i Beni Musa”da Katip Çelebi’nin dediği gibi hiyel-i ruhaniyeye ait olmayıp, hiyel-i hendsiye vasıtasıyla yapılan mekanik biliminden ibaret olduğu ortaya çıkmaktadır.”*

el-Cezerî'ye de değindikten sonra Heron'un Hall-i Şükûk-u Öklides ve hiyel-i ruhaniyeye dair bir eseri olduğu söylenmektedir. Fıskiyeler bilimi olarak ifade edilen ilmi tarif ederken mekanik geometrinin dallarından kabul edildiğini ve hiyel-i ruhaniye'nin iki bilim dalı içinde de bulunabileceğini ifade etmiştir³⁰⁹ (Dosay Gökdoğan, M., 2020, s. 156).

Benî Mûsâ'nın Kitâbü'l-Ĥiyel³¹⁰ İsimli Eseri

Eserleriyle konu alacağımız Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç kardeş 100 kadar mekanik aracın tasvirini eserlerinde vererek, otomatik fıskiyeler, otomatik kaplar, lambalar, tulumba gibi âletlerden oluşan mekanizmalardan bahsetmektedir. Kitâbü'l-Ĥiyel eserinde araçların on beş tanesi su seviyesini sabit tutmayı esas alan araçlar, yetmişüç tanesi sihirli ibrikler, yedi tanesi fıskiye, üç lamba, bir kaldıraç ve bir tane de körük yer almaktadır (el-Cezerî, 2021, s. XXV).

Kardeşlerden Muhammed, diplomat olarak görevlerini sürdürürken, Bağdat şehrinde halifenin inşa ettirdiği rasathanesinde astronomlar arasında bulunur. Rasathanenin başındaki bilge Yahya'nın öğrencisi olan Muhammed halifenin buyruğu üzerine arz muhitiinin ölçüleceği çalışmaya bizzat katılır. Bir grup astronom ile beraber Musul'un batısındaki Sincar Ova'sına ölçüm için gider. Aslında ilk kez Eratosthenes bu ölçümü gerçekleştirmeyi denemiş ve güneş ışınlarının açılarından yararlanmak istemiş ise de başarılı olamamıştır. Muhammed'in de aralarında bulunduğu astronomlar ikiye ayrılmış, aynı noktadan yürümeye başlamışlar, bir grup şimâle doğru diğer grup Kutup Yıldızı yükselirken Cenûb'a doğru yürümüştür. Ta ki onun battığını görene kadar da ilerlemeye devam etmişler, grupların arasındaki mesafeden, meridyen dairesinin bir derecesini hesaplamışlardır. el-Birûnî, onlar hakkında şöyle söylemektedir (Hunke, S., 1998, s. 73).

“Görülüyor ki, herşeyden önce “Mûsâ'nın öğullarına ait rasatları kabul ve onlara uymak zorundayız. Çünkü onlar, bütün gayretlerini gerçeğe varmak için

³⁰⁹ Benî Mûsâ hakkında “Meşâhîr-i Mühendisîn-i ‘Arab’dan Benî Mûsâ'nın Terceme-i Halleriyle Bazı ‘Ameliyyât-ı Mahsûsaları” ismini taşıyan Şerefettin Yaltkaya'nın çalışması 1323/1907 yılında yayımlanmıştır ve 30 sayfadan müteşekkildir. Eserde 8. dipnotta hiyel ile alakalı bilgi vermektedir. Bkz.: Melek Dosay Gökdoğan, “Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın Benî Mûsâ Hakkındaki Yazısı”, **Dört Öge**, sy. 17, 2020, s. 152.

³¹⁰ Prof. Dr. Atilla Bir tarafından kaleme alınan “The Book “Kitâb al-Ĥiyal” of Banû Mûsâ b. Şâkir, Interpreted in Sense of Modern System and Control Engineering (İstanbul 1990)” hem tercüme hem de tahlil ile bize eser hakkında önemli bilgiler vermektedir.

harcadılar. Müşâhedelerinin doğruluğunu gözleriyle bizzat gören daha sonraki âlimler, astronomi metodlarına vukuf ve bunları maharetle uygulamada, kendi devirlerinde onların biricik emsalsiz astronomlar olduklarını teyid ederler.” (Hunke, S., 1998, s. 73-74).

Bir süre sonra rasathaneden ayrılarak kendi rasathanelerini inşa ettirirler. Muhammed için o yöreden birisi, rasathanede tüm zamanını geçirerek, aklını hep bu alana dair çalışmalarla meşgul ettiğini söylemektedir. Astronomi ve matematik haricinde felsefe ve mantık, meteoroloji alanıyla da ilgilenen Muhammed’in “Kâinatın İlk Sebepleri” isimli bir eseri daha vardır. Ahmed ise mekanik konusu ile ilgilenmektedir. Bir kaynakta onunla alakalı olarak: Konstrüksiyonları iyi bir şekilde tertiplenmiş ve otomatik âletlerin teorilerini inceleyerek, kendisinden önce gelen hiçbir mekanikçinin ulaşamadığı neticelere ulaştığını söylemektedir (Hunke, S., 1998, s. 74).

Ahmed de Muhammed gibi astronomi ile ilgilenmiş ve semayı 9. Kürenin çevrelediğini söyleyen Yunan bilginlere karşı çıkarak kendi tezlerini sunmuş ve galip gelmiştir. Her iki kardeşin beraber çalışarak icat ettikleri bir bakır saatte bulunmaktadır. İbn Rabbân et-Taberî Muhammed’in önemli yıldızlar hakkında malumat veren hesaplamalarını, Ahmed’in icadı olan bir cihazı görmüş ve şöyle söylemiştir:

“Samarra’daki rasathanenin önünde Mûsa’nın astronom ve mekanisyen oğulları Muhammed ile Ahmed kardeşlerin yapmaya muvaffak oldukları cihazı gördüm. Küre şeklindeki bu âlet, zodyak (minta- kavi burç) ’ların sinyalleriyle yıldız resimlerini tesbit ediyordu. Su ile meteharrikti. Semâda bir yıldız batınca, aynı anda resmi de, cihazın içinde ufku gösteren dairenin altına doğru batarak kayboluyordu. Aynı yıldız tekrar doğunca, altta ufuk çizgisinin üzerinde resmi görünüyordu.”

Kardeşlerden Hasan geometri alanında son derece iyi idi. Problemler söz konusu olduğunda etrafında olanların farkına varamayacak kadar o konuya yoğunlaştığını kendisinin de ifade ettiği söylenmektedir (Hunke, S., 1998, s. 76).

Benî Mûsâ, varlıklarını, ilim yolunda harcadılar. Uzak ülkelerden temin edilen eserlerin yanı sıra, masraflarını karşıladıkları heyetleri başka memleketlere araştırmalar gönderdiler. Temin ettikleri eserlerin çevirileri için mütercimler ile çalıştılar (Hunke, S., 1998, s. 77).

Teknik çalışmalar gerçekleştirirken, geçmişten tespit ettikleri âletleri geliştirmek yanında, yeni icatlar da gerçekleştirdiler (Hunke, S., 1998, s. 79).

Benî Mûsâ'nın "kendiliğinden çalan nefesli âlet" isimli risâlelerinde, bir gemi değirmeninden (araba) bahsettikleri ve bu değirmen ile alakalı olarak İbn Havnkal'ın "benzerlerinin dünyada nadiren görülebileceği" gemi değirmenlerinin İslâm dünyasında mevcut olduğuna işaret edilmekte ve E. Wiedemann'ın ifadelerini de kaynak olarak sunarak bu tarz değirmenlerin İslâm Medeniyeti'nde yüzyıllar boyunca yaygın olduğu ifade edilmektedir (Sezgin, F., 2008, C. V, s. 30).

Sâbit İbn Kurre'nin Liber Karatonis İsimli Eseri

3./9. yüzyılda Sâbit İbn Kurre, Liber Karatonis ismiyle Batı'da da tanınan kaldıraçlar hakkında bir kitap kaleme almıştır (Nasr, S. H., 2006, s. 144)

Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) Sırr el-Esrâr İsimli Eseri

Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) eserinde kimya aletlerinin tam bir dokümanı yer almaktadır. İki bölüm olan eserin birinci bölümünde: Eritme ve diğer ısıtma işlemleri için kullanılan âletler, ikinci kısmında kimyasal maddelerin işlenmesi için kullanılan ekipmanlar³¹¹ (tedbir) yer almaktadır. Bahsi geçen eserde: Demirci ocağı, imbikler, beherler, şişeler ve daha birçok âlet bulunmaktadır (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 134).

Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) eserinde toplamda 25 araç ve gereç hakkında malumat yer almaktadır (Sezgin, F., 2008, C. IV, s. 110). Aynı çalışmada Ebû Bekr er-Râzî'nin tanıttığı gelişmiş bir imbikten bulunmaktadır³¹², usâl, kuru cisimleri <süblime> (taş'id) etmeye yardımcı bir araç³¹³ ve iki cam kap ve özelliklerinden bahsetmektedir.³¹⁴ İbnîk A'cma³¹⁵, qar' (<<kabak>> adlı imbik) ve ve'l-inbîk zât el-hatm (gagalı miğfer)³¹⁶ "çifte imbik"³¹⁷, gagalı imbik, çifte kabak³¹⁸,

³¹¹ Bunların kullanım gayesinin "metalleri eritmek" ve "ametalleri işlemek" olduğu söylenmektedir. Bkz.: Fuat Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, çev. Abdurrahman Aliy, C. IV (Tıp, Kimya, Mineraller), 2. bs., TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, Nisan 2008, C. IV, s. 110.

³¹² Sezgin, F., a.g.e., C. IV, s. 116.

³¹³ Sezgin, F., a.g.e., C. IV, s. 123.

³¹⁴ Sezgin, F., a.g.e., C. IV, s. 124.

³¹⁵ Sezgin, F., a.g.e., C. IV, s. 125.

³¹⁶ Sezgin, F., a.g.e., C. IV, s. 126.

³¹⁷ Sezgin, F., a.g.e., C. IV, s. 127.

³¹⁸ Sezgin, F., a.g.e., C. IV, s. 128-129.

boynuzlu imbik³¹⁹, eğik veya köşeli boyunlu imbikler ve daha farklı imbik türleri ayrı ayrı konu alınmaktadır (Sezgin, F., 2008, C. IV, s. 110-139).

Fârâbî'nin (ö. 339/950) İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı) İsimli Eseri

Daha önce klasik ilimler tasnifi eserleri arasında işlediğimiz için bu eseri detaylıca işlemeyeceğiz. Ancak hiyel açısından konu olarak alacağız. Öncelikle ilm-i hiyelin zengin bir muhtevası olduğu ve bir kısmının sayı (aded) bir kısmının ise büyüklük (mikdâr) ile alakalı olduğu söylenmektedir. Fârâbî cebir ve mukâbele ilmi olarak sayı'ya müstenit ilimlere örnek verirken, büyüklük dalının alt dalları olarak şunlar sayılmaktadır: Tüm mimârî çalışmalar; uygulamalı geometri (misâha); astronomi ve musîkî başta olmak üzere gerek duyulan âletlerin imâli; optik yasalarına müstenit çeşitli aynaların üretilmesi; mekânîk âletler; ölçü ve tartıyla alakalı âletlerin yapımı; zenaât (hiref) ile alakalı ve bunun gibi (Ebu'l-İzz el-Cezeri, 2014, s. XXVII). Fârâbî hiyel-i matematik bilimlerin alt dalı olarak konumlandırmaktadır. İlm-i hiyel'in alt dalları ise zaman içerisinde üst başlık olarak konumlanacak hale gelmişlerdir (a.e., s. XXVII).

Fârâbî ayrıca Risâle lî Ebî Naşr el-Fârâbî fî'l-Halâ isimli hava ve boşluk konusu üzerine bir makale yazmıştır (el-Cezerî, 2021, s. XXVI).

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) Mefâtîhu'l-ulûm İsimli Eseri

Hârizmî'nin eseri ile alakalı olarak daha önce bilgi vermiştik. Bu bilgilere ek olarak şunları söyleyebiliriz: Ağırlıkların kaldırılması için ihtiyaç olan kaldıraçlar, mancınık gibi savaş âletleri, hidrolik makineler, su cenderelerinin ve otomatlarının yapımına dair bilgiler verdiği eserinde ayrı bir ilim dalı olarak ele almakta ve kendi dönemindeki hiyel terminolojisi hususunda da bilgi vermektedir (İzgi, C., 1998, s. 178-180).

Hârizmî'nin eserinin 8. Bölümünde çeşitli âletlerin ve bileşenlerinin hem etimolojilerini, hem nasıl üretildiklerini hem de kullanımı hakkında bilgi veren teknik bir ansiklopedi olduğu söylenmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 60).

İbn Halef el-Murâdî'nin Kitâbü'l-Esrâr fî netâ'ici'l-efkâr İsimli Eseri

³¹⁹ Sezgin, F., a.g.e., C. IV, s. 130.

Kitâbü'l-Esrâr fî netâ'ici'l-efkâr isimli Eser, su saatleri, su çarkları ile çalışan mekanizmaların tarifini içermektedir. Bu çalışma ile ilgili olarak dışlı çark sisteminin Avrupa'da XIV. yüzyılın öncesinde rastlanmadığı söylenmektedir (İzgi, 1998, s. 178-180).

Muhammed ve Ahmed b. Halef el-Murâdî tarafından Kitâbü'l-Esrâr fî netâ'ici'l-efkâr isimli eserinde anlatılan ve resmedilen 31 model arasında bir eğlence otomatu da bulunmaktadır. Sezgin, bunun bir su saatine benzediğini söylemektedir ama özenli bir zaman ölçümü gerçekleştiremediğini belirtmektedir (Sezgin, F., 2008, C. V, s. 51).

el-Ḥāzinî'nin Mîzân el-ḥikme İsimli Eseri

Sezgin, el-Ḥāzinî'nin Arşimed tarzı olarak tanımlan "mîzân Arşimîdis" isimli bir teraziden bahsettiğini söylemektedir. Kefeli ve kantar sürgülü terazilerin "fiziksel terapi" (mîzân ṭabî'î) tabirine ulaştırdığını ifade etmekte ve Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ' er-Râzî'nin (ö. 313/925) İslâm Medeniyeti'nde bu teraziyle çalışmış muhtemel ilk kişi olabileceğini söylemektedir (Sezgin, F., 2008, C. V, s. 4).

Ebû Ḥātim el-Muzaffer b. İsmâ'îl el-İsfizârî'nin geliştirdiği ve 'Abdurrahman el-Ḥāzinî'nin mükemmelleştirdiği "ḥikmet terazisi" (mîzân el-ḥikme)'nin büyük bir kesinliğe ulaşılmasını sağladığını belirtmektedir ki terazi hakkında da bilgi vermektedir (Sezgin, F., 2008, C. V, s. 5-6).

Mîzân el-ḥikme'nin birinci risâlesinin yedinci bölümünde areometre olarak bilinen (miqyās el-mā'iyāt fî eş-şikāl ve'l-ḥiffe) ve sıvıların özgül ağırlıklarını tespit etmeye yarayan âlet hakkında bilgi bulunmaktadır. Âletin mucidinin el-Ḥāzinî sayesinde öğrenildiği ve kûkus er-Rûmî isimli biri olduğunu söylenmektedir (Sezgin, F., 2008, C. V, s. 12).

el-Ḥāzinî, Mîzân el-Ḥikme eserinin (515/1121) sekizinci bölümünde Mîzân es-sâ'ât ve-ezmānihā isimli bir zaman terazisinden bahsetmektedir ki bu terazi 24 saatli gökyüzünün dönüşünü baz almaktadır (Sezgin, F., 2008, C. III, s. 117).

el-Ḥāzinî (6./12. yüzyılın ilk yarısı) İttihāz el-Âlât en-Nefise isimli risâlesinde "Üçgenli Âlet" (el-âle zāt el-müşelles) ismini verdiği bir âletten bahsetmektedir. Ayrıca el-Bîrûnî'nin Taḥdîd Nihāyât el-Emākin isimli eserinde bu âletin bahsinin geçtiğini ifade etmektedir. Üç temel prensip üzerine âletlerden bahsetmektedir: Âletin

imalatı, kullanımı ve yazılanların doğruluğunun ispat edilmesi (Sezgin, F., 2008, C. II, s. 147).

İsfizârî'nin Hikâyât Kitâb Fîlûn el-Mîjânîkî fî el-Hiyel İsimli Eseri

Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmâîl el-İsfizârî, İsfahan/Melikşah Gözlemevi'nde görevli bilim insanlarından ve Şehrezûrî'nin verdiği bilgilere göre, Ömer el-Hayyâm ile ilmi tartışmalar gerçekleştirdiğini, astronomi ve ağırlık teknolojileri konusunda yetkin olan İsfizârî'nin el-Hayyâm kadar bilge görünmediğini söylemektedir (Kaya, S., 2020, s. 153).

el-Beyhâkî ise: Hayyam'ın çağdaşı bir bilgin olduğunu, aralarında geçen münazaralarda İsfizârî'nin çok geride kaldığını, ilm'i hey'e (astronomi), hiyel (mekanik) ve ağırlık bilimlerinde ise ön plana çıktığını, söylemektedir (a.e., s. 153).

Arşimet terazisi üzerine çok çalıştığını, altın ve gümüş metallerinin gerçeği ile sahtesi arasındaki farkı ayırt edebilecek bir terazi icat ettiğini, hatta ömrünü bu uğurda harcadığını, söylemektedir. Anlatılan bir hikâyede ise "Mutlu Haznedar" adıyla tanınan sultanın haznedarı, terazi yüzünden yaptığı hilenin ortaya çıkmasından ötürü korktuğunu, hazineden yaptığı hırsızlık ortaya çıkmasın diye teraziyi kırdığını, İsfizârî'nin de bunu duyarak hastalandığını ve hüzünlü bir şekilde öldüğünü söylemektedirler (a.e., s. 154).

Önemli bilgilerden biri de Abdurrahmân el-Hâzinî'nin onun öğrencisi olduğu iddiasıdır (a.e., s. 154). Hem teorik hem de pratik mekanik metinleri kaleme almıştır. İrşad ve hiyal (makineler ve işlevleri) eseri günümüze gelmiştir (a.e., s. 156).

Colin A. Ronan (2003), Sabit bin Kurra'dan el-Hâzinî'ye kadar sürdürülmeyen çalışmalardan bahsederken, terazi prensibi ve ağır bir kirişin dengesi gibi cisimlerin dengesi üzerine yazıklarından ötürü fizikçi olarak şöhret bulduğunu söylemektedir. Mîzân el-ḥikme'yi (Hikmet Terazisinin Kitabı) adlı eseri kaleme alarak Kurra'nın çalışmaları gibi kendisi de terazi prensibi, hidrostatik terazi ve daha birçok hususta çalışmalar gerçekleştirmiştir (s. 252).

İsfizârî'nin eserleri şunlardır:

1. İsfizârî'nin Fî Marâkiz el-atkâl ve-san'at al-Gaffân li-'l-Muzaffar el-İsfizârî isimli yazısının Abdurrahmân el-Hâzinî'ye ait olan mekanik eser "Mîzân el-ḥikme" içerisinde bahsedildiği söylenmektedir, bu şekilde İsfizârî hakkında bilgi edinilebilecek bir kaynağa da erişilmektedir (Kaya, S., 2020, s. 157).

Bahsedilen yazı iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda İrşâd'ın özeti, ikinci kısımda ise İrşâd'ın noksan bölümler, kantarın ve parçalarının tasviri ve çalışma yöntemleri, üçüncü kısım kendi içinde altı bölümdür: Kantar sanatına dair bilgiler; işaretler ve ağırlıklar eklenmesi hususu, dördüncü kısımda işaretli bir kantarın, tartı sisteminden diğerine çevrilmesi hakkındadır (a.e., s. 157).

2. Hikâyât Kitâb Fîlûn el-Mîjânîkî fî el-Hiyel isimli eserde İsfizârî, Philon'un makinelerinden bahsetmektedir.

3. Ma'ânî Kitâb İrun el-Mîjânîkî fî Raf' el-'Asyâ' el-Takîla bil'l-Kuvva'l-Yasîra isimli eserde Heron'un makinelerinden bahsetmektedir.

4. Hikâyât Suvar Kitâb el-Hiyel li-Benî Mûsâ isimli eserde Benî Mûsâ kardeşlerin meşhur eserinden bahsedilmektedir. (Kitab el-hiyel)

5. Kitâb Ablûniûs fî el-Bakara, isimli eserde Perga Apollonius'un (M.Ö. 262-190) 'Conica' isimli eserinden bahsetmektedir (a.e., s. 158).

6. Sûrat Sunduk e-Sâ'ât isimli üç sayfalık bir metindir. 60 km. uzaktan işitilebilen bir müzik âletini anlatmaktadır (a.e., s. 158).

Herevî'nin et-Tezkiretü'l-Hereviyye fî'l-ḥiyeli'l-ḥarbiyye İsimli Eseri

Herevî'nin et-Tezkiretü'l-Hereviyye fî'l-ḥiyeli'l-ḥarbiyye eseriyle alakalı olarak el-Melikü'z-Zâhir'in hükümdarlığı dönemine de bakmak gerekmektedir. Adına yapılan Zâhiriyye Medresesi ile de bilinmektedir ve Halep'te Ali b. Ebû Bekir el-Herevî'yi himayesine alarak el-Medresetü'l-Hereviyye adındaki medreseyi ders okutmasını için yaptırdığından bahsedilen eseri Herevî hükümdarına ithaf etmiştir (Özaydın, A., 2004, s. 83-84).

Fahreddin İbnü's-Sââtî'nin Kitâbü 'Ameli's-sâ'a ve'l-'amel bihâ İsimli Eseri

Su saatleri hakkında bilgi içermektedir. Özellikle babası olan Muhammed es-Sââtî'nin Dimaşk'ta icat ettiği saati ki Nûreddin Mahmûd Zengî için icat etmiştir. Vefatından sonra kimse onaramayınca, oğlu tarafından onarılmış ve hakkında bu kitap kaleme alınmıştır (İzgi, C., 1998, s. 178-180).

Bedüzzâman Ebu'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin el-Câmi' beyne'l-ilm ve'l-a'meli'n-nâfi' fî sına'ât'il-hiyel İsimli Eseri

Artuklu sultanı olan Nâsiruddîn Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan'ın isteği üzerine Bedüzzâman Ebu'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin kaleme aldığı

el-Câmi' beyne'l-ilm ve'l-a'meli'n-nâfi' fi sına'ât'il-hiyel isimli eseri son derece kıymetlidir. Bu eserin çevirisinden ilk bahseden Kâtip Çelebi olmakla birlikte Sultân III. Murâd zamanında adı tespit edilemeyen bir müellifin çevirisiyle tespit edilmiştir (Ebu'l-İzz el-Cezeri, 2014, s. XXI).

Kâtip Çelebi meşhur eseri Keşfu'z-zunûn'da el-Cezeri'nin eseri ile alakalı olarak bilgi verdikten sonra: “... birileri bu eseri, Sultan ... b. Sultân Selîm Hân için Türkçe'ye tercüme etti.” demektedir.³²⁰ (Kâtip Çelebi, C. 3, 2014 s. 1117).

Arapça nüshada yer alan eksik kısımların mütercim tarafından başka eserler kullanılmak suretiyle tamamlanmaya çalışılmadığı, teknik açıdan gerekli görmediği kısımları da gerekçeli ya da gerekçesiz tercüme etmediği söylenmektedir. Mütercim, ilme dair görüşlerini de belirtmektedir. Özellikle her bir ilim dalının kendi sahasında faydalı bilgilere sahip olduğunu ve bu ilmi tahsil edenlerin, olgunlaşarak, kıymetli erdemleri de öğrenebileceklerini, rahmanî olan bilgiye erişecek insânî kemâlleri ikmâl edeceklerini söylemektedir. İlim dallarına dair görüşünde ilm-i hendese'nin makbûl olduğunu ve zan ve evhamdan ayrı olduğu için neticelerinin doğru yorumlar/fikirler verdiğini, tıpkı ilm-i hey'et de olduğuna dikkat çekmektedir. İki ilmin ikiz kardeşler gibi olduğunu, özellikle ilm-i mîkat'ın bu ilimlerin şubesi gibi olduğundan bahsederek kendi dönemindeki ilimler tasnifine dair de aslında malumat vermektedir (Ebu'l-İzz el-Cezeri, 2014, s. XXIV-XXV).

Eserin önsözünde ilm-i hiyel nedir, başlığı bulunmaktadır ki, kavram olarak verilen manalar şunlardır: “*Hüner, tedbîr, sanat ve çâre gibi anlamlara gelen hîle sözcüğünün çoğulu.*” Özellikle kavramsal olarak manasının tedbîr³²¹ ile sına'at³²² dikkate alınarak tespit edilebileceği belirtilmektedir (a.e., s. XXV).

Zihindeki matematiğin ideal nesneleri ve o nesneler arasındaki ideal bağlantıları, cisimlerde oluşturmak ve irâde/sanatla görünür olmasını sağlamak için her ikisi arasında uzlaşma gerçekleştirmek için kuvvet gerekmektedir. Bu kuvvet, ideal matematik nesnelerle matematiksel bağlantıların, cisimde görünür olmasına ve icat edilmesine engel teşkil edecek her halin ortadan kaldırılması ve irâde ile sanatın

³²⁰ Eserin ismi Kitâbü'l-Âlâtî'r-Rûhâniyye (Ruhani Âletler Kitabı) olarak verilmektedir. Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., C. 3, s. 1117.

³²¹ Amacını içinde taşıyan düşünce

³²² Amacını içinde taşıyan eylem

isteğine elverişli halde olabilmesi için mahsûsa bir muamelede bulunulması gerekmektedir ki bu muamele (işlem) hiyeldir, bu işlemleri inceleyen ilimlerde hiyel ilimleridir (ulûm-i hiyel), denilmektedir (a.e., s. XXVI).

Hiyel ilmi kapsamına giren ilimler arasında ise şunlar sayılmaktadır: “*Sulama ve su temini, barajlar, köprüler, inşaat, arazî ölçümü gibi konuları ele alan sivil mühendislik (civil engineering); su kaldırma düzenekleri, su değirmenleri, rüzgâr değirmenleri ve kuşatma makineleri gibi konuları inceleyen mekanik mühendisliği (mechanical engineering) ve otomatlar, sihirli kaplar, fiskiyeler, saatler ve astronomi âletlerin yapım ve kullanımını araştıran ince teknoloji (fine technology, teknîyât dakîka)*” (a.e., s. XXVIII).

el-Cezerî'nin eserinin isminin bilgi ve uygulama diğer bir ifadeyle ilim ve âmel olduğu belirtilirken, el-Cezerî'nin “uygulamaya aktarılmayan hiyel ilminin, nihayetinde doğru ve yanlış arasında askıda kalacağı” söylemi aktarılmaktadır (a.e., s. XXIX-XXX).

el-Cezerî'nin eserinde: Su saatleri, makineler, pompalar, fiskiyeler, su terazileri, şifreli kilitler ve mûsikî âletleri gibi pek çok âlet hakkında nazarî ve tatbikî bilgiler verilmektedir. İçeriğe eşlik eden çizimlerde ise görsel olarak imâlin nasıl yapıldığı ve üzerindeki teferruatlar gösterilmeye çalışılmaktadır. Bahsedilen âlet üzerinde açıklamalar gerçekleştirildikten sonra imâl tertibine uygun olacak şekilde parçadan bütüne yani tümevarım metoduyla, her bir parçanın izahı ayrı ayrı yapılmakta, neticede ise bu makinenin nasıl çalıştığı zikredilmekte ve gösterilmektedir (a.e., s. XXX).

Ayrıca el-Cezerî'nin İlm-i Hiyel eserinin on beşten fazla nüshası olduğundan bahsedilmektedir (a.e., s. XXXI).

İstanbul Topkapı Sarayı III. Ahmet Ktp. 3472 numarada kayıtlı nüshanın 1206 tarihli olduğu ve en eski nüshalardan biri olarak kayıp bir orijinal nüshanın ikinci el kopyası olduğu belirtilmektedir. Yine aynı yerde 3606 numarada kayıtlı olan bir başka nüshanın 1354 tarihli olduğu ifade edilmiştir. Dublin Chesterbatly Kütüphanesinde bir adet, Oxford Bodleian Kütüphanesinde iki adet, Leiden Üniversite Kütüphanesinde iki ve Paris Bibliotheque Nationalde üç adet olmak üzere 8 nüshadan daha bahsedilmektedir. ABD'nin farklı müze ve koleksiyonlarında yazma eserlerden koparılmış minyatürlü sayfeler olduğu da aktarılmaktadır. el-Cezerî'nin eserinin 6.

Bölümünde 5 adet, diğer bölümlerinde ise 10'ar adet olmak üzere 55 mekanizma ve âlet barındırdığı, ayrıca E. Wiedemann'ın öğrencisi F. Hauser'ın el-Cezerî'nin Batı'da tanınmasını sağlayan kişi olduğu, Wiedemann'ın ise boş zamanlarında Arapça ilmi kitaplar üzerinde çalışmalar yaptığı ve konuya ilgisi olan öğrencilerini de etrafında topladığı, el-Cezerî'nin eserini Almanca'ya bölüm bölüm çevirerek teknik açıdan yorumladığı anlatılmaktadır. Wiedemann öğretim görevlisi olarak çalıştığı Erlangen Üniversitesi'nde bir miktar mekanizmanın çalışır modellerinin yapılmasını da sağlamıştır. Ancak Wiedemann'ın çalışmalarının gereğince yorumlanamamasının en belirgin sebebinin 1. Dünya Savaşı etkisindeki 1908-1921 aralığındaki yıllarda çok zor ulaşılabilir yerlerde yayınlanmış olmasıdır. Aradan tam elli yıl geçtikten sonra ise 1974 tarihinde Donald R. Hill'in el-Cezerî'nin eserini tercüme ederek yayınlamıştır ve birinci kısımdaki su saatlerinden birinin yazıda geçtiği şekilde rekonstrüksiyon yapılarak, 1976 yılında gerçekleştirilen İslâm Festivali'nde Sience Museum'da sergilenmiştir (Bir, A., 1977, s. 1).

Fuat Sezgin (2008), farklı ve renkli nüshalar ile günümüze ulaşan bu eserin mekanik sahasında kavuştuğumuz eserler arasında “Kuşkusuz en güzeldir” demektedir. Ekinoksal ve temporal saatler, cisimlerin konumunu değiştirebilmek için faydalanılan makineler, hidrolik cihazlarsa du seviyesini düzenlemeye yarayan âletler gibi mekanizmalar ve âletlerin resimlerini içermektedir (Sezgin, F., C. I, 2008, s. 37).

Ali Kuşçu'nun el-Tezkire fî el-‘alât el-rûhâniyye İsimli Eseri

Takiyüddîn er-Râsîd'ın bahsettiği bu eser, mekanik âletler hususundadır³²³ Eser Benû Mûsâ'dan el-Cezerî'ye kadar İslâm Medeniyeti'nde mekanik âletlerinin geometrik tersimi ile nasıl kullanıldığını incelediğini belirtmektedir (Fazlıoğlu, İ., 2003, s. 90).

Alâeddin el-Kirmânî'nin Bedâyi' u'l-‘amel fî şanâyi' i'l-ḥiyel İsimli Eseri

Fatih Sultan Mehmed'e ithaf edilen bu eser, mekanik bilime dairdir (Fazlıoğlu, İ., 2007, s. 548-556).

Takiyüddîn er-Râsîd'ın et-Ṭuruḳu's-seniyye fî'l-âlâti'r-rûhâniyye eseri ve el-Kevâkibu'd-Durriyye fî Vad'i'l-Benkemâti'd-Devriyye İsimli Eseri

³²³ Takiyüddîn er-Râsîd'ın (ö. 1585) el-Kevâkibu'd-durriyye fî benkâmâti'd-devriyye eserinde belirtilen Ali Kuşçu'ya ait et-Tezkire isimli eserinin “ilm-i hiyel” sahasında olduğu söylenmektedir. Bkz.: (Ebu'l-İzz el-Cezeri, a.g.e., 2014, s. XXXI).

Takiyüddîn er-Râsîd'in (ö. 1585) matematik ve astronomi ilimlerine dair eserleri şunlardır: (Dosay Gökdoğan, M. vd., 2004, s. 135).

1. Düstûr el-Tercîh li-Kavâ'id el-Tastîh, (telif tarihi: 984/1576-77) Hoca Sadeddîn Efendi'ye ithaf edilen ve güneş saatinin çizimine dair ilkeleri konu alan bir risâledir.

2. Buğye el-Tüllâb min 'İlm el-Hisâb isminde hesaba dair risâlesi.

3. Sidretü Müntehe'l-efkâr fi Melekût'il-felek'id-Devvâr³²⁴, ismindeki eser bir zîc'dir.

4. Reyhâne el-Rûh fî Resm el-Sâ'ât 'ala Müstevî el- Sutûh, (telif tarihi: 970/156-/63) güneş saati yapımı ve çizimine dair bir eserdir.³²⁵

5. Harîde el-Dürer ve Ferîde el-Fiker, (992, 1584) küçük bir zîc'dir.

6. eṭ-Ṭuruḳu's-seniyye fî'l-âlâti'r-rûḥâniyye

7. el-Kevâkibu'd-Durriyye fî Vad'i'l-Benkemâti'd-Devriyye

8. Âlât-ı Rasadiye li Zic-i Şehinşâhiyye

Bu eserlerin yanı sıra Kâtip Çelebi'nin Keşf el-Zünûn isimli eserinde zamanın tespit edilmesine dair Hulâsa el-A'mâl fî Mevâkid el-Eyyâm ve el-Leyâl³²⁶ isimli eser zikredilmekte, Ayrıca Topdemir, ed-Dürrü'n-nazîm fî reshîlî't-takvîm, Dekâiku ihtilâfi'l-ufkayn, Risâle fî marifeti'l-ufki'l-hadîs, Risâle fî evkâtî'l-ibâdât eserlerinden bahsetmektedir (Topdemir, H. G., 2010, s. 454-456).

el-Kevâkibü'd-Durriyye fî Vad'i'l-Bengâmâti'd-Devriyye isimli eserin mukaddimesinde Takiyüddîn er-Râsîd, Semiz Ali Paşa'nın özel kütüphanesinden ve hazinesinde yer alan mekanik saatlerle alakalı Avrupada'dan temin edilen kitaplardan faydalandığını söylemektedir (Kaçar, M., Bir, A. ve Acar, M. Ş., 2011, s. 14-15).

Bu eser ile alakalı olarak verilen bilgilerde şöyle bir hadise aktarılmaktadır: Kanunî Sultan Süleyman döneminde İmparator Ferdinand'ın Sefiri olarak Amasya'ya

³²⁴ Hüseyin Gazi Topdemir, "Takiyüddin er-Râsîd", **DİA**, İstanbul, C. 39, s. 454-456, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/takiyuddin-er-rasid>. Erişim Tarihi: 21.03.2024.

³²⁵ Topdemir, H. G., a.g.m., 2010, s. 454-456. Takiyüddîn'in astronomi sahasında güneş saatlerinden bahseden bu eseri, medrese talebelerinin rub'u tahtasını kullanarak çarpma ve bölme işlemlerini hem tatbik edebilmeleri hem de talim edebilmeleri için kullanılan bir eser olmuştur. Bkz.: Adem Akın, "Takiyüddîn er-Râsîd'in Rub'u Dairesi (Rub'u Müceyyeb) ile Çarpma ve Bölme İşlemlerinin Nasıl Yapılacağına İlişkin Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme Adlı Manzum Eseri", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 24, sy. 1, 2023, s. 221-222.

³²⁶ Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir ve Mutlu Kılıç, **Âsâr-ı Bâkiye, Bilginlerin yaşamları ve yapıtları**, C. 3, 1. bs., Ankara: Babil Yayıncılık, 2004, s. 136.

Osmanlı topraklarını gezen Busbecq yazmış olduğu mektuplardan birinde Türklerin icatları diğer milletlerden daha hızlı benimseyip, faydalandığını ancak mekanik saatleri ve matbaayı benimsemediklerini söylemektedir. Bu iddiasına sunmuş olduğu gerekçeler de mantıksızdır. Tekeli, bu ve buna benzer başka yorumları aktarmaktadır (Tekeli, S., 2002, s. 2). Ancak 1553 yılında söylenen bu sözlerden 3 sene sonra Takiyüddîn'in yazmış olduğu "Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" eserini yazarak aslında cep saatlerinden, ev saatlerine, astronomik saatlerden rasat âletlerine birçok zaman ölçme aletinin söylenenin aksine hem benimsendiğini hem de kullanıldığını gösterilmiştir³²⁷ (a.e., s. 36).

Takiyüddîn'in eserlerinde ilgi çekici bilgilerden biri de cep saatleri hakkında vermiş olduğu bilgidir. Takiyüddîn cep saatinin herkes tarafından bilinen bir âlet olduğunu ima ederken yıl 1556'dır ve eserinde saat milinin nasıl yerleştirildiğinden de bahsetmektedir ancak Tekeli, 1580'den evvel İngiltere'de dahi cep saatlerinin yapılmadığını Kraliçenin başka ülkelerden temin ettiğini söylemektedir (a.e., s. 14).³²⁸

Bu eserde mekanik saatlerin farklı çeşitleri incelenmekte ve bu çeşitlerin şekillerinden de bahsedilmektedir. Diğer eseri eṭ-Ṭuruḳu's-seniyye fi'l-âlâti'r-rûḥâniyye ismindedir. Bu eser "İlmü'l-hiyel" (mekanik bilimi) geleneğindedir. Hem Benî Mûsâ Kardeşler ve hem de Ebu'l-İzz el-Cezeri'nin incelemiş olduğu konulardan bahsetmektedir (Kaçar, M., Bir, A. ve Acar, M. Ş., 2011, s. 15).

Eserde ele alınan ilk araç: Zât-ül halak isimlidir. Sonrasında sekiz âlet ismi daha zikredilmektedir: Libne, Zât-üs semt ve'l-irtifâ, Zât-üş şu'beteyn, Rub'-ı mıstarî, Zât-üs sukbeteyn, Zâtül evtâr, Müşebbehe bi-l-menâtık, Bengâm-ı rasadî³²⁹ (a.e., s. 25-48).

³²⁷ Kazancıgil'de çalışmasında konuya dair Adivar'ın verdiği bilgilere değinerek Türklerin mekanik saate ilgi duymadıklarının yazıldığı mektuplardan üç yıl sonra Takiyüddîn'in eserini kaleme alındığını söylemektedir. Bkz.: Aykut Kazancıgil, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, 2. bs İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000, s. 130.

³²⁸ Cep saatleri, zembereğin kullanılmasının ardından icat edildi denilmektedir ki, ilk kez Almanya'da 1526 yılında icat edildiği, ceplerde taşınmasının ise 1675 yılından sonraları görüldüğü söylenmektedir. Benzer şekilde duvar ve masa saatlerinin 1550 yıllarında Avrupa'da kullanıldığı, 100 yıl sonra ise ancak yaygınlaştığı ancak Takiyüddîn'in yapımlarından bahsettiği saatlerin çeşitlerinden de bahsettiği belirtilmektedir. Bkz.: Kazancıgil, A., a.g.e., s. 130-131.

³²⁹ İstanbul Rasathanesi'nin Âletleri (984-88/1576-80) şunlardır:

1. Halkalı Küre (zât el-halak)
2. Duvar Kadranı (labina)
3. Yıldızların Yüksekliklerini ve Azimutlarını Belirlemeye Yarayan Düzenek (âle zât es-semt vel-irtifâ) Azimut ve Yükseklik Âleti

Takiyüddîn er-Râsîd, su ve hava basıncı ile çalışan âletler ile alakalı 953/1546 tarihinde kaleme aldığı eṭ-Ṭuruḳu's-seniyye fî'l-âlâti'r-rûḥâniyye eserinde kendi döneminin en modern çalışmaları yer almaktadır. Bahsedilen makinelerden ilki 6 pistonlu bir su çıkarma ve dağıtım mekanizmasıdır ki, 2 pistonlu haline 350 yıl kadar önce el-Cezerî döneminde rastlanmaktadır. Sezgin, iki bilgin arasında bir gelişim dönemi bulunmasının bir ihtimal olduğunu dile getirmektedir. Takiyüddîn er-Râsîd, kendi döneminde kullanılan su buharıyla ve sıcak hava ile döndürülen mekanik bir kızartma şişinden bahsetmektedir (Sezgin, F., 2008, C. I, s. 75).

eṭ-Ṭuruḳu's-seniyye fî'l-âlâti'r-rûḥâniyye isimli eserinin 6. Bölümünde döner şişi çevirmeye yarayan üç düzenek hakkında bilgi vermektedir. Bu düzeneklerden ilki buhar gücü ile ikincisi sıcak hava türbiniyle ayarlanan bir ağırlıkla, üçüncüsü ise çevirme yoluyla hareket ettirilen dişli çarklar vesilesiyle aktarma prensibine göre hareket eden düzeneklerdir (Sezgin, F., 2008, C. V, s. 37).

Takiyüddîn er-Râsîd'ın eṭ-Ṭuruḳu's-seniyye fî'l-âlâti'r-rûḥâniyye eseri ilk olarak Arapça dikte ettirilmiş ve Türkçe olarak ulaşılabilen bu eser İstanbul Rasathanesi ve âletleri hususunda bilgi vermektedir (Sezgin, F., 2008, C. I, s. 74). Sezgin, zaman ölçme âleti olarak saati gözlem araçlarının içerisinde alan ilk astronomun Takiyüddîn er-Râsîd olduğunu söylemektedir (a.e., s. 75).

Takiyüddîn er-Râsîd, Sidretü Münthe'l-efkâr fî Melekût'il-felek'id-Devvâr eserini telif etme gayesi rasathanede gerçekleştirilen rasatları bir araya toplamaktır. Bir giriş ve dokuz âletten bahsetmektedir. İlk bahsedilen âlet Kadran (libne)'dir. Daha sonra bahsedilen âletler şunlardır: İtidal Halkası (halkat ül-üstüvâ) (ekinoktital armil), Zât ül-evtar, Zât ül-halâk, Zât üs-semt ve'l irtifâ, Zât üş-şu'beteyn (triquetrum), Zât ül-ceyb, Al-müşebbehî bi'l-monatek, Bengâm-i rasadî (Tekeli, S., 1961, s. 214-226).

4. Çift Bacaklı Âlet (el-âle zât eş-şu beteyn)

5. Ahşap Kadran

6. Paralaks Cetveli (Arapçası İki Delikli- zât eş-sukbeteyn)

7. Kirişli Âlet

8. Yıldızlar Arasındaki Mesafeyi Ölçmeye Yarayan Âlet (el-âle el-müşebbehe bi'l-menâṭik. Fuat Sezgin, **İslam'da Bilim ve Teknik**, çev. Abdurrahman Aliy, C. II (Astronomi), 2. bs., TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, Nisan 2008, C. II, s. 53-61.

Takiyüddîn er-Râsîd'in diğerk bir eseri olan Âlât-ı Rasadiye li Zîc-i Şehinşâhiyye (Saltanat Yıldız Çizelgelerinin Hazırlanmasında Kullanılan Gözlem Araçları) isimli eserde yer alan teknik detaylar kendi notlarına dayanmaktadır. Yalnızca altı nüshası günümüze ulaşabilmiştir (Kaçar, M., Bir, A. ve Acar, M. Ş., 2011, s. vii).

Hoca İshak Efendi'nin Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye (Matematiksel Bilimler Derlemesi) İsimli Eseri

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un baş hocası Hoca İshak Efendi, Sultan II. Mahmûd'un buyruğı üzerine Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye (Matematiksel Bilimler Derlemesi) isimli bir eser kaleme almıştır. Matematiğedair bu eseriyle alakalı olarak Hüsnü Hâmid Bey elli yıldan daha fazla süre ölkemizde bilim eğitiminde esas alınan dört ciltten müteşekkildir (Dosay Gökdoğan, M. vd., 2004, s. 18).

Eserin ilk cildinde aritmetik, cebir ve geometri konuları yer almaktadır. İkinci cildinde, düzlem trigonometri, integral ve diferensiyel hesap, koni kesitleri yer almaktadır. Üçüncü cildinde, fizik, mekanik ve optik yer almaktadır. Dördüncü cildinde, elektrik, küresel trigonometri, astronomi, doğa bilimleri (zooloji, botanik, mineraloji, meteoroloji ve kimya) konuları yer almaktadır (a.e., s. 19).

Hoca İshak Efendi'nin askerî mühendislerin ihtiyaç duyabilecekleri hususlara dair kaleme aldığı eserleri olduğu söylenmekte ve 'Aks el-Merâyâ fî Ahz el-Zevâyâ (1834) isimli eseri örnek gösterilmektedir. Bu eserde oktant, sekstant ve "dâ'ire-i in'ikâs" (cercle achromatique) vb. açölçerlerin yapılışı ve kullanımı ile alakalı bilgiler yer almaktadır. Diğerk bir eseri Kavâ'id-i Ressâmiyye, mühendislerin ihtiyaç duyabilecekleri teknik resim esaslarına dairdir (a.e., s. 21).

Mehmed İzzet Bey'in, Fenn-i Mihanik İsimli Eseri

Mehmed İzzet Bey, Fenn-i Mihanik eserinin beşinci bölümü basit makineler üzerinedir (Dosay Gökdoğan, M., ve Demir, R., 2018, s. 3).

İçeriğinde Mekaniğedair Bilgi Tespit Edilen Eserler ve Müellifleri

el-Kâşî'nin Nüzhet el-Hadâ'ik isimli risâlesinde Tabak el-Menâtiğ ve Levh-i İttişâlât diye isimlendirdiğı iki astronomik âletten bahsetmektedir. Bu âletlerden ilkinin 4./10. yüzyılda Ebû Ca'fer el-Hâzin'in icadı olan Zîc-i Şafâ'ih, isimli âletin gelişmişidir. Aşbağ b. Muhammed İbn es-Semh el-Ġarnâfî (ö. 426/1035)'nin ve Ebû eş-Salt Ümeyye b. °Abdul°zîz el-Endülüsi'nin (ö. 528/1134) ve İbrâhîm b. Yahyâ ez-

Zerķālî'nin (5./11. yüzyılın ikinci yarısı) bu âleti konu alan risâleleri olduğundan bahsedilmektedir (Sezgin, F., C. I, 2008, s. 65).

el-Kāşî'nin Nüzhet el-Ĥadā'ik isimli risâlesinde ayrıca gezegenlerin boylam ve enlemlerini belirlemeye yarayan tabak el-menā'ik isimli âleti, gezegenlerin burçlar kuşağındaki yaklaşımlarını hesaplamaya yardımcı levh el-ittişâlât isimli ve Ay tutulmasını önceden hesaplamaya, paralaksların ve gezegenlerin enlemlerini bulmayı sağlayan üç âletin³³⁰ yanı sıra gezegenlerin burçlar kuşağındaki yaklaşımlarını hesaplamaya yardımcı levh el-ittişâlât isimli bir âletin tarifi de yer almaktadır (Sezgin, F., C. II, 2008, s. 196).

el-Bîrûnî (ö. 440/1048)'nin Taĥdîd Nihāyât el-Emâkin li-Taşĥîh Mesâfât el-Mesâkin isimli eserinde herhangi bir günde kullanılabilen enlem ölçme âletinden bahsedilmektedir (Sezgin, F., C. III, 2008, s. 31, 32).

İbn el-Heysem (ö. 432/1041'den sonra) Kitâb el-Menâzir isimli eserinin dördüncü makalesinde bir “yansıma âleti” (âlet el-in'ikâs) tarif etmektedir (Sezgin, F., 2008, C. III, s. 172). Yedinci bölümünde deney yapmaya yönelik ışığın kırılmasının gözlemlenebildiği bir âlet tarif etmektedir (Sezgin, F., 2008, C. III, s. 178). Müslüman bilim insanlarının hareket problemiyle alakalı olarak geliştirdikleri kavramlar arasında momentum kavramı da yer almaktadır. İbn el-Heysem Kitâb el-menâzir isimli kitabında momentumu tanımlamakta ve “kuvvet el-harekeh” ismini vermektedir (Nasr, S. H., 2006, s. 139).

12. yüzyılda Cābir b. Eflāḥ'ın İşlāḥ el-Mecistî isimli eserinde tarif edilen ve torquetum isimli âlet 15. yüzyıldan sonra Avrupa'da yaygınlaşmıştır (Sezgin, F., 2008, C. II, s. 154).

Zeyneddîn Ömer b. Sehlān es-Sāwî'nin kaleme aldığı Şifat Āle Yūşal bihā ilā Ma'rifet İrtifa' el-Kevākib bi-Daķā'ik isimli risâle yıldız yüksekliklerini dakikalarca ölçebilen bir âlet hakkında bilgi vermektedir (Sezgin, F., 2008, C. II, s. 167).

Bahâeddin Âmilî'nin meşhur risâlesi Risâle-i Bahâ' iyye ya da Ĥulâşatü'l-ĥisâb adıyla meşhur olan eserinde mesâha alanına dair bir bölüm bulunmaktadır. Ayrıca geometriye ayrılmış olan bölümde; yer, yükseklik, genişlik ya da derinlik gibi

³³⁰ Sezgin, F., a.g.e., C. II, s. 192.

ölçümler, bu ölçümlerin yapılabilmesi için kullanılabilecek ölçüm araçları ve kullanımları gibi konuları kapsamaktadır (Fazlıoğlu, İ., 2004, s. 261-264).

Sezgin, İbn en-Nedim'in şahmerdanlar, mancınıklar ve "savaş hileleri" hakkındaki (Kitāb ed-Debbābāt ve'l-Mancanīkāt ve'l-Ḥiyel ve'l-Mekāyid) bir kitabın yanı sıra, ayrıca rum ateşinin bir türünün kullanımı hakkında (Kitāb el'Amel bi-n-Nār ve-n-Neft ve-z-Zerrākāt fi el-Ḥurūb) Arapça bir kitaptan bahsettiğini, söylemektedir (Sezgin, F., 2008, C. V, s. 93).

3.1.1. Hiyel İlmi Üzerinde Çalışan Mekanikçilerin Kronolojik Olarak Eserleri

Hiyel ilmi üzerinde çalışan mekanikçilerin kronolojik olarak eserleri tablo olarak aşağıda verilmektedir.

HİYEL İLMİ ÜZERİNDE ÇALIŞAN MEKANİKÇİLERİN KRONOLOJİK OLARAK ESERLERİ			
KOD	MÜELLİF	Ö. YIL.	ESER İSMİ
1	Benî Mûsâ	(9. yy.)	Kitābü'l-Ḥiyel
2	Sâbit İbn Kurre	(ö. 288/901)	Liber Karatonis
3	Ebû Bekr er-Râzî	(ö. 313/925)	Sırr el-Esrâr
4	Fârâbî	(ö. 339/950)	İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı)
5			Risâle li Ebî Naşr el-Fârâbî fi'l-Halâ
6	Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî	(ö. 387/997)	Mefâtîhu'l-ulûm
7	İbn Halef el-Murâdî	(11. yy.)	Kitābü'l-Esrâr fi netâ'ici'l-efkâr
8	el-Ḥazînî	(12. yy.)	Mizân el-ḥikme
9	İsfizârî	(ö. 515/1121'den önce)	Hikâyat Kitâb Filûn el-Mijânîkî fi el-Ḥiyel
10	Herevî	(ö. 611/1215)	et-Tezkiretü'l-Hereviyye fi'l-ḥiyeli'l-ḥarbiyye
11	Fahreddin İbnü's-Sââtî	(ö. 618/1221 [?])	Kitābü 'Ameli's-sâ a ve'l-amel bihâ
12	Bedüzzâman Ebu'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî	(XII-XIII. yy.)	el-Câmi' beyne'l-ilm ve'l-a'meli'n-nâfi' fi sına'ât'il-ḥiyel
13	Ali Kuşçu	(ö. 879/1474)	el-Tezkire fi el-'alât el-rûhâniyye
14	Alâeddin el-Kirmânî	(15. yy.)	Bedâyi' u'l-amel fi şanâyi' i'l-ḥiyel
15			eṭ-Ṭuruḳu's-seniyye fi'l-âlâti'r-rûhâniyye
16	Takiyüddin er-Râsîd'm	(ö. 993/1585)	el-Kevâkibu'd-Durriyye fi Vad'i'l-Benkemâti'd-Devriyye
17	Hoca İshak Efendi	(ö. 1836)	Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye (Matematiksel Bilimler Derlemesi)
18	Mehmed İzzet Bey	(ö. 1940)	Fenn-i Mihanik
TESPİT EDİLEN ESER SAYISI			18

Tablo 3.1 : Hiyel İlmi Üzerinde Çalışan Mekanikçilerin Kronolojik Olarak Eserleri Tablosu

3.1.2. Donald R. Hill, Arabic Water-Clocks Kitabında Hiyel İlmi

Bu bölümde Donald R. Hill'in hem Arabic Water-Clocks kitabından hem de "Arabic Mechanical Engineering: Survey of the Historical Sources" makalesinden çeviriler ve yorumlar bulunmaktadır.

Arabic Water-Clocks içerisinde Hill, 6 başlık altında saatleri incelemektedir ki ilk konu: İslâm'dan önce su saatleri mevzûsudur. Daha sonra Pseudo-Archimedes

Risâlesi ile devam etmekte ve 5./11. yüzyıla ait bir Endülüs risâlesiyle alakalı bilgi vermektedir. Ardından el-Ĥâzinî'nin "Bilgelik Terazisi" Kitabının incelemesini sunmaktadır. Rıdvan b. es-Sa'atî'nin "Saatlerin Yapımı ve Kullanımı Üzerine Kitabı" ile el-Cezerî'nin "Dâhiyane Mekanik Aygıtlar" adlı eserindeki su saatleri konularının ardından Ortaçağ Avrupa'sında Su Saatleri ile bilgi vermekte ve bu son konu ile çalışmasını sonlandırmaktadır. Hill, aslında vermiş olduğu bilgilerin çoğunun mevcut olduğunu ancak bu bilgilere kolayca erişememesinden ötürü güncel araştırmalarında neticesini içeren bir çalışma ile tarihçiler ve okuyucular için faydalı bir çalışma olduğundan bahsetmektedir (Hill, 1981, pp.1).

Arabic Water-Clocks içerisinde daha önce işlediğimiz konular da olması açısından teknik detaylara girmeksizin eser içerisinde konumlandırılan hususlar ve Hill'in bu mevzulara yaklaşımı aktarılacaktır.

Hill'in eserde verdiği risâleler İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmiştir ve sırası ile şu şekildedir:

1. Arşimet'in Su Saatlerinin Yapımı Üzerine Kitabı³³¹
2. Düşüncelerin Sonuçları Hakkında Sırlar Kitabı³³²
3. Bilgelik Terazisi Kitabı³³³
4. Saatlerin Yapımı ve Kullanımı Üzerine Kitap³³⁴
5. Hünerli Mekanik Âletler Hakkında Bilgi Kitabı³³⁵(Hill, 1981, pp. 1-2).

Hill, su saatlerinin tasarımında temel ilkelerin bir özet olarak okuyucuya sunulmasının teknik bilgisi olmayanlar için faydalı olabileceğini düşünmektedir. Geçmişteki saat yapımcılarının gök cisimlerinin hareketlerinden zamanın meydana geldiğinin bilincinde olduklarını ve kaleme aldıkları eserlerin de bu yüzden büyük

³³¹ Anıtsal bir su saatinin tanımı içeren bir eser olduğu belirtilmektedir. Ayrıca eserin yazım tarihi ya da yazarı bilinmemektedir. Bkz.: Donald R. Hill, **Arabic Water-Clocks**, University of Aleppo, Institute for the History of Arabic Science, 1981, pp. 1.

³³² Eserin yazarının İbn Halef el-Murâdî olabileceği belirtilmiştir. Hill, D. R., a.g.e., 1981, pp. 1.

³³³ el-Ĥâzinî tarafından kaleme alınmış bir eserdir ve önceki başlıkta eserle alakalı detaylara değinilmiştir. Hill, D. R., a.g.e., 1981, pp. 1.

³³⁴ Fahreddin İbnü's-Sââtî tarafından kaleme alınmış bir eserdir ve önceki başlıkta eserle alakalı detaylara değinilmiştir. Hill, D. R., a.g.e., 1981, pp. 1-2.

³³⁵ Ebu'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin eseridir. Hill, D. R., a.g.e., 1981, pp. 2.

ölçüde ya da az miktarda da olsa astronomik fikirler ve tasvirler içerdiğini söylemektedir. Özellikle kavramları anlayabilmek için küresel astronomi bilgisine haiz olmak gerekmediğini zaten saatlerin birçoğunun, bir gündeki gün ışığı ya da karanlık saatlerinin on ikiye bölünmesinden elde edilen zaman dilimlerini kaydetmek amacıyla tasarlandığını ifade etmektedir (a.e., pp. 2, 3). Hill bu yüzden de sık sık vermiş olduğu saatlerle alakalı olarak hem teknik detaylara hem de çalışma prensiplerine değinmektedir.

İlk analog bilgisayar olarak tarif ettiği usturlabın su saatlerinin tarihiyle ilgisi olduğundan bahsetmektedir. “Stereografik projeksiyon prensibi”ne dayandığını ifade ettiği usturlabın astronomi ve zamanla alakalı pek çok soruna çözümler üretebilen zarif bir âlet olduğunu belirtmektedir (a.e., pp. 3). Çalışmasında usturlabın parçaları hakkında bilgi verirken, ne zaman ve nasıl kullanıldıklarına dair de bilgi sunmaktadır (a.e., pp. 4.)

Su saatleri kullanım amaçlarına göre iki çeşittir. Birincisi, gök cisimlerinin hareketine göre zamanın ilerleyişini kaydedilmekte, İkincisinde ise yalnızca bir zaman diliminin kaydı gerçekleştirilmektedir. Bu iki saat çeşidi arasındaki farklara değinen Hill, ilk çeşidin “stop-watch” terimi ile ifade edildiğinden bahsetmekte (bu ifadeye katılmamala birlikte) ve iki çeşit içinde detaylar vermektedir (a.e., pp. 4). Çeşitli hidrolik sorunlarla ve bunların çözümleriyle alakalı temel ilkeleri yansttıktan sonra Arap mühendislerin, kantitatif manada matematiksel prensiplerden haberdar olmasalar dahi, akış hızlarındaki değişimlerin nedenleriyle alakalı çok şey bildiklerinden ve onları ortadan kaldırmak ya da en azından minimum seviyeye indirmeyi başardıkları da ifade edilmektedir (a.e., pp. 5).

Hill, Water Clocks kitabının ilk bölümünde “İslâm’dan Önce Su Saatleri” hususunda ilk olarak zamanı belirlemenin en eski yönteminin gnomom olduğunu söylemektedir. Daha önce gnomom ile alakalı bilgi vermiştik ve akabinde güneş saatlerinin geliştirildiğini ancak bulutlu havalar da ve geceleri kullanılamadığından su saatlerinin kullanılmaya başlandığını ifade etmektedir.³³⁶ En eski su saati M. Ö. 1500’den daha da öncesinde Mısır ve Babil’de kullanılan toprak bir kaptır ve

³³⁶ Su saatlerinin diğer isimleri ise: Horologium hibernium ya da gece saatidir. Bkz.: el-Cezerî, a.g.e., 2021, s. LXI.

günümüze ulaşan Mısır'dan gelen en eski örneğin M. Ö. 1380 tarihli olduğu söylenmektedir. M. S. 3. yüzyıldan kalma “Oxyrrhynchos” Papirüsü standart bir “klepsydra” hakkında bilgi vermektedir. Klepsydralar özellikle Yunan ve Roma dönemlerinde mahkemelerde kullanılmıştır. Mahkemedeki davalarda konuşan kişilerin zamanlarını sınırlamak, mesela önemli bir davada bir kişinin hayatı söz konusu ise tam doldurularak, önemsiz ise kısmi doluluktan fayda sağlanarak kullanılmıştır (a.e., pp. 6).

Yargılama herhangi bir duraklama ile karşılaşırsa klepsydradaki deliğin balmumu ile kapatılarak kalan zamanın korunması sağlanmıştır. Hill, antik kökenli olduğunu ifade ettiği “tarjahār” isimli bir âletten bahsetmektedir ki, bu âletin Arap müellifler tarafından bilindiğini söylemektedir. Kâse şeklindeki âletin altında küçük bir delik vardır ve suyun üzerine bırakılarak belirlenen süre içerisinde batması beklenir. Kuzey Afrika’da yakın zamana kadar kullanımının devam ettiğini ifade ettiği bu âlet için özellikle çiftçilere sulama sularının tahsis edileceği vakti belirlemek için çokça kullanılmıştır (a.e., pp. 7).

Klepsydraların geliştirilerek kullanılması ve şamandıranın icadına doğru yol alan açıklamalardan sonra Vitruvius’un şamandıranın ilk mucidi olarak Ctesibius³³⁷ (M. Ö. 250 civarı) olduğunu fakat M. Ö. 159’da Roma’da kullanıldığına dair elinde kanıtlar olduğunu belirtmektedir.³³⁸ Vitruvius’un “De Architectura”³³⁹ isimli eserinde su saatlerinin gelişimine dair en eski ve eksiksiz bilginin bulunduğu iddia edilmektedir. Diels, buradaki ayrıntılardan yola çıkarak yaptığı rekonstrüksiyonda, bunun Arşimed, Ridvan ve el-Cezerî’nin eserlerinde karşılaşılabileceklerle benzer, otomatik çalışan bir konik valf olduğunu varsaymaktadır, ancak Hill bunu kabul etmemektedir. Hill, İslâm öncesi su saatlerinin öyküsünü Çin ve Hindistan’a da değinerek tamamlamaktadır (a.e., pp. 8, 10).

Bizanslı Philon M. Ö. 230’larda Pneumatics eserinde hidsrostatik ve aerostatik prensiplerle çalışan ve birçoğu Benî Mûsâ’nın icatlarını öngören birçok mekanizma

³³⁷ Pnömatikle alakalı ilk defa eser kaleme alan Ctesibios’un (M. Ö. III. yy.) kitabı kayıptır. Bkz.: el-Cezerî, a.g.e., 2021, s. XXI.

³³⁸ Hill’in belirttiği kanıt için verdiği kaynak şudur: Needham, Joseph (1), Science and Civilisation in China (Cambridge, 1959-1965), Vol III, 315.

³³⁹ Hill’in belirttiği kaynak şudur: Vitruvius, in Vol. II, Book 9, Ch. 8 of De Architectura.

tarif etmektedir. Eserde su saati yer almamakla birlikte, bir pasajda saatlerde kullanılabilecek bir devirme kaşığından bahsetmektedir (a.e., pp. 12).

M. S. 1. yüzyıl İskenderiyeli Hero'nun Pnömatik ve 9. yüzyılda Bağdat'ta Kustā b. Lūkā'nın tercümesi Mekanik'in Arapça bir versiyonu bulunmaktadır. Bu eserlerde de su saati yer almaz. Rıdvan ise Arşimetin kısaca saatini tarif etmektedir. Akabinde Rıdvan'ın babası tarafından icat edilen saat ile alakalı olarak bilgi verilmekte ve Hürmüz adındaki bir adamın modeli yeniden nasıl tasarladığını dair verilen rivayeti de aktarmaktadır. Bu tasarımların Fars topraklarında yayıldığı, sonra Rumlara, Şam'a ve Bizanslılara kadar inşasının devam ettiği ve Hürmüz'e atfedildiği yönünde bilgi verilmektedir (a.e., pp. 12-13).

Benî Mûsâ'ya gelince eserlerinde su saati tarif etmemektedirler fakat âletlerinde ve makinelerinde, su saatlerinde kullanılanlara benzer prensiplerle çalışan cihazlar vardır. Lambalarından biri saat olarak kullanılabilecek şekildedir ve nasıl bir uyarılama yapılabileceği de anlatılmaktadır. Mefâtîhu'l-ulûm'un yazarı Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, hünerli cihazların (hiyel) icadını gerçekleştirenler tarafından kullanılan farklı bileşenlerin nasıl kullanıldığını aktarmaktadır. Bu eserde de su saatleri bulunmamaktadır ancak bahsedilen bileşenler arasında su saatlerinde kullanılanlar vardır (a.e., pp. 14).

Hill tüm bu kanıtların Arap geleneğinin Helenistik ve Bizans kültüründeki köklerine işaret ettiğini söylemektedir ve tüm Yunan eserlerinin İran, Hindistan ve Doğu Asya'dan unsurlar içerdiğini bunları da klasik dünyadan Mısır ve Babil'in eski uygarlıklarının geliştirilmiş hali olduğundan bahsetmektedir. Eski Dünya medeniyetlerinin birbirinden ayrı olmadığını aksine süreklilikli ve homojenliği ile zihinde en kuvvetli izlenimi bıraktığı yönündedir görüşü (a.e., pp. 15).

Sözde-Arşimet³⁴⁰ risâlesi ve nüshaları hakkında bilgi veren Hill, Apollonius tarafından kaleme alınmış, müzikli bir otomatı tarif eden kısa bir riâale daha bulunduğunu aktarmaktadır. New York nüshası ile Londra nüshasında, el-Cezerî'den iki ve Benî Mûsâ'dan birkaç alet eklendiği belirtilmektedir (a.e., pp. 15). Hill, risâlenin temel makine ve bilyenin serbest bırakılmasının Arşimet'e ait olduğunu, sonraki iki bölümün Philon tarafından genişletildiğini, beşinci, altıncı ve yedinci bölümlerin ise

³⁴⁰ Hill (1981), "Pseudo-Archimedes" tanımını kullanmaktadır. Bkz.: Hill, D. R., a.g.e., 1981, pp. 1.

Bizanslı ya da İranlı bir yazar tarafından, her iki durumda da İranlı fikirlerin dâhil edilmesiyle eklendiğini belirtmektedir. Altıncı bölümde 1150 yıllarında icat edildiğine inanılan karşı ağırlıklı mancınık makinesine atıfta bulunulmasından ötürü son üç bölümün önceki dört bölümden sonra yazılmış olduğu düşünülmektedir. Son iki bölümünde geleneksel tasarımları bilen bir zanaatkâr tarafından kaleme alınmış olabileceği belirtilmektedir. Rıdvan ve el-Cezerî yalnızca ilk dört bölümünü kullanmışlardır ve bunun sebebi olarak da onların döneminde risâlenin yalnızca ilk dört bölümünün var olmasıdır (a.e., pp. 17).

5/11. yüzyıla ait Endüslü bir risâleyi konu almaktadır ki bu risâlenin ismi: كتاب الاسرار في نتائج الافكار “Düşüncelerin Sonuçları Hakkında Sırlar Kitabı” dır. (The Book of Secrets about the Results of Thoughts) Yazarının Muhammed ya da Ahmed b. Halef el-Murâdî olduğu belirtilmektedir (a.e., pp. 36).

Metnin neredeyse %30’u eksik veya okunaksızdır. Hill, makinelerin büyüklüğü ve karmaşıklığını göz önüne alarak açıklamaları kısa bulduğunu belirtmektedir. Tasvirlerin de sağlam olarak ulaşılanlarında dahi yetersiz ve kötü çizildiği söylenmektedir. Ancak vermiş olduğu diğer hatalarla beraber tüm kusurların müellifin değil de müstensihnin hatası olduğu görüşündedir. Buna da kanıt olarak ise şu fikri sunmaktadır: Ebû Mûsâ ve el-Cezerî’nin eserlerinin günümüze ulaşan el yazmalarının, tasvirler söz konusu olduğunda farklı nüshalar karşılaştırıldığında muazzam farklılıkların görülebileceği ve bir nüshadaki hatanın diğerinde hiç bulunmayabileceğidir (a.e., pp. 37).

el-Murâdî’nin bir makinenin yapımına dair tanımlamaları verdikten sonra Banu Mûsâ ve el-Cezerî’de görüldüğü şekilde nasıl çalıştığına ya da parçalarındaki özelliklere dair bilgi vermemektedir ancak makineleri büyük ve kuvvetlidir (a.e., pp. 38-39).

Yatay ve dikey su çarklarının kullanımı 3./9. yüzyıldan itibaren İslâm Medeniyet’inde oldukça yaygın görülmektedir. el-Murâdî’nin tarif ettiği makineler, mısır değirmenlerini çalıştırmak için kullanılan su çarklarının başka amaçlar içinde kullanıldığını göstermektedir. el-Cezerî ise incelediği eski bir makineden bahsetmektedir. Bu makinede müzikal bir otomat, dikey bir su çarkı vasıtasıyla çalışmaktadır. el-Cezerî’nin söylemlerinden böyle bir çarkın hızının, bir eşapman

vasıtasıyla nasıl kontrol edilebileceğini bildiğini göstermektedir. Bu bilginin bir saati çalıştırmak için gereken mekanizmalar hususunda da bilgi sahibi olunduğunun açıkça bir göstergesidir ki, önemli hususlardan biri de kullanım amaçları kadar kullanılan yerde yerel su kaynaklarına uygun olacak şekilde yapılmasıdır (a.e., pp. 42).

Dördüncü bölüm Bilgelik Dengesi Kitabı, el-Ḥāzinî hakkındadır (a.e., pp. 47). Hill, el-Ḥāzinî'nin Mîzān el-ḥikme eserinin (515/1121-22 tarihlerinde tamamlandığı mekanik, hidrostatik ve fizik mevzularında Orta Çağ'ın en dikkate değer eserlerinden biri olduğu görüşündedir. Eserin içeriğinde bahsedilen konuların tarihi bilgisi verilmekte, sıvı ve katı maddelerin özgül ağırlıklarını veren tablolar içermektedir. Bu özgül ağırlıkların belirlenmesine yönelikte argümanlar sunmaktadır. Yerçekimi teorisi, katılar teorisi, havanın yerçekimi, kılcallık üzerine gözlemler; sıvıların yoğunluklarını ölçmek ve sıcaklıklarını değerlendirmek için aerometrenin kullanımı; kaldırma teorisi; terazinin tesviye ve zaman ölçümüne uygulanması hususlarında da bilgi vermektedir. Ayrıca eser deneylere yönelik oldukça modern bir yöntem izlemekte ve gözlem doğruluğu, kanıtların titizlikle kullanımı hususuna riayetiyle öne çıkmaktadır. Sekizinci risâle olan zaman ölçümü ile alakalı bölüm üzerinde duran Hill, bu bölümün tam bir çevirisini verdiği belirtmektedir. Sekizinci risâle saatler ve dereceleri için denge üzerine başlığı taşımaktadır ve iki bölümdür. Birincisi evrensel denge ve ikincisi Hassas denge üzerinedir (a.e., pp. 48).

Beşinci bölüm saatlerin yapımı üzerine kitap ve bunların kullanımı hakkındadır, Ridvân³⁴¹ ibn el-Sââtî tarafından yapılan saati ve hikâyeyi detaylı bir şekilde anlatmaktadır. (600/1203) İbn Cübeyr 580/1184 tarihinde Şam'a gerçekleştirdiği seyahat esnasında gördüğü saatin en noksansız tasvirini gerçekleştirmiştir³⁴² (a.e., pp. 70). Hill bu tasvirden aktarmakta ve bir başka tasvirinde 554/1159 ile 570/1173 tarihleri arasında Şam'a seyahat gerçekleştiren Tudela'lı

³⁴¹ Giriş bölümünde Ridvan, kendisi bu işe el atmadan önce üç kişinin saati tamir etme konusundaki başarısız çabalarından bahseder. Ridvân en uzun ve en sert eleştirisini İbnü'n-Nakkâş'ın çalışmalarına ayırır. Özellikle onun 'güneşin saatlerini' bozduğunu ve 'gecenin saatlerini' doğru bir şekilde çalıştırmadığını söyler ki hatta "mekanizma üstüne mekanizma bozdu" da demektedir. Ebü'l-Fadl b. el-Kerîm el-Mühendis için ilmi hakkında ilk başta yüksek bir kanaate sahip olduğunu, ancak onunla yaptığı konuşmalarda, örneğin astronomi konusunda, onu anlamada ve problemleri çözmede yavaş bulduğunu söylemekte ve saati tamir etmek yerine tamamen mahvettiğini, böylece hiçbir parçasının düzgün olmadığını söylemektedir. Bkz.: Hill, D. R., a.g.e., 1981, pp. 70.

³⁴² Hill'in verdiği kaynak şudur: Travels of Ibn Jubayr; Arabic text Ed. W. Wright, 2nd edition revised by M. J. de Goeje, Leiden/London, 1907, 270 f.

Benjamin tarafından da saatin kaleme alındığını belirtmektedir.³⁴³ Bir başka tasvir ise 8./14. yüzyılın ortalarında İbn Bâtûta'nın kaleme aldığı Seyahatnamesi'nde yer almaktadır³⁴⁴ (a.e., pp. 69-71).

Bütün bu kaynaklardan bahseden Hill, anlatılanların Rıdvan'ın tam manasıyla uymadığını söylemektedir. Eser de her bir bölüm saatin bir parçasını anlatacak gibi olsa da, sıralama düzeni sistematik olmamakla birlikte saatin yeniden inşası için eserin farklı yerlerine bakarak veri toplamak gerektiği söylenmektedir. el-Cezerî'de okuyucunun basit bir bileşenin üretimine yönelik bilgide aşinalık varsayılırken, Rıdvan ayrıntılı şekilde açıklamalar yapmaktadır (a.e., pp. 72).

Hill, Rıdvan risâlesinin, su çarklarının tarihsel gelişimini hakkında aktardığı bilgiler ile 6./12. yüzyıllarda Arap mühendislerin hiçte azımsanmayacak bilgi ve marifetlerini yansıtan ciddi bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir (a.e., pp. 88).

Altıncı bölüm el-Cezerî tarafından gerçekleştirilen “Hünerli Mekânîk Âletler Hakkında Bilgi Kitabı veya Mekânîk Sanatların Teorisi ve Pratiği Üzerine Bir Derleme” hakkındadır. Eserin el yazmaları hakkında bilgi aktaran Hill, vermiş olduğu yazmaların bulunduğu listesinin ardından da başka bilgiler ortaya çıktığı söylemektedir. Daha önce bu yazmalara dair bilgi sunmuştuk (a.e., pp. 89).

Hill, eserin altı başlık olarak inşa edildiğini söylemektedir ve vermiş olduğu bölümler ise toplamda 50 tanedir.

1. Su saatleri ve mum saatleri (10 bölüm)
2. Hileli kaplar ve figürler/araçlar (10 bölüm)
3. Abdest alma ve kan alma ile ilgili sürahi ve kaplar (10 bölüm)
4. Fiskiyeler ve müzikal otomatlar (10 bölüm)
5. Su yükseltme makineleri (5 bölüm)
6. Çeşitli (5 bölüm)

Hill, bu eserin benzersiz olduğunun en başta vurgulanması gerektiğini, farklı mekanizmaların, aletlerin tanıtımından çok daha fazlasını içeren bu eserin imalat, yapım ve işletim için noksanı olmayan bir el kitabı olduğunu söylemektedir. Eserde

³⁴³ Hill'in verdiği kaynak şudur: Trans. Von Asher, The Itinerary of Rabbi Benjamin Tudela, London 1841 Vol. 1, pp. 84.

³⁴⁴ Hill'in verdiği kaynak şudur: Voyages, Arabic text ith French translation by B. R. Sanguinetti and C. Defremery, Paris 1853, Vol. 1, pp. 209.

sistemli bir yol izleyen el-Cezerî yapım teknikleri ve sıralarını, gerekli açıklamalar hatta ayrıntılı çizimler ile sistematik ve metodik bir şekilde okura sunmaktadır (a.e., pp. 92).

Eserde İngiltere’de 1976 tarihinde düzenlenen İslâm Dünyası Festivali için Londra’daki Bilim Müzesi’nde sergilenmek üzere inşa edilme kararı olan el-Cezerî’nin üç cihazından ve bunların nasıl rekonstrüksiyonun yapıldığından bahsedilmektedir (a.e., pp. 103-111). Akabinde Hill, el-Cezerî’nin saatlerinin çalışma prensiplerini, ekipmanlarını ve nasıl görüldüğü ile alakalı olarak ince detayları ve önemli ayrıntıları vermektedir (a.e., pp. 111-123).

Son bölüm “Ortaçağ Avrupası’nda Su Saatleri” hakkındadır. Burada Hill, bir çeşit alarm tertibatıyla donatılmış su saatlerinin özelliklerinden bahsetmektedir ve el-Cezerî’nin saatleri ile benzerliği olan mekanizmaya da dikkat çekmektedir (a.e., pp. 125).

Avrupa dilinde su saatleriyle alakalı olarak en eksiksiz açıklamaların olduğuna inanılan çalışma 1276-7 yıllarında Toledo’da Kastilya ve Leon Kralı X. Alfonso’nun yönetimi altında bir araya gelen bilginlerin derlediği “Libros del Saber” içerisinde. Bu çalışma, Müslümanların bilim dünyasının Hristiyanlara sunulması için Arapça yazıların İspanyolcaya çevirilmesinden oluşan bir çalışmadır. Sadece tercüme yazılar bulunmamakta aynı zamanda Arapça aslına bakarak üretilmiş yazılar da eklenmiştir. Cilt IV’de zaman ölçme aletlerini anlatan bölüm yer almaktadır. İki güneş saati, biri mum saati, biri cıva ile çalışan silindirik bir saat ve beşincisi yani sonuncusu da su saatidir. Mum saatiyle alakalı olarak kısmı Samuel Ha-Levi Abulafia kaleme almış diğerlerini ise Isaac ibn Sid yazmıştır. Hill, mum saatiyle alakalı olan bölümün el-Cezerî’nin saatleri ile yakın bir benzerlik gösterdiğini belirtmektedir (a.e., pp. 126).

Kitabın son bölümü olan su saatiyle ilgili bölümde Ctesibius tarafından tasarlanmış olana benzer ancak daha da geliştirilmiş ayarlanabilir ölçekli bir giriş klepsidrası olduğu, önsözde de bu saatin sabit bir deşarj oranını muhafaza etme sorununun çözüldüğü ilk saat olduğu ima edilmektedir. Hill, daha önceki medeniyetlerin (Yunanlılar, Çinliler, Araplar) bunu zaten çözdüğü için bu imanın yanlış olduğunu söylemektedir. Saatin bu ve başka sorunlar için zarif bir çözüm sunduğunu da eklemektedir. Kitap iki bölümdür. İlk bölümün 12-21 bölümleri ve 2. Kısımın tamamı saatler ve semiante işaretleme talimatlarını da içermektedir ki Hill

başlıklarla alakalı da bilgi sunmaktadır. Bölüm 1'in 22. Kısımında Arap müellifler ile olan benzerliklere dikkat çekmekte özellikle ana su makinesinin konsept olarak 'Arşimet', Rıdvan ve el-Cezerî'deki makinelerine çok benzediğini ifade etmektedir (a.e., pp. 126-129).

Hill, eserde pila olarak isimlendirilen, Arap saatlerindeki şamandıra hazneleri ile aynı işlevi gören bir cihazdan bahsetmektedir ancak bu cihazda geri besleme kontrolü pnömatiktir. Benzerinin Benî Mûsâ'nın kendi kendini dolduran lambalarında görüldüğü belirtilmektedir. el-Ĥāzinî'nin çalışmaları ile de benzerlik içermektedir. Ortaçağın sonlarında ise Avrupa'da yeterli ve güvenilir kaynak olmamasından ötürü Latince horologium kavramının Avrupa dillerinde su saati ile mekanik saatleri aynı şekilde karşılıyor olmasından ötürü su saatlerinin akıbeti konusu karanlıkta kalmıştır. Mekanik saatlerin 14. yüzyılın ilk çeyreğinde icat edildiğinin söylendiği, bu zamandan önceki kullanımın ise su saatleriyle gerçekleştirildiği varsayılmaktadır. Dante'nın İlahi Komedyası'nda saatlerle alakalı iki bölüm olduğunu, Joan de Meung'un Roman de la Rose'un bir bölümü saatlerden bahsetmektedir. Hill, mekanik saatlerin atalarının nasıl olduğu ve ne şekilde çalıştığı sorusunun aynı zamanda mekanik teknolojinin gelişimi üzerinde de etkili olduğunu düşünmektedir (a.e., pp. 130).

Hiyel ilmine girebilecek mekanizmalar ve âletler düşünüldüğünde, Hill, su ve rüzgâr değirmenleri, geleneksel su yükseltme cihazlarının genel olarak bilgisine haiz olunmasından ötürü risâlelerde müellifler tarafından alınmadığını ancak radikal ve yeni bir değişiklik ya da eklenti olduğunda mesela, küçük cihazlara kam veya su çarkı gibi bir bileşen eklendiyse esere alındığını söylemektedir (Hill, 1991, pp. 168).

Hill'in "Arabic Mechanical Engineering: Survey of the Historical Sources" makalesinde ifade ettiği mekanik konulu eserler şunlardır:

1. Pseudo-Archimedes, *On the Construction of Water-Clocks*.

Apollonius (Perga'lı? M.Ö. 210 civarı) Müzik otomatının açıklamasını içeren bu eserde yalnızca Arapça'dır.

Bizanslı Philon (M.Ö. 200 civarı) *Pnömatics*,

Murıştus Yazma Eserleri (Muhtemelen Helenistik) Üçüncü risâle hidrolik ve pnömatik müzik âletleri üzerinedir. Metinde müellif Murıştus ismi geçse de, bu konuya dair net bir bilgi bulunamadığı belirtilmektedir (Hill, 1991, pp. 169-171).

İskenderiyeli Hero (M.S. 62) Mekanik. Mekanik, Qusṭā b. Lūqā (ö. 300/912-13) Arapçaya çevrilmiştir. Teorik mekanik alanına dair eserle alakalı olarak bilgiler veren Hill, eserin çevirileri ve hakkındaki yayımlar hakkında da bilgi vermektedir (a.e., pp. 169-171).

Benî Mûsâ b. Şâkir (3./19. yüzyıl), Mühendisler ve Bilim Adamları.

Daha önce bilgi verdiğimiz için detaylara girmeyeceğiz ancak makale de eserin Arapça baskısı, İngilizce versiyonu ve Almanca çevirisinin kaynaklarını verilmektedir. Ayrıca Hill, kardeşleri kıdem olarak Muhammed, Ahmed ve el-Hasan şeklinde sıralamaktadır. Kitab el-Hiyel’in çoğunlukla Ahmed isimli kardeş’in telifi olduğunu söylemekte ve “Kendi kendine çalan makine” (The machine that plays by itself) eserinde onlara atfedildiğini, Kitab-el-Hiyel’e göre kısa olan bu metnin Arapça, Almanca ve İngilizce çevirisinin olduğunu aktarmaktadır (a.e., pp. 172-173).

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (4./10. yüzyılın sonları) Mefâtîhu’l-ulûm

Hill, makalesinde bu eserin bir bilimler ansiklopedisi olduğunu belirterek, özellikle sekizinci bölüme eğildiğini çünkü bu risâlede ağırlıkların hareket ettirilmesine ve “Fine Technology” de kullanılan hidrolik bileşenlerden bahsedildiğini söylemektedir. Hem sözlükbilimsel açıdan kuvvetli hem de bir bileşenin imalatının tarifini vermesi açısından önemli bir eserdir (a.e., pp. 173).

İbn Halef el-Murâdî (Müslüman İspanya, 5/11. yüzyıl) Otomatlar ve su saatleri üzerine bir inceleme

Su saatleri ve büyük otomat makinelerden örneklemeler bulunan bu eserin 1970’in ortalarına gelene kadar gün yüzüne çıkmadığını söylemektedir. Ancak yazma eserin durumunun kötü olmasından ötürü, çizimlerin ve yazıların okunamadığını bu yüzden her cihazın nasıl imâl edildiği ile ilgili bilgi alınamadığını söylemektedir. Ancak üzerinde hala çalışılan bir eser olduğu belirtilmektedir (a.e., pp. 173).

Rıdvan b. el-Saa’ti (Şam) Saatlerin Yapımı ve Kullanımı Üzerine (600/1203 tamamlandı)

Eserle alakalı olarak Hill iki detaya dikkat çekmektedir, Birincisi, Rıdvan’ın metot olarak, bir mühendisin teknik açıdan basit görerek bahsetmeyeceği mevzûlara da girerek, üretim ayrıntılarını verdiğidir ki buna sebebin Rıdvan’ın teknik eğitim

eksikliğini söylemektedir. İkincisi ise Helenistik dünya ile Sasanî İran'ı arasındaki horolojik fikirlerin alışverişi ile alakalı da bilgiler vermesidir (a.e., pp. 174-175).

er-Rezzâz el-Cezerî, Mühendis Diyarbekir'de 602/1206'da Tamamlanan Kitap

Hill bu eserin “muhtemelen” terimini de kullanmış olmakla birlikte Rönesans öncesi kültürel alandaki en önemli mühendislik belgesi olduğunu ve Arapça risalaler arasında da en önemli eser olduğunu söylemektedir (a.e., pp. 175).

İlk defa el-Cezerî'nin eserinde ortaya çıkan makine, mekanizma ve tekniklerin sonradan Avrupa makine mühendisliği terminolojisine gireceğinden bahsetmekte ve el-Cezerî'nin sonradan imal edilebilmesine yönelik tüm cihazlarının nasıl yapıldığı ile alakalı teknik bilgilerden bahsettiğini söylemektedir. el-Cezerî'nin Rönesans öncesinde benzersiz olmasını, mekanik eserlerde çok nadir rastlanan, ayrıntılı talimat ve teknik özellikler içeren eserine bağlamaktadır (a.e., pp. 175).

Hill, başka eserlerde bu kadar detaya rastlanmamasına sebep olarak; pratik deneyim eksikliği veya meslek sırlarının açığa vurulmasını istemeyen müelliflerin açık talimatlar kullanmayı uygun görmemesine bağlamaktadır (a.e., pp. 176).

1277 yılında Kastilyalı X. Alfonso talimatıyla hazırlanan “Libros del Saber de Astronomia” Kastilya dilinde yazılan eser, Arapça bilgiyi Hristiyan dünyasına sunmak amacıyla orijinal eserden yapılan çeviri ve açıklamaların bir derlemesi niteliğindedir. Eserin sonunda beş su saati yer almaktadır ki Hill, özellikle üçünün daha önce görüldüğünü belirtmektedir. Bu mekanizmaları ve bağlantılı oldukları mekanikçi ile birlikte açıklamaktadır. Ayrıca detaylı olarak bir ağırlık tahriki (incorporated a weight drive) içeren mum saatini anlatmaktadır. Batı'da ağırlık tahrikli saatlerin ilk ortaya çıkmasından en az 200 yıl önce İslâm'da 11. yüzyıldan beri bu tip saatlerin bilindiğini söylemektedir (a.e., pp. 176).

Takiyüddîn b. Ma'ruf (10/16. yüzyılın ortaları) et-Ṭuruḳu's-seniyye fi'l-âlâti'r-rûḥâniyye

Tez içerisinde de değindiğimiz Takiyüddîn ve eseri ile alakalı olarak Hill, en ilginç cihaz olarak su gücüyle çalışan altı silindirli bir “monoblock” pompayı söylemektedir. Eserin 959/ 1522'de yazıldığını Agricola'nın makine kitabıyla eşzamanlı ve Ramelli (1588)'den önce kaleme alındığını söylemektedir (a.e., pp. 177).

Çeşitli Yazma Eserler

Hill makalesinde Arapça ve Yunanca olduğunu belirttiği yazma eserlerle alakalı listelemek suretiyle bilgi vermektedir ve dahasının dünyanın çeşitli kütüphanelerinde keşfedilmeyi beklediğini söylemektedir (a.e., pp. 177-179).

Hill, Arapça'da geçen en eski saat atfının Abbas b. Firnas (ö. 274/887)'in bir şiirinde geçmekte olduğunu ve şiirine bakarak bulutlu havalar veya geceleri kullanılabilen saat ifade ettiği için bir su saati olduğunu söylemektedir. el-Hâzinî'de İbnül Heysem'in bir su saatinden bahsetmiştir (a.e., pp. 179).

el-Zerkali tarafından 473/1080 yılı civarında Tagus kıyısında inşa edilmiş olan iki su saatinin yapılmış olan tasvirinden bahsetmektedir. Hatta coğrafyacı el-Zuhri'nin (fl. 532/1137) de bu saatlerden bahsettiğini söyleyerek, saatler hakkında bilgi vermektedir. Hill, Zerkali yerine başka birinin yapmış olabileceğini, tarafın daha eski bir makine için geçerli olmasının mümkün olabileceğini söylemektedir (a.e., pp. 179-180).

Hill, bilim insanlarının biyografilerini ele alan bibliyografik sözlüklerde Benî Mûsâ'ya dair kayıtlar bulunduğunu ancak el-Cezerî'nin olmadığını, çünkü İbnü'n Nedim'den sonra yaşamış olduğundan ötürü el-Fihrist'e dâhil edilmediğini, sonraki bibliyografik eser kaleme alanlarında bu eserden kopya ettiği için ondan bahsedilmediğini söylemektedir. Kalkaşendî (756/1355-821/1418) makine ilminde öncü olarak ondan bahsetmektedir. el-Cezerî'nin eserinin 7./13. yüzyıldan 12./18. yüzyıla kadar telif edilen birçok el yazması, İslâm dünyasındaki itibarı da kanıt teşkil ettiğini söylemektedir (a.e., pp. 181).

Burada hiyel melesi ile alakalı şu hususta üzerinde durmamız gerekir ki, Hill, Prof. David King'in biyografik sözlüklerde ve diğer yazılı kaynaklarda adı geçmeyen ama birçok astronomi eseri keşfettiğini söylemesinden yola çıkarak, astronomik gözlemlerin, sonuçlar ile ilgili hesaplamaları kaydetmek ve tablolastırmak yani astronomik verileri farklı amaçlar için mesela tahminlerde bulunmak için bir âlete ihtiyaç olduğunu söylemektedir. Ayrıca bölgesel açıdan ve değişebilir bilgiler için düzenli olarak yapılması gereken gözlemleri hatırlatmaktadır. Böylece babadan oğula geçen teknik bilginin, yazıya dökülmeme nedeni olarak görülebilecek nakil usulü olsa da, keşfedilmemiş risâleler ve tek bir makineden bahseden eserler olabileceğini söylemekte ve örnek olarak da 1976 yılında el-Muradî'nin eserinin ortaya çıkmasını vermektedir (a.e., pp. 182).

Hill, coğrafyacıların İslâm dünyasının bahsedilen bölgedeki refahını arttırmak için kullanan makinenin nasıl kullanıldığını hakkında bilgi verdiklerini ancak, makinenin kendisi hakkında ayrıntı vermediklerini söylemektedir. Buna örnek olarak da tarım için kullanılanları vermektedir. Hill, muhtasiblerin hesap defterlerinde metal ve ahşap işçiliği ile alakalı zanaatlar hakkında çok şey öğrenilebileceğini ancak değirmenler ya da su yükseltme gibi âletlere dair bilgi bulunamayacağını aktarmaktadır. Bazı tarihi eserlerde mekanik konulara ilişkin referanslar bulunabileceğini, ikonografilerin incelenmesinden makinelerle dair bilgi bulunma ihtimali olabileceğini ancak bunun da kütüphanelerde ve depolardaki el yazmalarının düzgün kataloglanmasından ötürü zor olduğunu belirtmektedir (a.e., pp. 184).

Yeterli kataloglamanın olduğu yerlerde dahi konulara ilişkin indeks çok nadir olmasından ötürü, tespit yapmanın zorluğundan bahsetmektedir. Çizimler hakkında verdiği bilgilerde, sanatçıların gözlemledikleri nesneleri, çizimlerine yansıttıklarını ve kullanımda olanlardan ziyade tasvir ettiklerini, icat edilmemiş bir aracın tasvir edilmiş olabileceğine dikkat çekerek, İncil'deki karakterlerin Rönesans kıyafetleriyle çizilerek çağdaş gösterilmeye çalışılması gibi, çizimlerin dikkatle incelenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (a.e., pp. 185).

3.1.3. Hiyel İlminin Günümüzdeki Teknolojik Gelişmeler Üzerinden

Yorumu

Sayı, Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri ile alakalı bilgi verdiği cümlelerde ilmin birikimi ile aktarımı üzerinde düşünülmesi gereken hususlara dikkat çekmektedir ki bu medeniyetlerin kalıntılarının özellikle günümüze erişen en eski metinler üzerinde gerçekleştirilecek incelemelerle kümülâtif bilginin izinin sürülebileceği kanaatindedir. Tarımdan önceki yaşam ve tarımdan sonraki yaşamı örneklendirerek, tarımın gelişile insanların topluluklar halinde iş bölümü yapmasından, hayvanların evcilleştirme, hasadı muhafaza konularına değinerek, ilk safha, ikinci safha ve nihayet üçüncü safhada kasabalar ve şehirlerin kuruluşu; iş bölümü ve iş birliği temelli kendi ekososyol hayatı olan toplumların oluşması safhasından bahsetmektedir (Sayı, 1991, s. 2-8).

Elbette teknolojik gelişim temeline dayanacak bu anlatımın tarım için gerekli âletler ve imkanların sağlanması, madenler, araçlar, insan gücü yerine geçen ya da

minimum efor maksimum enerji kuramıyla bağlantılı uzmanlık alanlarıyla bağdaş yaşam tarzının oluşu merhale merhale gerçeklemektedir. Mezopotamyalıların nehir sularını kontrol edebilmek için inşa ettiği bentler, kanallar ve tesisler gibi inşa ettikleri yapılar ve bu çalışmalara dair bilgilerin yapısal olarak bir kalıntısı olmamakla birlikte bazı tabletler aracılığı ile günümüze kadar gelmiştir (Sayılı, 1991, s. 12).

Eski Mısır ve Mezopotamya'nın tarihiyle alakalı bilgi alabildiğimiz yazılı ve ikonografik belge ve kalıntıların göz önünde bulundurarak, her iki medeniyetle birlikte ilim ve teknolojinin kökenlerinin oldukça eski tarihlere gittiği söylenebilir (Sayılı, 1991, s. 13).

Teknolojik anlamda ilk kullanılan âletlerden biri zamanı belirlemek için kullanılan güneş saatleridir. Güneş saatleri yatay duran bir düzlem üzerinde dik bir çubuk gölgesinin uzunluğu prensibine dayanmaktadır ve gnomon³⁴⁵ veya basîta³⁴⁶ da denilen gölge ile zaman ölçen bu sistem Mısırlılarca bilinmektedir. Bir çubuğun gölgesinin uzuyor olması ile akşam ve sabah, kısalması ise öğle vaktini göstermektedir. Gündüzleri zamanı ölçmek için kullanılan güneş saatlerini tarif eden, Ronan'ın ifadesi de benzer niteliklidir ve beş taksimatı olan düz bir tahtadan yukarı doğru uzanan bir kol/çubuk bulundurdıklarını söylemektedir (Ronan, C. A., 2003, s. 21). Bu âletler genellikle on iki saatlik bir zaman dilimini göstermektedir. Gnomon'a en yakın ve en kısa uzunluktaki eğri kış mevsimini, ortada bulunan eğri bahar mevsimini, en dışta ve en uzun olan eğri ise yaz mevsimini belirtmektedir (Kaplan, D., 2009, s. 90).

Kullandıldığı vakte göre ikiye ayrılmaktadır: Birinci çeşidi öğlen itibari ile kullanılan “zevâlî”, ikinci çeşidi ise akşam başlangıçlı olan “gurûbî” şeklinde isimlendirilmiştir (Acar, Ş., Bir A., ve Kaçar, M., 2014, s. 3). Yüzeylerinin şekillerine göre farklı isimlendirmeler mevcuttur; ufki güneş saati, düzey güneş saati, ekvator güneş saati vb.³⁴⁷ (a.e., s. 3).

³⁴⁵ Zaman ölçme cihazı, zamanı hesaplamak için düz bir yüzey ve yarım bir kürenin yüzeyine dikey olarak yerleştirilmiş çubuk, mil: URL-10: “gnomon”, Erişim Tarihi: 15.01.2024; Ayrıca; Güneş saatindeki üçgen yüzeye de denmektedir, Latince “gnomon” Yunanca “gnōmōn” şeklinde ifade edilen “gösterge” manasındaki kelimedir. Daha detaylı bilgi için lütfen bkz.: URL-11: “gnomon”, Erişim Tarihi: 15.01.2024

³⁴⁶ Güneş saati.

³⁴⁷ “Makalede güneş saatinin ufka paralel olması halinde “basîta-i ufkiyye”, ufka dik olması halinde “basîta-i şukuliyye” ve ekvator düzlemine paralel olması halinde ise “basîta-i istivâiyye” şeklinde isimlendirildiği belirtilmiştir.” Şinasi Acar, Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, “Son başmuvakkit Ahmed Ziya

Düşey düzlemler üzerine çizilmiş olan güneş saatleri “düşey güneş saati” olarak isimlendirilmektedir ve yüzey şayet başlangıç güney dairesi ile çakışmışsa; “mezvele” ismiyle; öğle doğrusu ile çakışmışsa “doğusal veya batısal güneş saati” denirken bir de öğle doğrusuna da, başlangıç güney dairesi düzlemine de çakışmayan “çarpık güneş saati” bulunmaktadır (a.e., s. 3).

Güneşten faydalanılamadığı zamanlarda ise su saatlerinden faydalanılmaktadır. Eldeki belgeler göz önüne alınarak Mısırlılara kadar uzanan su saatinin tarihi takip edilebilmektedir (Sayılı, 1991, s. 107-108).

Güneş ve su saatlerine daha önceki başlık altında da değinmiştik ancak mekanik bilimin başlangıcı kabul edilen bu âletlerin gelişimi önemlidir. İhtiyaca nisbeten üretilenler ve düşünce biçimine göre şekillendirilenler olarak icatları iki ayrı gruba ayırmış olsak teknoloji için verilebilecek bir tanım şöyle olurdu: “*Teknoloji kelimesi umumiyetle pratik değerdeki bilgi ve çeşitli teknik işlerin yapılış tarzları şeklinde düşünülebilir.*” (Sayılı, 1991, s. 16).

Teknoloji konusunun tarihi söz konusu olduğunda “Sanayi Devrimi” başlığı altında, 1780 ve 1830 yılları arasına odaklanan bir tarih yazımı ile karşılaşırız. Eserlerde bir anda ortaya çıkan bir Endüstri Devrimi ve teknoloji-bilim bağlantısının ise icat edilen artık günümüzde görünür olan makineler aracılığı ile gerçekleştiğinin savunulması yapılmaktadır. Peter Whitfield, bu durumu bir bilim tarihi paradoksu olarak görmektedir ve: “*Makine kültürünün teorik bilimden yalıtılmış bir şekilde ortaya çıkararak, gelişmiş*”³⁴⁸ olduğunu söyleyerek aslında Richard S. Westfall’da dile getirilen bir konunun da hatırlanmasını sağlamaktadır. Westfall (1998), çalışmasında Galileo’nun engizisyonda yargılanmasına sebep olan “Dialogo Sopra i due Massimi sistemi del Mondo”: İki Dünya Sistemi Üzerine Diyalog”, (1632) eserinde meşhur bir diyalogdan bahsetmektedir ki bu polemikte Salviati Galileo’yu canlandırmaktadır. Sagredo (Entelektüel bir zengin) ve Simplicio (Aristotelesçi bir bilgin) ile Galileo (Salviati) arasında tam dört gün süren bir diyalogdur (s. 18).

Bey’in Güneş Saatleri Tasarımıyla İlgili Bir Yazısı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 16, sy. 1, Aralık 2014, s. 3.

³⁴⁸ Peter Whitfield, **Batı biliminde dönüm noktaları (Tarih Öncesi Dönemlerden Altın Çağına)**, Orijinal isim: Landmarks In Western Science (From Prehistory to the Atomic Age), çev. Serdar Uslu, 1. bs., Küre Yayınları, Şubat 2008, s. 233.

Bizim burada özellikle belirtmek istediğimiz konu ise Westfall'ın vermiş olduğu bilgilerde Galileo'nun deneylerinden bahsettiği kısımdır. Genellikle, sürtünmesiz düzlemlerde yapılan bu deneylerin düşünce deneyleri olduğunu ve zihinde tahayyül edildiğini söylenmektedir (a.e., s. 23-24).

A. Chalmers (1994) ise makalesinde popüler mitin aksine Galileo'nun mekanikte çok az deney gerçekleştirdiğinin hatta teorilerini ifade ettiği deneylerin çoğunun yalnızca düşünce deneyleri olduğunu söylemektedir (çev. Arslan, H., s. 141).

Bazı kaynaklarda bugün bildiğimiz mekanik kuramının başlangıcı Galileo'nun çalışmalarına dayandırılmaktadır. Onun mekanik alanına dair gerçekleştirdiği çalışmaların Newton'un keşiflerine öncülük ettiği ve klasik mekaniğin temellerini atan Newton'un bu çalışmalardan etkilendiği ifade dilmektedir (Kaçar, M, Zorlu, T., Bir, A. vd., 2013, s. 19) .

O halde teorik bilginin pratiğe yönelik bilim dalı olarak tanımladığımız “hiyel”in aslında çağlar öncesinde bu geçişi gerçekleştirip, gerçekleştiremediği tartışılabilir. Tarihte biraz daha geriye gidecek olursak; Toygar Akman, makalesinde tarihteki “Otomatik Makineler”den bahsetmektedir. Bunlardan ilki Tarentumlu Archytas'ın tahtadan güvercinidir. Güvercinin kısa bir sürede olsa uçabildiğinden ancak sonra düştüğünden, sonrasında ise havalanamadığından bahsetmektedir. Pheleron'lu Demetrius, kendi kendine yürüyen bir sümüklü böcek icat ettiğini, Olimpia'da ise bir kartalın kanat çırpıtığını söyler ki kartal hakkında detaylı bir bilgi vermemektedir. İskenderiyeli Heron'un su otomatlarından, Doğu Roma İmparatoru Theophilus, altından iki aslan otomatı yaptırarak tahtının her iki yanına konumlandırmıştır. Tahta oturulduğunda aslanların kalkıp kükrediğini, sonra ise uzandıklarını anlatmaktadır (Akman, T., 1974, s. 2).

Akman, İbrahim Hakkı Konyalı'nın Diyarbakır'da yayınlanan “Kara Amid” isimli dergi de yer alan bir makalesi vesilesiyle el-Cezerî ve eseri ile nasıl tanıştığının bahsetmektedir. Akman Diyarbakır'da iken rastladığı bilgi vesilesiyle İstanbul'a gelir gelmez Topkapı Sarayı Üçüncü Ahmet Kütüphanesi'nin 3472 numarada kayıtlı olduğunu ve 800 yıl sonra üzerinde çalıştığı eserin hala okunabilir olduğundan, çok eskimediğinden ve içindeki resimlerin solmadan ve bozulmadan muhafaza edildiğinden bahsetmektedir (Akman, T., 1974, s. 3-4). James Watt'ın 1780 yılında ısı etkisi ile haberleşerek denge kurma sistemini, ilk defa icat eden kişi olduğunun

söylendiğini, ancak “Regülatör” isimli icadının el-Cezerî’nin eserinin Topkapı Sarayı nüshasının 171. sayfasındaki icadını gördükten sonra bu mekanizmanın tarihinin çok daha eski tarihlere kadar uzandığını tespit etmiştir. Akman ayrıca Ayasofya Kütüphanesi’ndeki nüshanın içinden 66 sayfanın çalınmış olduğunu belirterek, eseri bilen ve ilgisi olanlar olduğuna dikkat çekmektedir. Eserde anlatılan makinelerden bir kısmının Wiedemann tarafından işler bir şekilde yapıldığını ve Almanya’da Erlangen Üniversitesi’nde bulunduklarını söylemektedir (Akman, T., 1974, s. 4).

Akman makaleyi yazdığında eser henüz Arapça’dan Türkçe’ye çevrilmemiş olduğundan bu çalışmanın gerçekleştirilmesinin milli bir görev olarak addederek bir an önce yapılması gerektiğinde ısrarla durmaktadır (Akman, T., 1974, s. 6).

İsviçre’nin Bern şehrindeki antik saat kulesinden bahsederek bir anıt olarak değerlendirildiğini ve teknik bir eser olarak İsviçre tarihinde yer aldığını, el-Cezerî içinde bir anıt yapmak yerine otomatik makinelerinden birini, büyük bir ölçüde ve çalışır vaziyette hayata geçirerek yapılması gerektiğini söylemektedir (Akman, T., 1974, s. 4). Ayrıca el-Cezerî’nin ilk Türk sibernetik bilgini olduğunu söylerken; sibernetik kavramının: Haberleşme, kontrol, denge kurma ve ayarlama bilimi olduğunu da belirtmektedir. Açıklamaları arasında el-Cezerî’nin sadece otomatik sistem kuran bir bilgin olmadığını aynı zamanda otomatik olarak çalışan sistemler arasında denge kurma sistemini de geliştiren bir bilgin olduğunu belirtmektedir (Akman, T., 1976, s. 2).

Akman’ın aktardıklarından sonra Islamic Technology eseri üzerinden de bazı yorumlar üzerinde durulması gerektiği kanaatine vardık. Zira al-Hassan and Hill’in (1986), gerçekleştirmiş olduğu çalışma İslâm Medeniyeti’nde teknoloji bağlamında görülebilecek birçok önemli konuya detaylı bir şekilde temas edilerek, kronolojik ve sistemli bir şekilde sunulmaktadır. Eserde George Sarton’un “Introduction to the History of Science” eserinden bahsedilmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 21). George Sarton’un kitabı kronolojik olarak bölümlere ayrılmaktadır ve toplam yedi bölümdür. Her bölüme “Hârizmî zamanı”, “el-Bîrûnî zamanı” vb. isimler verilerek, ayrı ayrı her biri için 100 önemli Müslüman bilim insanı ile alakalı bilgi verilmektedir. Fakat İslâm Medeniyeti’ndeki başarıların önemini/kıymetini kabul etmiş olan ilk tarihçilerden biri olmasına karşın Sarton’un H. 5./ M. S. 11. yy. sonrası için bilimsel çabalarda ivmesel açıdan keskin bir düşüş olduğunu yansıttığı söylenmektedir. Tam

bu noktada F. Sezgin'in GAS³⁴⁹ çalışmasının ciltlerini inceleyen birinin ilk dört yüzyıldaki malzemenin bolluğu gibi, sonraki yüzyıllarda da devam etmiş olan ciddi miktardaki çalışmalara tanık olacağı söylenmektedir. Üstelik Sezgin'in simya, tıp, astronomi ve matematikle alakalı olan ciltlerinin fiziksel boyutunun görsel olarak incelendiğinde İslâmî bilimlerle ilgili ciltlerin toplam boyutuna eşit olabilme durumu göz önünde tutulmaktadır (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 21).

al-Hassan ve Hill, dünya kütüphanelerinde yer edinen İslâmî el yazmalarının çokluğunu göz önünde bulundurularak, bunların bilimsel konularda olması ve henüz tercüme edilmiş ya da yayınlanmamış olmamalarından ötürü eldeki bilgilerin de henüz tatmin edici olmadığı görüşündedirler. Bu yüzden birtakım yapılan çalışmalara ek olarak, uluslararası eşzamanlı bir araştırma programı ile hem iyi bir kataloglama hem de tercüme yapılması gerektiğini dile getirmektedirler (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 21-22).

Ayrıca eserde İspanya'dan Orta Asya'ya ve Kuzey Hindistan'a değin uzanan İslâm öncesi medeniyetlerin İslâm medeniyetleri tarafından miras alınarak bilim ve teknoloji alanında gelişerek ilerledikleri belirtilmektedir. Singer'in sözleri örnek gösterilerek Avrupa merkezçiliğine karşı M. S. 500 ve 1500 yılları baz alındığında yetenek ve icât kabiliyeti açısından Yakın Doğu'nun Batı'dan üstün olduğu, teknolojinin hemen hemen tüm dallarında Batı'nın da elinde yer edinen ürünlerin Yakın Doğu'ya ait olduğu, ancak kendisinin Doğu'ya katabileceği çok az şey olduğu söylenmektedir. Daha sonrasında teknoloji transferinin nasıl gerçekleştiği misallerle birlikte verilmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 32-33).

İslâmî tekniklerin benimsenmesine örnek olarak teknik terminolojinin Avrupa dillerine yansması örnek verilmektedir ki bu misallerden bazıları şunlardır; tekstilde “*muslin, sarsanet, damask, taffeta, tabby*”; denizlikte “*arsenal, admiral*”; kimya teknolojisinde “*alembic, alcohol, alkali; in paper-ream*”; gıda maddelerinde “*alfalfa*,

³⁴⁹ “F. Sezgin's history of Arabic literature” olarak belirtilen çalışması için al-Hassan ve Hill konuya dair “Selected Bibliography” bölümünün “I. Introduction” bölümünde 287. sayfada şu kaynağı vermektedir: Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Brill, Leiden, 1967 onwards. Bkz.: Ahmad Y. al-Hassan and Donald R. Hill, **Islamic Technology: an illustrated history**, Cambridge University Press/UNESCO, 1986, pp. 21. Fuat Sezgin'in 17 ciltlik çalışması tercüme edilerek “Arap – İslâm Bilimleri Tarihi” adıyla yayınlanmıştır.

sugar, syrup, sherbet”; boyar maddelerde “*saffron, kermes*”; deri işçiliğinde “*Cordovan and Mororcco*” (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 33).

Eserde, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki ekonomik ve teknolojik ilişkilere de değinilmektedir. Özellikle İber Yarımadasında Müslümanların tarım, sulama, hidrolik mühendisliği ve imalat sahasındaki faaliyetlerinin İspanya’dan İtalya’ya ve kuzey Avrupa’ya geçerek, Müslümanların kurduğu tesislerin Hristiyanlar tarafından devralındığını sonraki yüzyıllarda da çalışır durumda kaldıklarından bahsedilmektedir. Sulama sistemleri ve hidrolik işleri ve su yükseltme makineleriyle İspanyol tarımının zeminini teşkil eden bu fikir alımı sonrasında da Yeni Dünyaya aktarılmıştır. Bunun gibi birkaç örnek daha verilmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 34).

İslâm Medeniyeti’nde değirmencilik potansiyel bir güç kaynağı olarak her türlü su kaynağından faydalanmak esasına dayanmaktadır. Gelgit değirmenleri Basra’da H. 4. yy.’da (M. S. 11. yy.) kullanılmaktadır. Hatta Avrupa’da kullanımına dair en eski kayıtn bu tarihten bir yüzyıl sonrasında olduğuna işaret edilmektedir. İspanya ve Kuzey Afrika’dan Maveraünnehir’e değin her Müslüman vilayetinde hem su ihtiyacını karşılamak hem de bir güç kaynağı olarak yararlanmak üzere değirmenler inşa edilmiştir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 53).

H. 4. yy.’da (M. S. 10. yy.) Musul ve Rakka’dan Bağdat’a değin Dicle Fırat nehirlerinin kıyılarına demirlenen gemi değirmenlerinin varlığından bahsedilmektedir. Bu değirmenler vasıtasıyla günlük 50 tane eşeğin taşıyabileceği kadar mısır öğütüldüğü söylenmektedir. Kâğıt değirmenleri ise H. 134/M. 751 yılında Semerkant’a sonrasında ise birçok İslâm memleketinde kurulmuştur. Ayrıca şeker kamışı işlemek için kullanılan 32 su değirmeninin kalıntılarından da bahsedilmektedir. Rüzgâr değirmenlerinin tarihinin de İslâm kültürüyle başladığı belirtilmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 54).

Daha öncede konu aldığımız Benî Mûsâ kardeşlerin kitabı Kitâbü’l-Ĥiyel’den bahsedilirken, bu eserde rüzgâr değirmenleriyle alakalı bahis bulunduğu aktarılmaktadır. 100 yıl geçtikten sonra Müslüman coğrafyacılar (ed-Dimaşkî’de olduğu gibi) eserlerinde başka rüzgâr değirmenlerinden de bahsetmiştir. 12. yüzyılda Müslüman dünyasından ötelere yayılan mısır öğütmek, su pompalamak, şeker kamışı ezmek ve daha birçok alanda önemli bir güç kaynağı olarak kullanılır hale gelmiştir.

16. yüzyılda ise İslâm dünyasının yatay eksenli rüzgâr değirmenlerinin Avrupa’da tanındığını ve bunlara dayanan tasarımlar yapıldığını örnek bir eser üzerinden bahsetmektedirler. Ancak dikey rüzgâr değirmenlerinin bağımsız bir Avrupa icadı olduğuna dair görüşler bulunmaktadır. Her ne kadar etkilenmiş olduğunu belirten çalışmalar olsa da dikey rüzgâr değirmenleri Heron’un çalışmalarına bakılarak yapıldığı düşünülmüş olabileceği söylenmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, 54-55).

Kâğıt yapım endüstrisi ile alakalı olarak Yakın Doğu ve Batı Akdeniz’de yayılması ve tanınması İslâm Medeniyeti’nin temel teknolojik başarılarından biridir ve bunun insanlık tarihinde bir dönüm noktasıdır (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 190). Çok güvenilir olmamakla birlikte M.Ö. üçüncü yüzyılda Asya’daki bazı kâğıt türleri üretimi yapıldığı ya da biraz daha güvenilir bir tarih olarak Çin’deki dut kabuğundan M. S. 105 yılında kâğıt üretildiği hakkında bazı kaynaklarda bilgi geçmektedir. Çinlilerin bu dönemde Asya’daki Çinli olmayan tüm kâğıt üretim merkezlerini ele geçirdiği de iddia edilmektedir. Ancak Semerkant’ta H. 2. (M. S. 8. yy.) Talas Nehri Savaşı’ndan (H 133/M.S. 751) sonra savaş esirleri vasıtasıyla kâğıt üretiminin buraya taşınmış sonrasında ise diğer ülkelere ihracat başlamıştır. Kâğıt üretiminin H. 2-4 yüzyıllar (M.S. 8. ile 9. yüzyıllar) aralığında artarak yayılması neticesinde kâğıt daha ucuz edinilen bir ürün haline gelmiş ve endüstride bir devrim gerçekleşmiştir. Bağdat’taki kâğıt yapım fabrikaları ya da Dicle üzerinde yüzen kâğıt fabrikalarına dair kaynaklarda bilgiler geçmektedir. Kâğıt fabrikalarının yayılışından Müslüman memleketlerinin birçoğu faydalanırken, Avrupa’da ilk kâğıt fabrikası M.S. 1276 yılında İtalya’da kurulmuş, 1390 yılında ise Almanya’da kurulmuştur. Kültürel devrim unsuru da olan kâğıt üretimi kitapların çoğalmasını ve erişebilir olmasını sağlamıştır. H. 3. yüzyılın sonunda (M.S. 9. yüzyıl) Bağdat’ta yüzden fazla kitap dükkânı olduğu belirtilmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 191). Özel kütüphaneleri, halk kütüphaneleri çoğalırken, M.S. 1258 yılındaki yıkımda Bağdat’ta 36 tane kütüphane bulunmaktadır (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 192).

Daha önce de bahsettiğimiz bir konuya al-Hassan ve Hill’de değinmektedirler. Takiyüddîn’in Türkiye’deki cep saatinin kullanımından bahsettiği ile alakalı yazılarının bulunduğu ve ağırlıkla çalışan saatin Avrupa’da yaklaşık M.S. 1300’den önce, yayla çalışanın ise 1430 yılına kadar icat edilmediği söylenirken saat üretiminin Almanya’da 1525, İngiltere’de 1580 yılı civarında başlamış olduğu belirtilmektedir.

Takiyüddîn'in saatlere dair çizimleri ve anlatımlarının onun ustalığını yansıttığı, ancak bu bilgilere haiz olunmasına rağmen yerli bir endüstri oluşmadığı ve Avrupa'dan ucuz saatler tedarik edildiği hatta Takiyüddîn'in de bu saatlerden bahsederek fiyatlarıyla alakalı yorumda bulunduğu bahsedilmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 59).

Eserde tez konumuz olan hiyel kavramına dair bilgi aradığımızda karşımıza çıkan bilgi şudur: "Hiyal" (hiyel) kelimesinin Arapçaya uyarlandığında küçük bir oyuncak ya da kuşatma silahına değin her çeşit makineyi ifade ettiği söylenmektedir. Tüm bu âletler içinden bir seçim gerçekleştirilerek bu eserde hiyel ile alakalı olarak eğlence ve estetik zevk sağlamayı gaye edinen âletlerle ilgili bilgi verildiği söylenmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 59). Elbette burada da mekanik alanına dair bir tanımlama yapıldığını görmekteyiz. Mekanikle alakalı olarak tanımı aktarılmaktadır:

"Mekanik, hem matematik hem de tabiat bilimlerinden pay alan bir disiplindir. Yerin içinde gizlenmiş suyun çıkarılmasını, su çarkları ya da fiskiyeler aracılığıyla taşınmasını, az enerji harcayarak ağır cisimlerin taşınmasını, derin akarsular üzerinde kemerli köprüler inşa edilmesini ve sözü çok fazla yer kaplayacak daha pek çok şeyin başarılmasını sağlar." (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 263).

Burada bahsedilen konular yine hiyel ilmine dairdir ki eserde de mekanik biliminin matematiğin bir dalı olduğu bu yüzden de aritmetik, geometri, astronomi ve mûsikî ile birlikte sınıflandırıldığı söylenmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 263).

Müslüman bilginlerin her türlü pratik bilgiye saygı ile yaklaşarak uygulamalı bilimi ve teknolojik mevzuları teorik çalışmalar yanında sınıflandırdığı aktarılmaktadır. Bu sınıflandırmalara dair daha önce ayrı ayrı başlıklar halinde incelediğimiz şu eserler belirtilmektedir: el-Hârizmî'nin Mefâtîhu'l-ulûm eseri, Fârâbî'nin İhsâ'ül-ulûm eseri, İhvân-ı Safâ'nın ansiklopedisi, İbn Nedîm'in el-Fihrist'i, İbn Haldûn'un Mukaddime eseri, el-Âmirî'nin el-İ'lam bi Menakibi'l-İslâm eseri, Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm, Kalkaşendî'nin Subhu'l-A'şâ eseri (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 263).

Mühendisliğin bugünkü bakış açımızdan farklı olmadığı ancak İbn Haldûn, Taşköprizâde ya da Kalkaşendî gibi müelliflerin zamanında mimarlığın da matematiksel bir bilim olarak kabul edildiği söylenmektedir. Mimarlık ve mühendislik

birlikte şu dallara ayrılabilir: Her çeşit bina bilimi, optik teknoloji bilimi, yakıcı aynalar bilimi, ağırlık merkezleri bilimi, ölçme bilimi, nehirler ve kanallar bilimi, köprü bilimi, gizli sular için kaynak arama bilimi, makaralar bilimi, harp aletleri bilimi, navigasyon bilimi, saatler bilimi, ağırlık ve ölçü bilimi, dâhiyane makineler bilimi (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 264).

İslâm biliminin M. S. 11. yüzyıldan itibaren durduğu tereddütsüz kabul edilerek bir geleneksel aktarım haline gelince, doğru olmadığını iddia eden hatta bu dönemde gerilemeye dahi gitmediğini söyleyen kaynaklardan biri de bu çalışmadır (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 279). Gelişme hızının yavaşlamış olsa da devam ettiği ve ileri ki yüzyıllarda özellikle teknolojinin İslâm Medeniyeti'nde yaşam standartlarına yansması açısından; kullanılan ya da tüketilen ürünlerin çeşitliliği, tarımın seviyesi ve yaygınlığı, sulama metotları, iletişim türleri, harplerde kullanılan âletler... vb. hepsinin teknoloji ile bağlantılı olduğu ve kullanıldıkları belirtilmektedir (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 280).

Ancak al-Hassan ve Hill, defaaten incelenmemiş olan yazma eserlerin çokluğundan bahsederek; dağınık halde farklı eserlerde bulunan bilgiler ve henüz derinlemesine iyi bir sınıflandırma yapılmamış kaynakların analizi gerçekleşmeden İslâm Medeniyeti'nin teknolojik başarısı hakkında doğru bir değerlendirme yapılamayacağı görüşündedirler (al-Hassan and Hill, 1986, pp. 281).

Medeniyetten medeniyete aktarılan bilginin, bilimsel ve kültürel birikimin bir çırpıda olmadığı, tarihsel süreç içerisinde gelişim ve değişim göstererek ortak bir miras olduğu bir gerçektir. Araştırmalarımız neticesinde bu başlık altında incelediğimiz eserlerle aslında hiyel ilmüne gereken önem verildiğinde mekanik bilime dair daha fazla bilgi edinebileceğini ve bu alana yönelik çalışmalar arttığında bilimsel tartışmalar ve araştırmaların gerçekleştirilerek, mekanik bilimin çerçevesinin de daha teferruatlı ve doğru şekilde çizileceğini düşünmekteyiz. Geçmişten günümüze kazandırılacak her alana yönelik bilginin, sistemleştirilerek işlendiğinde geleceğe yönelik yeni çalışmaların ve keşiflerin de öncüsü olmasını ümit ediyoruz.

SONUÇ

İnsanlığın ortak değeri ve medeniyet olgusunun gelişimine destek veren bilgi, insanın en temel duygularından olan merak ile birlikte hem keşfetme hem de icat etme hakikatiyle kurduğu bağ vasıtasıyla emekle birleşince yeniliklere vesile olmuştur. Bu yenilikler zamanla sürdürülüp geliştirilerek; bir bilimsel disiplin sistemine ve yöntemine ihtiyacı olan kümülâtif birikimlere dönüşmüştür. Her bilimsel disiplin zamanla kendi içerisinde gelişip, ilerlemeye devam ederek diğer bilim dalları ile bağ oluşturmuş ve insanlığın ortak birikimine katkı sağlamıştır. Bu bilim dalları dönüşüm ve değişime açık; teorik ya da pratik sahalarda konumlanmaktadır. Bu anlamda hiyel ilmi teorik bilginin sahada pratik olarak yansımasıdır. Hiyel, mekanik bilim ve teknoloji ile yakından ilişkili olup, aynı zamanda zorluklar karşısında alınacak tedbirleri, açıklanması zor görünen gizemli makinelerin ve âletlerin hilesini, problemler karşısında bulunacak çözümleri ve maharetle elde edilen tecrübeleri kapsamaktadır.

Hiyelin kavram arayışında karşımıza iki mana havzası çıkmaktadır ki her iki alanda tamamen birbirinden farklıdır. Bunlardan birincisinde İslâm Hukuku'nda hiyel kavramını kullanarak ele alınan eserler, diğerinde ise Mekanik Bilimi ifade eden eserler yer almaktadır. İslâm Hukuku içerisinde yer alan hiyel kavramı daha çok bir hukukî çâre'yi yansıtırken, mekanik bilimi yansıtan hile birçok farklı makine ve âletin yapım aşamalarını, kullanımlarını veren detaylı eserlerdir.

Hiyel kavramını tam manasıyla verebilmek ve bir kavram kataloğu sunabilmek için Türkçe, Osmanlıca, Arapça, Farsça ve İngilizce klasik lügat ve sözlüklerde incelemeler gerçekleştirdik. Hiyel kelimesi genellikle “hile'nin çoğulu” olarak alındığı için “hile” kavramının da manasını araştırdık. Böylece “hiyel”in tam olarak hangi kelimelere karşılık geldiğini hem tekil hem de çoğul açıdan incelemiş olduk. Kaynaklarda bulabildiğimiz manalar şunlardır: “İlmü'l hiyel; mekanik bilimi; mekanik bilgisi; mekanik; mekanik fenni; zekilik; cihaz; sanat; hile; çoğul olarak “hileler”; yasal hile; hilekârlık; illüzyon; taktik; oyun; oyunlar; aldatma; aldatmacalar; aldatmalar; aldatmak; aldatmak için kullanılan şeyler; kasten ve haksız olarak aldatmak; meşrû olan bir şeyi; gayr-i meşrû olan bir şeye vasıta kılmak; meşrû gibi görüldüğü halde gayr-i meşrû olan bir şeyle meşrû olmak; desise; dolap; renk; entrika;

dek; göz boyama; dubârâ; dubârâlar; dalavereler; kasırğa; sahtekârlik; sahtekârlıklar; sahtecilik; hud'a; çâre; çâreler; birini aldatmak niyetiyle yapılan şey; birini aldatmak için yapılan mezmûm şey; dirayet; maharet; marifet; beceri; beceriklilik; aldatacak tarz ve tertip; çözüm; gird-bâd; bir malın hâlissiyyet ve sâfiyetini bozacak şey, kıymetsiz bir şey karıştırma; kişinin beğenmediği şeyden sevdiği şeye geçmesi; kurnazlık; kurnazca; strateji, strategem; ustalık niteliği, ustalık; mahirlik; kabiliyet; araç, bir amaca ulaşmak için kullanılan araç/lar; iş görme gücü; işleri doğru yapma yeteneği; yasak olan şeyleri görünüşte meşru olarak yapabilmek için bulunan yollar, çareler, çıkış yolları; tuzak; uygun çıkış yolu, çıkar yol; yol; tasarruf; kandırma; dolandırıcılık; iyi görüş; iyi görüş ve işlerde tasarruf kudreti; iyi muhakeme; düzen; düzenler; düzenbazlık; kuvvetlerin, maddeler ve hareketler üzerine etkisini inceleyen fizik dalı; tedbir; hüner; sinemada kullanılan teknik ve yöntemler, illüzyon, trük; mekr; mekrler; şeytanlık; sözleşme yapacak taraflardan birinin diğerine sözleşmeyi kabul ettirebilmek için söylediği yalan söz ya da hareket; amel ve tasarrufları şeklen ve zâhiren fıkha uygun düşürmek, püf noktası..." Bu manalarda kimi kavramlar birbirine oldukça yakın olmakla birlikte, hiyel kavramını sadece hile olarak konumlandıran, hiyel kelimesinin hilenin çoğulu olduğunu söyleyerek hile kelimesine yönlendiren, ya da hiyele bir kavram olarak hiç değinmemiş eserlerle de karşılaştık.

"Tablo-1.1." üzerinde bir frekans tablosu olarak klasik lügatlar ve sözlüklerde tespit edilebildiğimiz anlamları görsel olarak görebildiğimiz gibi, yoğunluk olarak hangi kelimelerin geçtiğini ya da en az hangilerinin kullanıldığını inceleyebilmekteyiz. Bu çalışma vasıtasıyla en çok "hile" ve "çoğul olarak hileler" anlamlarının verildiğini tespit ettik. Ayrıca bir pasta grafiği şeklinde elde ettiğimiz verilerin analizini "Grafik-1.1" üzerinde sunduk. Grafik üzerinde de "hile" ve "çoğul olarak hileler" manalarının diğer kavramlara nazaran ne kadar fazla olduğunu frekans (sıklık) değerleriyle görebilmekteyiz. Tablo-1.1 için kullanılan kaynaklar ayrı bir tablo (Tablo-1.2) olarak sunulurken, en çok 21. yüzyıldaki eserlerden faydalandığı ancak bu eserlerden de Tablo-1.3.'e bakıldığında sadece yedi tanesinde hiyel kavramını aradığımız mekanik bilime dair ilimler olan: "İlmü'l hiyel", "mekanik", "mekanik bilimi", "mekanik fenni" ve "mekanik bilgisi" olarak konumlandırıldığını tespit ettik.

Bu tablolaradaki kronolojik düzen ve sistemsal yaklaşım, hiyel ilminin kavramsal açıdan bu derece detaylı olarak belirlenmesine yönelik bir çalışma için

kendi başına bir ilki gerçekleştirmektedir ve grafik tablosu matematiksel açıdan tablonun analizine yönelik de itibar edinmektedir. Güvenilir bilgilerin temeli ise kaynakça sütununda yer alan kod sütunlarında yer almakta, aynı zamanda son satırlar kaynakların kısaltmalarını göstermektedir. Tez sonunda yer alan kaynakçanın hemen sonrasında “Tabloların Kaynakçası” başlığı altında her bir tablo için bu kısaltmalar ayrı ayrı açılmaktadır.

İlk bölümün son başlığında ise ilimler tasnifi eserlerinde rastladığımız ağaç motifi ve bilimlerin sınıflandırılmasına yansıyan şematik algı üzerinde durulmaktadır. Bu konuya dair araştırmalar neticesinde okuyucuya verileri, görsel açıdan ve sistemsel bir şekilde sunulmasının konuların daha hızlı ve daha kolay anlaşılmasına yönelik bir çabanın yanı sıra gelişmekte ve değişmekte olan bilgiyi dağınık ve karmaşık olmayacak şekilde bir bütün olarak ifade edebilmek içinde güzel bir yöntem olduğu görülmektedir.

İbn Bihriz’in (t.y.) köklere ve dallara ayırma yönteminde, Yuhannâ b. Mâseveyh’in el-Künnâşü’l-müşeccer eserinde, İbnü’l-Arabî’nin (ö. 638/1240) vahdet-i vücûd fikrini ifadesinde, Şehrezûrî’nin “şecere” olarak da eserinin isminde ve içeriğinde; Abdurrahman Bistâmî’nin (ö. 857/1453) hem Kitâbu’l-Fevâhi’l-Miskiyye fi’l-Fevâtihi’l-Mekkiyye hem de Nazmu’s-Sülûk fi Mûsâmereti’l-Mülûk eserlerinde, Taşköprizâde’nin ilimler tasnifine dair ağacında (devha’lar), Kâtip Çelebi’nin yedi ulu ağaç benzetmesi ile vermiş olduğu ağaç motifi; ağaç motifi metaforunu kullanan eserlere örneklerdir.

İkinci bölüme bir giriş mahiyetinde olan ağaç motifi aslında ilimlerin alanlarını ve hudutlarını belirleyerek birbirinden ayırabilmek, ilim alanları arasındaki bağları tespit etmek, çeşitli ilimlere dair ilmi birikimleri sistematik olarak ölçmek ve ölçeklendirmek için kullanılan sınıflama sistemine dair bir izlenim oluşturmak amacıyla konu edinilmiştir.

İlimlerin sınıflandırılması mevzusuna gelindiğinde bu sahada “ihsâu’l-ulûm”, “mevzûatü’l-ulûm”, “aksâmu’l-ulûm”, “enmûzecu’l-ulûm”, “tasnîfu’l-ulûm”, “merâtibü’l-ulûm”, “tertîbü’l-ulûm” gibi tanımlar ile karşılaşılmaktadır. Bu tanımlamalar aslında tasnifin nasıl yapıldığının da bir nevi göstergeleridir. Bunların yanında ilimlerin alt dallara ayrılmasına yardımcı olan aklî-naklî, nazarî-keşfi, teorik-pratik, dahilî-haricî, Arab-Acem, farz-ı ayn ve farz-ı kifaye, ulûmu’l-müteşerria ya da

ulûmu'l-hikemiyye, memdûh-mezmûm, lî-zatihî ve lî-gayrihî, alî-ednâ tanımları da mevcuttur. Sistemsel bir sınıflama yapacak müellifler, eserin türüne karar verdikten sonra ilimlerin tasnifine yönelik bu sistemsel araçlardan faydalanmakta yahut kendi sistemlerini geliştirmektedirler.

İlimler tasnifi literatüründe klasik eserlerin yazılmasının amacı, sınıflandırma biçimi ve sistemi farklı olmakla birlikte bu farklılıkların yansıdığı isimlendirmeler de bulunmaktadır. İlimler tasnifi literatürünün çerçevesinin genişliğinden ötürü tezimizde, tüm eserlere ulaşarak her birini inceleme imkânı bulamadık. Ancak ilimler tasnifinin temel taşları olarak zikredilen ve diğer müellifleri etkileyerek kaynak olan müellifler ve eserlerini, özellikle “hiyel” kavramı ya da bu kavram içerisinde yer alarak zamanla kendi başına bir ilim dalı haline gelen ilimlerin geçtiği eserleri seçerek ilimlerden örnekleri içeren “enmûzec” türü eserleri klasik ilimler tasnifinden ayırdık. Burada enmûzec türü eserlerin kaleme alınmasının sebeplerine değinilecek olursak, özetle: Yazılmış oldukları dönemin hem tartışma mevzularını içeren hem de aktüel bilim kitabı olarak görebileceğimiz, eserin yazılmasını isteyen kişinin her ilim dalına dair bir malumat bulabilmesi ya da sınanmak/sınamak gayesiyle kaleme alınan eserlerdir, denilebilir.

Enmûzec türü ilimler tasnifi eserlerine geçmeden önce klasik ilimler tasnifi eserlerinde hiyel ilmini ya da içerik olarak alt dallarına tekabül eden disiplinlerin daha sonra müstakil başlıklar olarak konumlandırıldığını tespit edebildiğimiz eserler şunlar olmuştur: Fârâbî'nin (ö. 339/950) İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı), Amirî'nin (ö. 381/992) el-İ'lam bi Menakibi'l-İslâm, İbn Nedîm'in (ö. 385/995) el-Fihrist, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) Mefâtîhu'l-ulûm, İhvân-ı Safâ'nın (X. yüzyıl) Resâ'il (Resâilü İhvânî's-Safâ), İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Risâle fi Aksâmi'l-'Ulûmi'l-'Akliyye (Kitâbu aqsâmi'l-hikme ve tafsilihâ), İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) el-Hikmetü'l-meşrikiyye, İbn Seb'în'in (ö. 669/1270), Büddü'l-Ârif, Şehrezûrî'nin (ö. 687/1288'den sonra) Şerhu Hikmeti'l-işrâk ve eş-Şecereti'l-İlâhiyye, İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) İrşâdu'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd, Şemseddin el-Âmulî'nin (ö. 753/1352 [?]), Nefâisü'l-fünûn fi arâisi'l-uyûn, Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418), Subhu'l-A'sâ fi Sınâati'l-İnşâ, Abdurrahman Bistâmî'nin (ö. 857/1453), Kitâbu'l-Fevâhi'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) Miftâhu's-sa'ade ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûati'l-Ulûm,

Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyadeti'l-Âhira, Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes'ûd b. Muhammed el-Yûsî'nin (ö. 1102/1691) el-Ğânûn fî aĥkâmî'l-ilm ve'l-âlim ve'l-müteallim, Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî'nin (t.y.) Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye.

Bu eserlere ayrı ayrı bakacak olursak Klasik İlimler Tasnifi eserlerinden öncelikle Fârâbî'nin (ö. 339/950) İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı) eserinde, hiyel; tedbirler ilmi olarak adlandırılmakta ve sayı, hendese, menâzır, yıldızlar, mûsikî, ağırlıklar [eşkâl] ilimlerinden sonra yedinci ilim dalı olarak konumlandırılmaktadır. Bu tedbirler çerçevesinde teorik bilginin pratiğe dönük olan yanını yani kendisinden evvel verilen ilim dallarının pratik sahasını göstermektedir. Burada tedbirler (hiyel) ilmi; cisimleri ölçmek, yıldızları gözlemlemek, yakıcı aynaların imali, garip kaplar veya mûsikî âletleri ya da çeşitli silahlar yapmak, âletler tertip etmek için sahip olunması gereken bilgilerin toplandığı disiplini ifade etmektedir.

Amirî'nin (ö. 381/992) el-İ'lam bi Menakibi'l-İslâm eserinde matematik ilminin dallarından biri mekaniktir. Mekanik, aritmetik, geometri, astronomi, mûsikî'den sonra beşinci dal olarak konumlandırılmıştır. Mekanik, yerin dibinden su çıkarma, ağır yüklerin çok zayıf bir kuvvet kullanarak hareket ettirilmesi, kaldırılması ya da taşınması, köprüler vasıtasıyla derin vadilerin ve nehirlerin ya da suların aşılması şeklinde açıklanmaktadır.

İbn Nedîm (ö. 385/995), el-Fihrist eseri de ilimler sınıflandırılması eserleri arasında sayılmaktadır. Burada her ne kadar bir mekanik içeriğini net olarak görmüyor olsak da “geometriciler, artimetikçiler, mûsikişinaslar, hesap âlimleri, astronomlar, âlet yapanlar, hareket (fizikçiler) ve mekanikçilere dair haberler” kısmında mekanikçiler de konumlandırılmaktadır. İslâm Medeniyeti'nde yaşamış olan mühendisler, fizikçiler, aritmetikçiler ve diğerleri sayılmakta, yazmış oldukları eserler hakkında bilgi verilmektedir. İlk verilen isim Benî Mûsâ'dır.

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) Mefâtîhu'l-ulûm eseri hem klasik ilimler tasnifi eserleri içerisinde hem de mekanikçilerin eserleri kısmında değindik. Bu eserde hiyel konusunda malumatlar yer almaktadır ki yabancı ilimler içerisinde konumlandırılan hiyel; felsefe, mantık, tıp, geometri, hesap ilmi, ilmi nücûm, mûsikî'den sonra gelmektedir. Son zikredilen ilim olmamakla birlikte kendisinden sonra kimya ilmi gelmektedir. Ayrıca Hârizmî'nin cerr-i eskâl ilmi olarak

açıkladığı hiyel ilmi iki kısımdır ki birinci kısımda: Kaldıraç, makara ve savaş âletleri bulunmaktadır. İkinci kısımda ise hidrolik kaplar anlatılmaktadır.

İhvân-ı Safâ'nın (X. yüzyıl) Resâ'il (Resâilü İhvâni's-Safâ) eserinde riyâziye ilminin dokuz kolundan biri hiyel olarak zikredilmektedir. Kimya ve hiyel birlikte anılmaktadır ve İhvân-ı Safâ'nın sistemi Harezmi'nin hiyel ilmini konumlandırma biçimini de bir nevi andırmaktadır.

İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Risâle fî Aksâmi'l-'Ulûmi'l-'Akliyye (Kitâbu aḡsâmi'l-ḡikme ve tafşîlihâ) eserinde aritmetiğin yan bilim dallarından biri mekanik (el-hiyelü'l-müteharrike ve cerru'l-eskâl) olarak verilmektedir. Hiyelden bağımsız olarak verilen ölçü bilimleri ve âletleri (el-evzân ve'l-mevâzîn ve. el-âlâtü'l-cüz'iyye) ve garip mûsikî âletlerinin yapım ve kullanımı (ittihâzü'l-âlâti'l-garîbeti'l-acîbe) ilimleri ise burada hiyel ilmi içerisinde değil de ayrı bir ilim dalı olarak ele alınmaktadır.

İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) el-Ḥikmetü'l-meşrikiyye kitabının Mantikü'l-meşkikiyyîn kısmında nazari ilimlerin dört ana dalından biri hiyel (ilmü'l-hiyel) ilmidir. Diğer ilim dalları ise ta'limî ilim, riyâzî ilim ilmu'l-menâzır ilimleridir ki müellif, hareketli küreler ilmini de sonradan eklemiştir. Beşinci dal olarak da gördüğümüz bu ilimle birlikte bir önceki eserinde vermiş olduğumuz tasnifinden hem farklı hem de şimdiye kadar gördüğümüz sınıflandırmalara göre yeni bir sınıflandırma gerçekleştirildiği söylenebilir.

İbn Seb'in'in (ö. 669/1270), Büddü'l-Ârif eserine gelecek olursak, burada edebî ilimler kısmında hiyel ilmine rastlamaktayız. Üstelik kendisinden evvel kitabet, lügat, şiir ve aruz, recez ilmi, işaret (fe'l), tarih, sihir, azaim ilimleri gelmektedir. Son ilim olarak konumlandırılan hiyelin bu ilim tasnifinde yer edinmiş olması oldukça farklıdır. Bu sınıflandırmanın sebebinden kaynaklı bir durumdur ki; müellifin talebenin öğrenmesi gereken yararlı ilimler fikrini temel alarak bu tasnifi gerçekleştirdiği için hiyeli bu şekilde konumlandığı söylenebilir.

Şehrezûri'nin (ö. 687/1288'den sonra) Şerhu Hikmeti'l-işrâk ve eş-Şecereti'l-İlâhiyye eserinde de matematik ilminin alt dallarının biri mekanik (ilmü'l-hiyel)'dir. Burada daha önce İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Risâle fî Aksâmi'l-'Ulûmi'l-'Akliyye (Kitâbu aḡsâmi'l-ḡikme ve tafşîlihâ) eserinde gördüğümüz gibi mûsikî (org ve benzeri müzik âletlerinin yapımı) ilmi ayrı bir ilim dalı olarak açıklanmakta ve

konumlandırılmaktadır. Ayrıca buradaki hiyel ilminin; ağırlıkları çekme, kaldırma ve taşıma, terazi, harb âletleri, aynalar vb. bilgi içeriğine sahip olduğunu görülmektedir.

İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd eserinde geometri dalının içerisinde ilmi'l-hiyel olarak tasnif edilen hiyelin içerdiği ilimler arasında; ilm-i ukûdi'l-ebniye, ilm'ul-meraya'l-muhrika, ilm-i merâkizi'l-eskal, ilmi'l-misaha, ilm-i inbâtî'l-miyah, ilm-i cerri'l-eskal, ilmi'l-benkâmât, ilmi'l-alâtî'l-harbiye ve ilmi'l alâtî'l-ruhaniyye ilimleri yer almaktadır.

Şemseddin el-Âmulî'nin (ö. 753/1352 [?]), Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn eserinde ulûm-ı evâil başlığının altında sınıflandırılan beş ilim dalına bakıldığında riyâzî ilminin fûrû' dallarından biri olarak ilm-i hiyel gelmektedir. Burada bu ilim dalına dair sadece "ilm-i mesâhe" yer almaktadır.

Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418), Subhu'l-A'sâ fî Sînâati'l-İnşâ eserinde geometri ilmine baktığımızda hiyele dair şu dalları tesbit edebiliriz; ilmi ukûdi'l-ebniye, ilmi merâyâ'l-muhrika, ilmi merâkizi'l-eskal, ilmi'l-mesâha, ilmi istinbâtî'l-miyâh, ilmi cerri'l-eskâl, ilmi binkâmât, savaş âletleri ilmi ve ilmi'l-âlâtî'r-revhaniyye yani suyla çalışan mekanik âletler ilmi. Ayrıca astronomi ilmi içerisinde: ilmi tastîhi'l-küre, keyfiyyeti'l-irsâd ve ilmi âlâtî'z-zılliye bulunmaktadır. Hiyel ilmi müstakil olarak verilmemiş olsa dahi bu ilimler daha önce gördüğümüz sınıflandırmalarda yer alan hiyel ilmine dair ilimlerdir.

Abdurrahman Bistâmî'nin (ö. 857/1453), Kitâbu'l-Fevâhi'l-Miskiyye fî'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye eserinde hiyel ilmi müstakil bir ilim dalı olarak konumlandırılmamıştır. Bu yüzden ilim dalları arasında hiyel ilmine dair diye sınıflandırdığımız ilim dallarını tespit etmeye çalıştığımızda; misâha, cerrû'leskâl, âlâtü'l-hurûb ilimlerini tespit edebildik.

Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm eserinde riyâzî ilmin alt dallarından biri olan geometri de yer alan ilimler tıpkı İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd eserinde olduğu gibi bize hiyel ilmine dair dallarında aslında bir izdüşümünü vermektedir. Öncelikle ilimler içerisinde hiyel ilmine dair dallar olarak belirtmek istediklerimiz şunlardır: ilmi ukûd-u'l-ebniyye (İnşaat mühendisliği ilmi), ilmi'l-merâyâ'l-muharrika (Yakıcı aynalar ilmi), ilmi merakizu'l-eskâl (Cisimlerin ağırlık merkezleri ilmi), ilmi cerri'l-eskal (Ağırlıkları (nakil) mekanik ilmi), Mesâhâ (Yüzey

ölçümü ilmi), Ilmu inbâtu'l-miyah (Su çıkarma ilmi), Ilmu'l-âlati'l-harbiyye (Harb âletleri ilmi), Ilmu'l-benkâmat (Zaman ölçen âletleri yapma ilmi), Ilmu'l-ezvâ'n-ve'l-mevâzin (Ölçü ve tartılar ilmi), Ilmu'l-âlati'l-mebniyye ala zarureti ademi'l-halâ (Boşluğun olmaması adına yapılan âletler ilmi). Bu ilimler içerisinde zikredilmiş olan diğer ilimleri ayırma sebebimiz ise teorik olarak bilgi vermekle birlikte hiyelin pratik yönüne uygun şekilde bilgi içermemesidir. Örneğin: İlm-i menâzır ilminde sadece teorik bilgi bulunuyor ve yakıcı aynalar ilmi olarak bir ilim dalı daha veriliyorsa burada hiyel ilmi dallarından biri olarak yakıcı aynalar ilmini vermek daha doğru gelmektedir. Yanlış bir bilgi vermemek adına tedbiren ilm-i menâzır hiyel ilmi dallarından biri olarak göstermedik. Ancak daha detaylı bir inceleme gerçekleştirildiğinde optik âletlerine dair bilginin ilm-i menâzır içerisinde konumlandırılıp konumlandırılmadığı da tespit edilebilecektir. Taşköprizâde'nin eserinde astronomi ilmine dair dallar arasında ise; rasat âletleri ilmi, gölge ölçen âletler ilmi, tastîh-i küre ilmi, usturlab yapma ilmi, rub-i daire ilmi ve saat âletleri ilmi de yine teorik bilginin pratiğe döküldüğü ve hiyel ilmine dair ilimler olarak sınıflandırılabilir ilimlerdenidir.

Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) diğer bir eseri olan es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyadeti'l-Âhira eserinde hiyel ilmi müstakil olarak bulunmamaktadır. Önceki tasnife benzer şekilde riyâziye'nin bölümlerinden biri olarak geometri ilminin alt dalları arasında şu ilimler bulunmaktadır: İlmü Ukûdi'l-Ebniye, İlmü'l-Merâyâ el-Muhrika, İlmü Merâkizi'l-Eskâl, İlmü'l-Misâha, İlmü İnbatî'l-Miyâh, İlmü Cerri'l-Eskâl, İlmü'l-Benkâmât, İlmü'l-Âlâtî'l-Harbiyye, İlmü'l-Âlâtî'r-Rûhâniyye. Astronomi dalları içerisinde: İlmü Keyfiyyeti'l-Ersâd, İlmü'l-Âlâtî'z-Zilliyye ve İlmü Tastîhi'l-Küre ilimleri yer almaktadır. Bu şekilde farklı ilim dalları verildiğinde ilimlerin tam bir içeriğine ya da eserin eksiksiz metnine ulaşmadan yargıya varıp, sonuç çıkarmak kolay olmamaktır. Bu nedenle daha önce hiyel ilmi dalları arasında bulunan ilimler göz önünde tutulmakta ya da metin içerisinde kavramsal olarak açılımı verilen ilim dallarından tesbit edilmeye çalışılmaktadır.

Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes'ûd b. Muhammed el-Yûsî'nin (ö. 1102/1691) el-Ķânûn fî aĶkâmi'l-ilm ve'l-âlim ve'l-müteallim eserinde riyâzî ilimlerin dört başlığından biri olan geometrinin alt dalları arasında hiyel ilmine dair dallar farklı başlıklar altında verilmektedir. Bu eserdeki hiyele dair ilimler şunlardır: İlm-i ukûdi'l-

ebniye, Yakıcı aynalar ilmi (ilm-i merâyâ muhrika), Ağırlık (ilm-i merâkizi'l-eskâl), Arazi ölçümü (ilm-i mesâha), Su çıkarma (ilm-i ibnâtî'l-miyâh), Ağırlıkları çekme (ilm-i cerri'l-eskâl), Saat yapımı (İlm-i Bankamât), Savaş âletleri (ilm-i âlâtî'l-harbiyye), Rûhânî âletler (ilm-i âlâtî'r-ruhâniyye) ilimleri yer almaktadır. Yine astronomi dallarına da ayrıca bakmamız icap etmektedir ki burada da bir önceki verdiğimiz tasnifte olduğu şekilde İlm-i tastîhi'l-küre (yansıtıcı âletler), İlm-i keyfiyyeti'l-irsâd ve ilm-i âlâtî'z-zılliyye (gölge âletleri) ile karşılaşmaktayız. Şimdiye kadar ele aldığımız ilimler tasnifi eserlerine baktığımızda, Şemseddin el-Âmulî'nin (ö. 753/1352 [?]), Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn eserinden sonra zikredildiğine tanık olmamakla birlikte Rûhânî âletler (ilm-i âlâtî'r-ruhâniyye) ilmine genellikle rastladığımızı söyleyebiliriz.

Son klasik ilimler tasnifi literatüründe hiyeli müstakil bir dal olarak tespit edebildiğimiz eser ise Ebû Sehl Âsâ b. Yahyâ el-Mesîhî'nin (t.y.) Kitâb fî esnâfî'l-ulûmi'l-hikmiyye eseridir. Tikel bilimler alanında matematik ve uygulamalı bilimler olarak yapılan ayrımın uygulama kısmında yer alan mekanik için علم الحيل başlığı verilmektedir. Ancak bundan sonra incelediğimiz klasik ilimler tasnifine dair eserlerde hiyel ya da hiyele dair dallar tespit edememekle birlikte mekanik kelimesinin kullanılmaya başlandığını görmekteyiz.

Araştırmamızın konusu olan enmûzec türü ilimler tasnifi eserlerini incelediğimizde oldukça az bir kısmında hiyel ilmine dair başlıklar tespit edebildik. Bu tespit edebildiğimiz eserler arasında şunlar bulunmaktadır: Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) Ta'rîfâtü'l-ulûm, Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Dürretü't-tâc li-ğurreti'd-dîbâc, Mehmed Şâh Fenârî'nin (ö. 839/1435 [?]) Enmûzecü'l-Ulûm.

Bu eserlere daha yakından bakacak olursak Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr eserinde geçen ilimler arasında mesâha, cerrü'l-eskâl ve âlâtü'l-hurûb ilimlerine dair malumatlar yer almaktadır.

Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) Ta'rîfâtü'l-ulûm eserinde geometri dallarına baktığımızda ise karşılaştığımız hiyel ilmine dair dallar şunlardır: Ukûdü'l-ebniye, optik, merâyâ, merâkizü'l-eskâl (ağırlıkları taşıma ilmi), mesâha, inbâtü'l-miyâh, cerrü'l-eskâl, benkâmât (zamanı gösteren âletlerin yapım ilmi), âlâtü'l-harbiyye,

âlâtü'r-rûhâniyye ilimleri. Ayrıca astronomi ilmi içerisinde şunlar yer almaktadır: Keyfiyyetü'r-rasad, tastî'ü'l-kürre ve âlâtü'z-zılliye.

Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Dürretü't-tâc li-ğurreti'd-dîbâc eserinde ilm-i hiyel matematik ilminin ferî ilimlerinde mekanik ilim olarak karşımıza çıkmakla beraber ağırlık taşıma, misâhâ, ölçü bilimleri ve âletleri ve ilm-i nakl-i miyâh ilimleri de hiyelin yanında ayrı birer ilim dalı olarak konumlandırılmaktadır. Neden bu şekilde bir sınıflandırma gerçekleştirildiğine dair elimizde malumat olmadığı için ancak tartışmaya açık bir konu şeklinde araştırmaya açık olduğunu belirtmekte fayda görmekteyiz.

Son olarak enmûzec türü ilimler tasnifi eserlerinde hiyel bağlamında tespitte bulunduğumuz eser ise Mehmed Şâh Fenârî'nin (ö. 839/1435 [?]) Enmûzecü'l-Ulûm eseri olmuştur. Bu eserde de hiyel müstakil bir ilim dalı olarak belirtilmemekle birlikte diğer ilim dalları arasından tespit edebildiğimiz hiyele dair başlıklar şunlardır: Eskâl, âlât-ı harb, misâha, usturlâb, rub'-ı dâire.

Klasik ilimler tasnifi literatüründeki eserleri ve enmûzec türü eserleri birbirinden ayırmaksızın müelliflerin ismini, ölüm yılları ile birlikte ilimlerin sınıflandırılmasına dair eserleri ve faydalanılan kaynakları Tablo-2.1 üzerinde belirttik. Bu araştırmada toplam “129 Müellif”, “164 Eser” tespit edilmiş ve “115” kaynak kullanılmıştır. Kaynakların açılımı daha önceki tablolarda olduğu gibi Tabloların Kaynakçası kısmında verilmektedir.

Tüm bu araştırma neticesinde tespit edilebilen hiyele dair ilim dalları genellikle riyâzî bilimlerin bir alt dalı olarak konumlandırılmıştır. Bu dallara dair malumatlar kısıtlı olsa da, yazıldıkları dönemdeki mekanik bilim bilgisini, teknolojik temelleri ve icatların geçmişe dönük bir izdüşümünü yansıtabilmektedir. Ayrıca tesbit ettiğimiz hiyelin bir şubesi, ya da alt dalı olarak konumlandırabilecek olan dalların her birinin birer araştırması konusu edinilebileceği ve üzerine çalışmalar yapılabileceğini düşünmekteyiz. Bu dallar şunlardır: el-hiyelü'l-müteharrike ve cerru'l-eskâl (mekanik), el-evzân ve'l-mevâzîn ve el-âlâtü'l-cüz'iiye (ölçü bilimleri ve âletleri), ittihâzü'l-âlâti'l-garîbeti'l-acîbe (garip mûsikî âletlerinin yapım ve kullanımı), ilm-i ukûdi'l-ebniye (bina yapım bilgisi/inşaat/inşaat mühendisliği ilmi), ilmu merâyâ'l-muhrika (yakıcı aynalar ilmi), ilm-i merâkizi'l-eskal (cisimlerin ağırlık merkezleri ilmi), mesâha (alan ve hacim hesabı), ilm-i inbâti'l-miyah (yer altı sularının tespiti/su

çıkarma ilmi), ilm-i cerri'l-eskal (ağırlık kaldırma/ağırlıkları (nakil) mekanik ilmi), ilmu'l-benkâmât (zaman ölçmek için kullanılan âlet/zaman ölçen aletleri yapma ilmi), ilmu'l-âlâti'r-revhaniyye (suyla çalışan mekanik âletler ilmi), ilmu'l-âlâti'l-harbiyye (harb âletleri ilmi), ilmu'l-ezvâ'n-ve'l-mevâzin (ölçü ve tartılar ilmi), ilmu'l-âlâti'l-mebniyye ala zarureti ademi'l-halâ (boşluğun olmaması adına yapılan âletler ilmi), usturlab yapma ilmi, rub-i daire ilmi ve saat âletleri ilmi, rûhânî âletler (ilm-i âlâti'r-ruhâniyye), ilm-i âlâti'z-zılliyye (gölge âletleri), rasat âletleri ilmi, ilmü tastîhi'l-küre (izdüşüm/yansıtıcı âletler), ilmü keyfiyyeti'l-ersâd (astronomi âletleri, gezegenleri gözlemlemek için kullanılan âletler ilmi). Tüm bu ilim dallarını konu edinen eserlerde müellifler, örnek metin sunmak istediklerinde Benî Mûsâ ve el-Cezerî gibi mekanik bilimine/hiyele dair çalışmalardan ve eserlerden bahsetmektedir. Yukarıda bahsedilen ilim dallarının farklılıkları göz önüne alındığında ilimlerin tasnifi literatüründe hiyel kavramı yerine kullanılan kavramlar ve ilim dallarını aynı kavram altında tespit sorununu ayrıca bir başlık olarak ele almaya karar verdik. Çünkü zaman içerisinde değişerek gelişen ve artan ilim dallarının, geçmişteki bilgiyi ne kadar muhafaza ettiğini, mevcut bilginin üzerine yeni bilgiler eklenip/eklenmediğini ve yeni tanımlamalar yapıp/yapılmadığını araştırdık. Bu araştırma esnasında kavramsal olarak kronolojik bir sırayla ilerleyerek bu yenilikleri takip etmeye özen gösterdik. Ağaç motifini tahayyül ettiğimizde mekanik bilimin alt dalları olarak konumlandırabileceğimiz tüm yeni dalların, gelişen teknoloji yanında ihtiyaca ve problemlere yönelik olduğunu üçüncü bölüm altında incelediğimiz eserlerde işlemeye gayret ettik.

Üçüncü bölüme geçmeden önce her bir bölümün kendi içindeki bağından bahsedecek olursak; kavramsal olarak hiyel, diğer ilimler arasında hiyel, hiyeli yansıtan kavramlar ve üçüncü bölümle nihayet genişleyen çerçeve içerisinde müstakil olarak konuya dair üretilen eserler şeklinde izlediğimiz yolu özetleyebiliriz.

Üçüncü bölümde hiyel ilminin İslâm Medeniyeti'nde mekanikçilerin eserlerine konu edilmesini ele alırken aslında mekanik bilime değinerek makine nedir sorusuna cevap aradık. Makineleri icat eden mucitlerin bir anda bu fikre sahip olarak ortaya koyduğu bir cihaz olarak tanımlamanın yanlış olduğu fikrini öne süren yazarlardan misaller sunduk. Çünkü medeniyetler arasında geçiş yapan bilginin bir mucit tarafından sahiplenildiğinde; kendi deneyim ve bilgi birikimiyle geliştirilerek başarıya

ulaşması neticesinde bu başarının nereye ve kime ait olduğu üzerinde tartışmalar olduğunu gözlemledik. Ayrıca İslâm Medeniyeti'ndeki mekanik eserler ve müellifleri hususuna değinerek hiyel ilminin konu edildiği eserler başlığı altında 18 esere ve müellife yer verdik. Mekanik dalına dair bir eser olmamakla birlikte konularının arasında ya da sayfalarında bu konuya değinen çalışmalara da değindik. Bahsetmiş olduğumuz 18 eser ve müellifleri şunlardır: Benî Mûsâ'nın Kitâbü'l-Hiyel isimli eseri, Sâbit İbn Kurre'nin Liber Karatonis isimli eseri, Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) Sırr el-Esrâr isimli eseri, Fârâbî'nin (ö. 339/950) İhsâ'ül-ulûm (İlimlerin Sayımı) isimli eseri, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) Mefâtîhu'l-ulûm isimli eseri, İbn Halef el-Murâdî'nin Kitâbü'l-Esrâr fî netâ'ici'l-efkâr isimli eseri, el-Hâzinî'nin Mîzân el-ḥikme isimli eseri, İsfizârî, Hikâyât Kitâb Fîlûn el-Mîjânîkî fî el-Hiyel isimli eseri, Herevî'nin et-Tezkiretü'l-Hereviyye fî'l-ḥiyeli'l-ḥarbiyye isimli eseri, Fahreddin İbnü's-Sââtî'nin Kitâbü 'Ameli's-sâ'a ve'l-'amel bihâ isimli eseri, Bedüzzâman Ebu'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin el-Câmi' beyne'l-ilm ve'l-a'meli'n-nâfi' fî sina'ât'il-hiyel isimli eseri, Ali Kuşçu'nun el-Tezkire fî el-'alât el-rûḥâniyye isimli eseri, Alâeddin el-Kirmânî'nin Bedâyi'u'l-'amel fî şanâyî'i'l-ḥiyel isimli eseri, Takiyüddîn er-Râsîd'ın et-Ṭuruḡu's-seniyye fî'l-âlâti'r-rûḥâniyye eseri ve el-Kevâkibu'd-Durriyye fî Vad'i'l-Benkemâti'd-Devriyye isimli eseri, Hoca İshak Efendi'nin Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye (Matematiksel Bilimler Derlemesi) isimli eseri, Mehmed İzzet Bey'in, Fenn-i Mihanik isimli eseri.

Eserlerden sonraki üçüncü bölümün ikinci başlığı altında Donald R. Hill'in, Arabic Water-Clocks kitabı tercüme edilerek tahlil edilmiştir ki hem bu kitapta hem de "Arabic Mechanical Engineering: Survey of the Historical Sources" makalesinde daha önce konu aldığımız mekanik eserlere dair malumatlar yer almaktadır. Ancak literatür içerisinde nasıl bilgiler barındırdığı, iki farklı açıdan sunularak, burada isimleri anılan müelliflerin ve eserlerinin önemine dikkat çekmek amaçlanmıştır. Bu yüzden Hill'in makalesinde geçen isimleri detaylı olmasa da sırasıyla tanıttık.

Son başlık olarak hiyel ilminin günümüzdeki teknolojik gelişmeler üzerinden yorumunu gerçekleştirirken aslında geçmişten bugüne dair izleri, Ahmad Y. al-Hassan ve Donald R. Hill'in Islamic Technology ve diğer kitaplar üzerinden takip ettik. Farklı medeniyetlerin birbirleri üzerindeki etkileri mevzusuna dair görüşleri, kaleme alınan bilim tarihi eserlerindeki fikir dünyasını ya da çeşitli düşüncelerin bir arada bilim ve

teknik konusunu nasıl ele aldığını bu eserler üzerinden gözlemledik. Literatürün zaman içerisinde yeni çalışmalar vasıtasıyla genişleyen yönüne vurgu yapılarak henüz çevirisi gerçekleştirilmemiş eserlere ve kütüphanelerde/koleksiyonlarda yer edinen çalışmalara dikkat çekildiğine tanık olduk.

Bu çalışma neticesinde şimdiye kadar her bölüme ve konuya dair sunmuş olduğumuz bulguları da göz önüne alarak eş zamanlı gerçekleştirilecek uluslararası bir çalışmanın yapılması gerektiği kanaatine vardık. Öncelikle tercümelerin artması ve yazma eserlerin içeriklerine dair malumatların sunulmasının araştırmacılar için önemli olduğunu belirterek, gerçekleştirilecek yeni çalışmaların daha hızlı ve kolay yapılabilmesi için iyi bir kataloglamaya ihtiyaç bulunmaktadır. Bu sayede geçmişten günümüze bilim-teknik hususunda da ciddi bir bilgi birikimine kısa bir zamanda ulaşabileceğimiz görüşündeyiz.

Yeni çalışmalar için özellikle bilim tarihi alanında sunduğumuz bu çalışmanın, öncü bir çalışma olarak kabul edilmesini ummaktayız. Bu çalışma, ele aldığı bilim dalına dair kavramsal araştırmaların önemini vurgulamaktadır. İlimler tasnifi eserlerinde, ilim dallarının gelişim ve değişim süreçlerinin izlenmesiyle, sistemli ve kronolojik bilgi tespiti yapılabilmektedir. Bu yöntemle, müstakil bir eser veya eserler içinde literatüre önemli katkılar sunulabileceğini göstermektedir. Ayrıca, bu çalışmalar sayesinde hiyel ilmi ve diğer ilim dallarına dair teknolojik gelişim veya değişim dönemlerinin tanımlanmasıyla, tarihî ve tecrübî bilginin yorumlamalarının daha detaylı bir şekilde yapılabileceğine inanmaktayız.

el-Cezerî kitabının önsözünde bu araştırmaların ve çalışmaların önemine dikkat çekerek adeta tavsiye niteliğinde, kendisinden önce gerçekleştirilen çalışmaları incelediğini beyan etmekte, bunlardaki eksiklik ve hataları tespit ettikten sonra tecrübe ettiğini ifade etmektedir. “Denenmemiş her bilgi doğru ile yanlış arasında bir yerde kalır!” ifadesi de bu tecrübî bilginin yansımasıdır.

KAYNAKÇA

- Acar, Şinasi, Bir, Atilla ve Kaçar, Mustafa (2014).**“Son başmuvakkit Ahmed Ziya Bey’in Güneş Saatleri Tasarımıyla İlgili Bir yazısı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 16, sy. 1, s. 1-18.
- Açıkgenç, Alparslan (2020).** “Molla Sadrâ”, **DİA**, Ankara, C. 30, s. 259-265. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-sadra>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- Akarsu, Bedia (1975).** **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akın, Adem (2023).** “Takiyüddîn er-Râsîd’in Rub’u Dairesi (Rub’u Müceyyeb) ile Çarpma ve Bölme İşlemlerinin Nasıl Yapılacağına İlişkin Urcuze li’l-Ceyb ve’d-Darb ve’l-Kısme Adlı Manzum Eseri”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 24, sy. 1, s. 217-229. (<https://doi.org/10.26650/oba.1095067>).
- Akman, Toygar (1974).** “Sekizyüz Yıl Önce Otomatik Makine Yapan Türk Bilgini Eb-ül-İz”, **Bilim ve Teknik**, sy. 77, Nisan, s. 1-6, Erişim Adresi: <https://e-dergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf?dergiKodu=4&cilt=7&sayi=77&sayfa=1&yaziid=1192>. Erişim Tarihi: 01.03.2024.
- Akman, Toygar (1976).** “İlk Türk Siberetik Bilgini Eb-ül-iz”, **Bilim ve Teknik**, sy. 103, Haziran, Erişim Adresi: <https://e-dergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf?dergiKodu=4&cilt=9&sayi=103&sayfa=1&yaziid=1613>. Erişim Tarihi: 01.03.2024.
- Akpınar, Hüseyin (2005).**“İlimler Tasnifinde Mûsikînin Yeri”, **İSTEM**, sy. 5, Aralık, s. 191-201.
- Akün, Ömer Faruk (1997).** “Hâfız-ı Acem”, **DİA**, İstanbul, C. 15, s. 80-83, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz-i-acem?ysclid=lrn4p50ejw394928508>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Akyıldız, Faruk (2019).** “Erken Dönem Osmanlı Tarihi’nde İlim ve Tasnif Anlayışı: Abdurrahman Bistâmî’nin El-Fevâ’ihü’l-Miskiyye Fî’l-Fevâtihi’l-Mekkiyye Adlı Eseri ve Etkileri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

- al-Hassan, Ahmad Y. and Hill, Donald R. (1986). Islamic Technology: an illustrated history**, Cambridge University Press/UNESCO.
- Alak, Musa (2013).** “Molla Hüsrev’in Belâgat İlimlerine Dair Hâşiye ale’l-Mutavvel Adlı Eseri”, Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu Bildiriler, Ed. Tevfik Yücedoğru vd., Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 199-256.
- Alak, Musa (2019).** “Süleyman Sırrı”, **DİA**, Ankara, (gözden geçirilmiş 3. basım) C. EK-2, s. 538-539, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-sirri?ysclid=lt4n0qdxef831539436>. Erişim tarihi: 27.02.2024.
- Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, (1997). (Tarifat) Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, çev. ve şerh eden: Arif Erkan, 1. bs., Nisan, İstanbul: Bahar Yayınları.
- Alper, Ömer Mahir (1999).** “İbn Sînâ”, **DİA**, İstanbul, C. 20, s. 337-345, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#1>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Altaş, Eşref (2019).** “Fahreddîn er-Râzî’nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi’u’l-ulûm ya da Hadâiku’l-envâr”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 93-144.
- Alqudah, Zaher (2010).** “Ebû’l-Leys es-Semerkindî’nin “En-Nevâzil” Adlı Eserindeki ‘Kitâbu’l- Hiyel’ Bölümünün Edisyon Kritiği (983/373)”, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya.
- Anay, Harun (1994).** “Devvânî”, **DİA**, İstanbul, C. 9, s. 257-262, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/devvani>. Erişim Tarihi: 22.01.2024.
- Anay, Harun (1996).** “Findiriskî”, **DİA**, İstanbul, C. 13, s. 109-111, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/findiriski?ysclid=lr1a1c27yt246080505>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- Apaydın, H. Yunus (2006).** “el-Müstasfâ”, **DİA**, İstanbul, C. 32 s. 124-126, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mustasfa>. Erişim Tarihi: 13.01.2024.
- Apaydın, Yasin (2018a).** “Kara Seydî-i Hamîdî (v. 912/1507) ve Umûr-ı Âmmе’ye Dair Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, **Darülfünun ilahiyat**, 29/2, Aralık, s. 343-377. (<http://dx.doi.org/10.26650/di.2018.29.2.0001>).

- Apaydın, Yasin (2018b).** “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin (v. 1145/1732) İlimlere Bakışı: Tertîbü’l-‘Ulûm Bağlamında Bir İnceleme”, **Bilimname**, sy. 36, s. 189-212. (<https://doi.org/10.28949/bilimname.455840>).
- Apaydın, Yasin (2019).** “İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertîbü’l-ulûm Bağlamında Bir İnceleme”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 415-435.
- Arıcı, Mustakim (2012).** ”Kutbuddin Şîrâzî’ye Göre Tababet Sanatı ve Hekimlik Ahlâkı”, **Kutadgubilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi**, sy. 22, Ekim, s. 45-71.
- Arıcı, Mustakim (2016).** “İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi”, **Mukaddime**, C. 7, sy. 1, s. 1-29. (<https://doi.org/10.19059/mukaddime.55595>).
- Arıcı, Mustakim (2019).** “Temel Problemler Ekseninde Tasnîfu’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 13-61.
- Arıcı, Mustakim (2022).** “İlimler Tasnifi Literatürleri İslâm Yazmalarının Kataloglanmasında Bir Zemin Sunabilir mi?”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sy. 20, s. 411-431. (<https://doi.org/10.16947/fsmia.1225634>).
- Arslan, Ali (2020a).** “Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî’nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”, **Diyanet İlmî Dergi**, C. 56, Haziran, s. 359-380.
- Arslan, Ali (2020b).** “İbnü’l-Ekfânî’nin (Ö. 749/1348) İlimleri Tasnifi ve Tasnifinde Hadis İlmi”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18/18, Aralık, s. 15-39.
- Arslan, Sami (2012).** “Molla Lutfî’nin İlimlerin Tertibine Dâir er-Risâle fi’l-Ulûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin-Tercüme-Değerlendirme”, Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Aslantürk, Ayşe Hümeysra (2006).** “Nesefî, Necmeddin”, **DİA**, İstanbul, C. 32, s. 571-573, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesefi-necmeddin?ysclid=lr19pmuutx511067761>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- Atay, Hüseyin (1980).** “Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi”, **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sy. 4, s. 1-41, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Ateş, Elife (2020).**“Gedizli Azmî’nin Kitâb-ı Hiyel’i ve Jung’un Hilebaz Arketipi Üzerinden İncelenmesi” (İnceleme-Metin-Diliği Çeviri), Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Aydın, Hasan (2007).** “İhvân es-Safâ’da Bilim Eğitimi, Amacı ve Bilim Sınıflaması”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 6, sy. 21, s. 41-58.
- Aydın, İbrahim Hakkı (2020).** “Molla Fenârî”, **DİA**, Ankara, C. 30, s. 245-247, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-fenari>. Erişim Tarihi: 16.12.2023.
- Aykut, Ayhan (1991).** “Ansiklopedi”, **DİA**, İstanbul, C. 3, s. 217-227, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ansiklopedi>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Ayyıldız, Erol (2013).** **Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe, Cep Lügatı**, 19. bs. Eylül. Ensar Neşriyat.
- Az, Mehmet Ata (2020).** “Fârâbî’nin Eserlerinin Latinceye Tercüme Süreci ve Latin Düşüncesine Etkisi” [The Translation Process of al-Fârâbî’s Works to Latin and Its Effect on Latin Thought], **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University**, 19/2. December, s. 547-581.
- Baga, Elif (2021a).** “Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul’da Matematik İlimler”, **Bilimname**, sy. 45, s. 79-119. (<https://doi.org/10.28949/bilimname.855277>).
- Baga, Elif (2021b).** “Mesâha’nın Kısa Tarihi ve İlk Müstakil Türkçe Mesâha Kitabı: Emrî Çelebî’nin Mecmau’l-Garaîb fi’l-Mesâha Adlı Eseri”, **Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, C. 26, sy. 51, s. 1-38.
- Bakar, Osman (2012).** **İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi**, çev. Ahmet Çapku, 1. bs., İnsan Yayınları, Orjinal İsmi: Classification of Knowledge in Islam.
- Baktır, Mustafa (1991).** “Buhârî’nin Sahihindeki “Kitâbü’l-Hiyel”i Hakkında Bazı Mülâhazalar”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 10, s. 59-79.
- Baltacı, Cahit (2006).** “Taşköprü-zâde’nin Osmanlı Eğitimine Katkıları, İlmî Görüşleri ve İlim Tasnifi”, **Taşköprü’den İstanbul’a**, Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu, Ed. Celil Güngör, Kastamonu-Taşköprü: Taşköprü Belediyesi Yayınları, s. 65-79.
- Basalla, George (1996).** **Teknolojinin Evrimi**, çev. Cem Soydemir, 1. bs (The Evolution of Technology & Cambridge University Press 1988), Ankara. TÜBİTAK, Haziran.

- Baş, İbrahim (2019).** “Türk Arşivleri’nde Tasnif ve Tasnif Sistemleri”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 7, sy. 1, s. 49-77.
- Başoğlu, Tuncay (2013).** “Yûsî”, **DİA**, İstanbul, C. 43, s. 615-617, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yusi>. Erişim Tarihi: 14.01.2023.
- Başoğlu, Tuncay (2019).** “Hasan el-Yûsî’nin İlimler Tasnifi: XVII. Yüzyıl Mağrib’inde Bir İlim Rehberi”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 373-402.
- Bayraktar, Mehmet (1998).** “Hayvan”, **DİA**, İstanbul, C. 17, s. 85-92, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayvan#2-ilimler-tarihi>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- Bayraktar, Mehmet Faruk (2013).** “Zernûcî”, **DİA**, İstanbul, C. 44, s. 294-295, Erişim Tarihi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zernuci>. Erişim Tarihi: 22.01.2024.
- Bayram, İbrahim (2022).** “Yûsî’nin Kelâm İlmine Bakışı”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, sy. 2, s. 721-752. (<https://doi.org/10.17859/pauifd.1171705>).
- Bedî’üz-Zamân Ebû’l-İzz İsmâ’il b. er-Rezzâz el-Cezerî, (2021).** **el-Câmi’ Beyne’l-‘İlm ve’l-‘Amel en-Nâfi’ fî eş-Şinaâ’ti’l-Ĥiyel**, Çeviri, İnceleme ve Teknik Açıklamalar: Sevim Tekeli, Melek Dosay ve Yavuz Unat, 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bedir, Murteza (2009).** “Schacht, Joseph”, **DİA**, İstanbul, C. 36, s. 223-226, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/schacht-joseph>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.
- Bilgin, A. Azmi (2003).** “Lutfiyye”, **DİA**, Ankara, C. 27, s. 236-237, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/lutfiyye>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- Bir, Atilla (1977).** “Eb-ül-iz Gazari’nin Otomatlar Kitabı”, **Bilim ve Teknik**, Ocak, sy. 110., s. 1-3, Erişim Adresi: <https://e-dergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf?dergiKodu=4&cilt=10&sayi=110&sayfa=1&yaziid=1730>. Erişim Tarihi: 01.03.2024.
- Bir Atilla ve Kaçar, Mustafa (2011).** “İslam Ortaçağında Hiyel Geleneği ve Konusu Oyun Olan Mekanik Düzenekler”, **Oyuncak Sergisi (Toy Exhibition, Kûrâtör: A. Naim Arnas, (A. Naim Arnas Koleskiyonu), 1. bs., Tofaş Sanat Galerisi Yayınları, Yapı Kredi Yayınları, s. 59-72.**

- Bircan, Hasan Hüseyin (2022).**“Fârâbî’nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefî, Dini ve Aktüel Değeri”, **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)**, 7. Aralık, s. 1-17. (<https://doi.org/10.47702/sema.2022.20>).
- Bozbuğa, Hande Nur (2021).** “İzmirli İsmail Hakkı’nın Mantık Tasavvurunun Gelişimi”, **İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review**, C. 11, sy. 2, Eylül, s. 699-722. (<https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.971756>).
- Bozkurt (Gülmez), Birgül (2008).** “İbn Seb’in’in Hayatı Eserleri ve Felsefî Görüşleri”, Doktora Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (İslâm Felsefesi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Bozkurt, Nebi (2009).** “Sarrafılık”, **DİA**, İstanbul, C. 36, s. 162-163, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sarrafilik>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.
- Bursalı Mehmed Tahir, (2016).** **Osmanlı Müellifleri**, Haz.: M. A. Yekta Saraç, C. 3, Ankara. TÜBA.
- Cabir b. Hayyan, (2015).** **Tanımlar Kitabı/Kitabu’l-Hudud**, Ed. Mevlüt Uyanık, Metin ve çev.: Aygün Akyol, İclal Arslan, Ankara: Elis Yayınları.
- Chalmers, Alan (1994).** **Bilim Dedikleri (Bilimin Doğuşu, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme)**, çev. Hüsamettin Arslan, Vadi Yayınları.
- Cihan, Ahmet Kamil (2000).** “Bilimler Tasnifi ve İbn Sina”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 9. s. 435-451, Erişim Adresi: <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=eng&midno=36871875&Dergivalkod=0193>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- Cihan, Ahmet Kamil (2013).** “Şirvani’nin İlimlerin Tanımı ve Meseleleri İlgili Eseri: El-Fevaidu’l- Hakaniyye”. **The Journal of Academic Social Science Studies**, Volume 6, Issue 4, January, pp. 229-243. (DOI:10.9761/JASSS950).
- Coşguner, Fahrettin ve Çakıroğlu, İdris (2016).** “Fahreddîn er-Râzî’nin Müzik Risalesi”, **Current Research in Social Sciences**, C. 2, sy. 1, s. 10-16.
- Çağrı, Mustafa (1992a).** “Bistâmî, Abdurrahman b. Muhammed”, **DİA**, İstanbul, C. 6, s. 218-219, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bistami-abdurrahman-b-muhammed>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Çağrı, Mustafa (1992b).** “Büddü’l-Ârif”, **DİA**, İstanbul, C. 6, s. 481-482, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/buddul-arif>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.

- Çağrı, Mustafa (1994).** “Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî”, **DİA**, İstanbul, C. 10, s. 300-309, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-berekat-el-bagdadi?ysclid=lrjqiss14t138857573>. Erişim Tarihi: 13.01.2024.
- Çağrı, Mustafa (2000).** “İhyâü Ulûmi'd-Dîn”, **DİA**, İstanbul, C. 22, s. 10-13, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihyau-ulumid-din>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- Çağrı, Mustafa (2011).** “Tedbîr'ül-Medîne”, **DİA**, İstanbul, C. 40, s. 259-260, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedbirul-medine>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- Çakır, Ahmet (2014).** “Kutbüddîn Şîrâzî'nin Dürretü't-Tâc'ında Devir ve Cem'i-Kâmillar”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 37, s. 75-96.
- Çaldak, Süleyman (2004).** “Klasik İlim Tasniflerinde Edebî İlimlerin Yeri”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 8, sy. 19, Bahar, Erzurum.
- Çapak, İbrahim (2010).** “Harizmi'nin Mefatihü'l-Ulum'unda Mantık”, **İslâmî İlimler Dergisi**, Yıl 5, sy. 2, Güz, s. 47-58.
- Çeker, Huzeyfe (2021).** “Ahmed el-Hamevî'nin Tezhîbü's-sahîfe bi-nusreti'l-İmâm Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, Volume 4, Issue 2, Aralık/December, s. 1-53.
- Çetinkaya, Ecem (2021).** “İslâm Medeniyeti'nde 18. Yüzyıla Kadar İlimlerin Sınıflandırılması Eserlerinde Matematiğin Konumu”, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Çankırı.
- Çetintaş, İbrahim (2006).** “Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması”, Doktora Tezi T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (İslâm Felsefesi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Çınar, Selime (2014).** “Farabi'den Taşköprizade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, İstanbul.
- Çiçek, Hacı (2015).** “Ebû'l-Qâsim Mahmûd Zemahşerî'nin “el-Mufasssal fî Sina'ati'l-İ'rab” Adlı Eseri”, **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 6, sy. 1, s. 291-302.
- Çiçek, Mehmet (2012).** “Osmanlı Tefsir Literatüründen Bir Örnek: Mehmet Şah Fenârî'nin Şerhu'l-Manzûme'sinde Tefsir”, **Turkish Studies**, Volume 7/4, Ankara-Turkey, Fall, pp. 1229 – 1244. (DOI: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3851>).

- Çiçek, Mehmet (2014).** “Tarsûsî’nin Enmûzecü’l-Ulûm’unda Tefsir”, **Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C. IX, sy. 2 (1), s. 495-521.
- Çiçek, Mehmet (2019a).** “Mehmet Şah Fenârî’nin “Enmûzecü’l-Ulûm” Adlı Eserinde Tefsir İlmi”, **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, C. 5, sy. 2. July, s. 248-284.
- Çiçek, Mehmet (2019b).** “Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecü’l-ulûm’u”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 239-276.
- Çiçek, Mehmet (2020).** “Fahreddîn er-Râzî’nin Câmî‘u’l-‘Ulûm’unda Tefsir İlmi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 9 (2), s. 1828-1853. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/703620>.
- Çimen, Yıldız (2019).** “Emir Çelebi, Enmûzecü’t-Tıbb (İnceleme-Metin 1b-173a)”, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Antalya.
- Çollak, Fatih ve Akpınar, Cemil (1996).** “Gazzî, Bedreddin”, **DİA**, İstanbul, C. 13, s. 537-539, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzi-bedreddin>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- Çubukçu, İbrahim Agâh (1960).** “İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzâlî’nin Yeri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 7, sy. 1-4. [1958-1959], Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, January, s. 119-130.
- Deliçay, Tahsin (2003).** “Mehmed Şah Fenârî”, **DİA**, Ankara, C. 28, s. 529-530, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-sah-fenari>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Demir, Halis (2019).** “-[İslam Hukuku]-“ “İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi”, **Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Balıkesir University Faculty of Theology**, C. V, sy. 1, s. 48-89.
- Demir, Tahsin (2022).** “Kadim ve Cedid Arasında İlimler: İzmirli İsmail Hakkı’nın Taşnîfu’l-‘Ulûm Adlı Risalesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 63. sy. 2, Kasım, s. 993-1020. (<https://doi.org/10.33227/auifd.1074908>).
- Demirayak, Kenan (1997).** “Hârizmî, Ebû Bekir”, **DİA**, İstanbul, C. 16, s. 220-222, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-ebu-bekir>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.

- Demirhan Erdemir, Ayşegül (1994).** “Dâvûd-i Antâkî”, **DİA**, İstanbul, C. 9, s. 26-27, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/davud-i-antaki>. Erişim Tarihi: 22.01.2024.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül (1995).** “Emîr Çelebi”, **DİA**, İstanbul, C. 11, s. 129-130, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-celebi>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Derman, M. Uğur (2003).** “Mehmed Râsim, Eğrikapılı”, **DİA**, Ankara, C. 28, s. 514-515, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-rasim-egrikapili>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Devellioğlu, Ferit (1993).** **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yayına haz.: Aydın Sami Güneyçal, 11. bs., Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit (2012)** **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)**, Yayına haz. Aydın Sami Güneyçal, [Yeniden Düzenlenmiş ve Genişletilmiştir (1993), Genişletilmiş, Düzeltilmiş (2009-2010), (Arapça-Türkçe Okunuşlu Dizinle Birlikte)], Yeni Basım, İnc. Prof. Dr. Mustafa Çiçekler, 29. Bs, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doğan, Adem (2019).** “Muhammed B. Ahmed Et-Tarsûsî’nin Hayatı ve Eserleri”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 13, Haziran, s. 285-309. (<https://doi.org/10.34085/buifd.532518>).
- Doğan, Halil İbrahim (2023).** “İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. XXIII, sy. 2, s. 319-360, Erişim Adresi: [http://ktp.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=eng&midno=200889375&DergiAdi=din+bilimleri+akademik+ara%C5%9Ft%C4%B1rma+d](http://ktp.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=eng&midno=200889375&DergiAdi=din+bilimleri+akademik+ara%C5%9Ft%C4%B1rma+dergisi) ergisi. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- Doğruyol, Hasan (1993).** “Cerrahlık”, **DİA**, İstanbul, C. 7, s. 421-423, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cerrahlik>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Dosay Gökdoğan, Melek, Demir, Remzi ve Kılıç, Mutlu (2004).** “Âsâr-ı Bâkiye, Bilginlerin yaşamları ve yapıtları”, C. 3, 1. bs., Ankara: Babil Yayıncılık.
- Dosay Gökdoğan, Melek ve Demir, Remzi (2018).** “İslâm ve Türk Uygarlığında Makine Tarihi”, **Dört Öge**, sy. 14, s.1-19.
- Dosay Gökdoğan, Melek (2020).** “Mehmet Şerafettin Yaltkaya’nın Benî Mûsâ Hakkındaki Yazısı”, **Dört Öge**, sy. 17, s. 151-176.
- Dugan, Mehmet ve Turgut, Ali Kürşat (2020).** “Kindî ve Fârâbî’nin İlimler Tasnifinde Müziğin Yeri ve Önemi / Te Place of Music and Its Importance in al-Kindî and al-Fârâbî’s Classication of Sciences, **tarr:**

Turkish Academic Research Review, C. 5, sy. 2, 30 Haziran, s. 289-308. (doi: tarr.737432).

Duman, Ali (2004). “Taşköprüzâde Ahmed Efendi ve Mevzu’âtı’l-’Ulûm’da Yer Alan usul ve Fıkh ile İlgili İlimler”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III sy. 5, s. 47-64.

Durmuş, İsmail (2002). “Kitâbiyat”, **DİA**, Ankara, C. 26, s. 83-85, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabiyat>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.

Durmuş, İsmail (2006). “Müşeccer”, **DİA**, İstanbul, C. 32, s. 158-160, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/museccer?ysclid=lxaipep2dm235141107>. Erişim Tarihi: 11.06.2024.

Durusoy, Ali (1999). “İbn Sînâ”, **DİA**, İstanbul, C. 20, s. 322-331, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.

Ebu’l-İzz el-Cezeri, (2014). **Tercüme-i Hiyel, Mekanik Tercümesi**, Haz. İhsan Fazlıoğlu ve Mustafa Koç, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Ensarioğlu, Seda (2022). “Meşşâî felsefede varlık, bilgi ve değer ekseninde ilke kavramı”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, sy. 31, s. 922-935. (DOI: 10.29000/rumelide.1222149).

Erdem, Sargon (1988). “Abdûlmelik eş-Şîrâzî”, **DİA**, İstanbul, C. 1, s. 272, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulmelik-es-sirazi>. Erişim Tarihi: 02.06.2024.

Erdoğan, Eyüp (2009). “Platon ve Aristoteles’in Bilimlere İlişkin Sınıflamaları”, **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 7, Nisan, s. 137-162.

Erkan, Arif (2006). **Arapça-Türkçe Büyük Sözlük**, İstanbul: Huzur Yayınevi.

Erkan, Arif (2012). **Arapça-Türkçe Büyük Sözlük**, İstanbul: Yasin Yayınevi.

Erken, Muhammed (2021). “Çarperdî’nin el-Muğnî Adlı Eseri ile Zemahşerî’nin el-Enmûzec Adlı Eserinin Karşılaştırmalı Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Denizli.

Ertuğrul, Ali (2006). “Allame Şemsüddin Muhammed b. Mahmud Amuli, Nefâisü’l-fünûn fi ’Arâiyisi’l-’Uyûn”, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 6 sy. 1, s. 247-255.

Ertuğrul, Ali (2019). “Şemseddin Âmulî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü’l-fünûn fi arâisi’l-uyûn”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 167-198.

- Evmeş, Adem (2023).** “Şehrezûrî’de İlimler Tasnifi”, **Trabzon İlahiyat Dergisi**, C. 10, sy. 1, Haziran, s. 29-44. (<https://doi.org/10.33718/tid.1265195>).
- Fârâbî (1986).** **İlimlerin Sayımı, (İhsâ’-ül-ulûm)**, trc. Ahmet Ateş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Fazlıoğlu, İhsan (1998a).** “Hendese”, **DİA**, İstanbul, C. 17, s. 199-208, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hendese>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Fazlıoğlu, İhsan (1998b).** “Hesap”, **DİA**, İstanbul, C. 17, s. 244-257, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hesap--matematik>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Fazlıoğlu, İhsan (1999).** “İbnü’l-Bennâ el-Merrâküşi”, **DİA**, İstanbul, C. 20, s. 530-534, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-benna-el-merrakusi>. Erişim Tarihi: 01.12.2024.
- Fazlıoğlu, İhsan (2000).** “İlm-i Menâzır”, **DİA**, İstanbul, C. 22, s. 131-132, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilm-i-menazir>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Fazlıoğlu, İhsan (2003).** “Ali Kuşçu’nun el-Muhammediyye fî el-hisâb’ının ‘Çift Yanlış’ ile ‘Tahlîl Hesâbı Bölümü’”, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, sy. 3, Mart, s. 87-106.
- Fazlıoğlu, İhsan (2004).** “Mesâha”, **DİA**, Ankara, C. 29, s. 261-264, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesaha>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Fazlıoğlu, İhsan (2007).** “Osmanlılar”, **DİA**, İstanbul, C. 33, s. 548-556, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar>. Erişim tarihi: 03.12.2023.
- Fazlıoğlu, İhsan (2010).** “İthafatın Enmûzec’e Fetih’ten Önce Osmanlı Ülkesi’nde Matematik Bilimler”, Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) –Bildiriler—, Ed. Tevfik Yücedoğru, Orhan Ş. Koloğlu, U. Murat Kılavuz ve Kadir Gömbeyaz, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 131-163.
- Fazlıoğlu, İhsan (2017).** “İznik’te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî”, **Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 4/1, Ekim, s. 1-68. (DOI: [dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.4.1.M0044](https://doi.org/10.12658/Nazariyat.4.1.M0044)).
- Fazlıoğlu, Şükran (2019a).** “Misbâhu’s-Siyâde Adlı Eseri Çerçevesinde Taşköprülüzade’nin Dil ve Dil Bilimleri Anlayışı”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, C. 24, sy. 46, Ağustos, s. 121-142.

- Fazlıoğlu Şükran (2019b).** “Genel İle Özel Arasında Osmanlı Tasnîfu’l-Ulûm Literatürüne Giriş”, **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, sy. 40, Eylül, s. 51-61.
- Filan, Kerima (2021).** “Saraybosna’nın Şehdî Osmân Efendi Kütüphanesi: Arapça İlimlerine Ait Yazmalar”, **Nüşa**, C. 21, sy. 53, s. 297-326. (<https://doi.org/10.32330/nusha.910877>).
- Gafarov, Anar (2012).** “Tûsî, Nasîrüddin”, **DİA**, İstanbul, C. 41, s. 442-445, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin?ysclid=lrjrgjm9j4586875361>. Erişim Tarihi: 12.01.2024.
- Gökyay, Orhan Şaik ve Özen, Şükrü (2020).** “Molla Lutfi”, **DİA**, Ankara, C. 30, s. 255-258, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-lutfi>. Erişim Tarihi: 17.01.2024.
- Gökyay, Orhan Şaik (2022).** “Kâtib Çelebi”, **DİA**, Ankara, C. 25, s. 36-40, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/katib-celebi>. Erişim Tarihi: 14.02.2024.
- Görgün, Tahsin (2020).** “Mukaddime”, **DİA**, Ankara, C. 31, s. 118-120, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukaddime--ibn-haldun>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- Gültekin, Hasan (2015).** “Koca Râgıb Paşa Münşeat’ında Nâdir Şah ve Caferî Mezhebi Tartışmalarına Dair Mektuplar”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 76, Aralık, s. 55-78.
- Güney, Ahmet Faruk (2011).** “Yazma İhlas Sûresi Tefsirleri Bibliyografyası”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 9, sy. 18, s. 275-302.
- Halaçoğlu, Yusuf ve Aydın, Mehmet Âkif (1993).** “Cevdet Paşa”, **DİA**, İstanbul, C. 7, s. 443-450, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevdet-pasa>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- Halîfât, Sahbân (1999).** “İbn Hindû”, **DİA**, İstanbul, C. 20, s. 67-70, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hindu>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Harekât, İbrahim (1995).** “Fâsî, Abdurrahman b. Abdülkâdir”, **DİA**, İstanbul, C. 12, s. 210-211, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/fasi-abdurrahman-b-abdulkadir>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- Hazer, Dursun (2002).** “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 1, sy. 1, s. 274-293.
- Hill, Donald R. (1981).** **Arabic Water-Clocks**, University of Aleppo, Institute for the History of Arabic Science.

- Hill, Donald R. (1991).** “Arabic Mechanical Engineering: Survey of the Historical Sources”, **Arabic Sciences and Philosophy**, 1 (2), pp. 167-186.
- Hunke, Sigrid (1998).** **Avrupa’nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi.** Almanca aslından çeviren: Servet Sezgin, İstanbul: Milli Gazete.
- İbiş, Fatih (2019).** “Heidegger’in Sorusu, Descartes’ın Suskunluğu ve Taşköprülüzâde’nin Cevabı”, *Kader*, C. 17, sy. 1, Haziran, s. 36-58.
- İbn Sînâ, (2014).** **Kitâbu’ş-Şifâ: ilâhiyât: metafizik: çeviri**, Tıpkıbasım/çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn-i Haldûn, (Eylül 2004).** **Mukaddime**, C. 2, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak.
- İbrahim Cûdî Efendi, (2006).** **Lügat-ı Cûdî**, Haz. İsmail Parlatır, Belgin Tezcan Aksu ve Nicolai Tufar, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlhan, Nadir (1992).** “Nev’î Efendi: Netâyîcü’l-Fünûn ve Mehâsinü’l-Mütûn (Giriş-Metin-Dizinler)”, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ.
- İmâm Gazâlî, (2021).** **Fâtihatü’l-ulûm**, çev. Halit Zavalı, 1. bs., Tahlil Yayınları.
- İpşirli, Mehmet (2001).** “Kalkaşendî”, **DİA**, İstanbul, C. 24, s. 263-265, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalkasendi>. Erişim Tarihi: 01.12.2023.
- İsmail Hakkı İzmirli, (2016).** **Metodoloji**, Haz. Refik Ergin, 2. bs., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, (1995).** **Osmanlı Tarihi, (İstanbul’un fethinden Kanunî Sultan Süleyman’ın ölümüne Kadar)**, C. 2, 7. Bs, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İzgi, Cevat (1994).** “Ebcedü’l-Ulûm”, **DİA**, İstanbul, C. 10, s. 70-71, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebcedul-ulum>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- İzgi, Cevat (1998).** “Hiyel”, **DİA**, İstanbul, C. 18, s. 178-180, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiyel--mekanik>. Erişim tarihi: 03.12.2023.
- İzgi, Cevat (2000).** “İbnü’l-Hanbelî, Radiyyüddin”, **DİA**, İstanbul, C. 21, s. 68-69, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hanbeli-radiyyuddin>. Erişim Tarihi: 22.01.2024.

- İzgi, Cevat (2003).** “Mehmed Suûdî Efendi”, **DİA**, Ankara, C. 28, s. 526-527, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-suudi-efendi?ysclid=lrn5nwec1j407551039>. Erişim Tarihi: 13.01.2024.
- Kaçar, Mustafa, Acar, M. Şinasi ve Bir, Atilla (2011).** **XVI. Yüzyıl Osmanlı Astronomu Takiyüddin’in Gözlem Araçları, Âlât-ı Rasadiyye li Zîc-i Şehinşâhiyye**, 1. bs., Mayıs, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kaçar, Mustafa, Zorlu, Tuncay, Barutçu, Burak, Bir, Atilla, Ceyhan, C. Ozan ve Neftçi, Aras (2013).** **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, Ed. Mehmet Karaca, 2. bs., İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı.
- Kahraman Hilal ve Günday, Şeref (2019).** “Kâtip Çelebi Düşüncesinde İlim Kavramı ve Önemi”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 23, sy. 4, s. 1471-1480.
- Kallek, Cengiz (1993).** “Cevâmiu’l-Ulûm”, **DİA**, İstanbul, C. 7, s. 440-442, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevamiul-ulum>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- Kanar, Mehmet (2008).** **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları, 2008.
- Kanar, Mehmet (2009).** **Kanar Arapça Türkçe Sözlük**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları.
- Kanar, Mehmet (2010).** **Farsça Türkçe Sözlük**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları.
- Kandemir, M. Yaşar (1992).** “Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer”, **DİA**, İstanbul, C. 6, s. 409-410, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulkini-abdurrahman-b-omer>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.
- Kaplan, Davut (2009).** “Antik Çağ’da Zaman, Konik Güneş Saatleri ve Smintheion Örneği”, **Anadolu/Anatolia**, sy. 35, s. 87-97. (https://doi.org/10.1501/andl_00000000367).
- Kara, Kerim (2001).** “Karabaş Velî”, **DİA**, İstanbul, C. 24, s. 369-371, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/karabas-veli>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- Kara, Mustafa (1988).** “Abdüllatîf El-Kudsî”, **DİA**, İstanbul, C. 1, s. 257-258, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullatif-el-kudsi>. Erişim Tarihi: 18.12.2024.
- Kara, Mustafa (1998).** “Hocâzade Ahmed Hilmi”, **DİA**, İstanbul, C. 18, s. 207, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hocazade-ahmed-hilmi>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.

- Karlığa, H. Bekir (1995).** “Faslü’l-Makâl”, **DİA**, İstanbul, C. 12, s. 217-219,. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/faslul-makal>. Erişim Tarihi: 12.01.2024.
- Karlığa, H. Bekir (1996).** “Gazzâlî”, **DİA**, İstanbul, C. 13, s. 518-530, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali#5-eserleri>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- Kartal, Abdullah (2021).** “İbnü’l-Arabî’nin İlimleri Sınıflandırması ve Fârâbî ile Bir Karşılaştırma”, **Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi**, C. 7, sy. 1, Haziran, s. 751-778.
- Kartal, Hasan Basri (2014).** “İslam Mimarisinin Düşünsel Arka Planına Dair Bir Yaklaşım Denemesi”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yıl: 10, sy. 39, Ocak-Şubat-Mart, s. 179-210.
- Kâtip Çelebi, (2014).** **Keşfü’z-Zunûn: An Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)**-(5 cilt takım), Arapçadan tercüme eden: Rüştü Balcı, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ocak.
- Kâtip Çelebi, (2014).** **Keşfü’z-Zunûn**, C. 1, Arapçadan Tercüme Eden Rüştü Balcı, 2. bs., Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ocak.
- Kâtip Çelebi, (2014).** **Keşfü’z-Zunûn**, C. 2, Arapçadan Tercüme Eden Rüştü Balcı, 2. bs., Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ocak.
- Kâtip Çelebi, (2014).** **Keşfü’z-Zunûn**, C. 3, Arapçadan Tercüme Eden Rüştü Balcı, 2. bs., Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ocak.
- Kâtip Çelebi, (2014).** **Keşfü’z-Zunûn**, C. 4, Arapçadan Tercüme Eden Rüştü Balcı, 2. bs., Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ocak.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal (2022).** “Keşşâfü Istılâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulûm”, **DİA**, Ankara, C. 25, s. 330-331, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kessafu-istilahatil-funun-vel-ulum>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit (2020).** “Bekrî, Cemâleddin”, **DİA**, Ankara, (gözden geçirilmiş 2. basım) EK-1. Cildinde, s. 178, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bekri-cemaleddin>. Erişim Tarihi: 22.01.2024.
- Kaya, Mahmut (1991).** “Aristo”, **DİA**, İstanbul, C 3, s. 375-378, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/aristo>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Kaya, Mahmut (1995).** “Fârâbî”, **DİA**, İstanbul, C. 12, s. 145-162, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi>, Erişim Tarihi: 14.01.2024.

- Kaya, Mahmut (2000).** “İhsâü’l-Ulûm”, **DİA**, İstanbul, C. 21, s. 549-550, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihsaul-ulum>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- Kaya, Mahmut (2002).** “Kindî, Ya’kûb b. İshak (ö. 252/866 [?])”, **DİA**, Ankara, C. 26, s. 41-58, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-yakub-b-ishak#1>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Kaya, Mahmut (2005).** **İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri**, 2. bs., Ocak, Klasik Yayınları.
- Kaya, Mahmut (2009).** “Sipâhîzâde Mehmed”, **DİA**, İstanbul, C. 37, s. 258-259, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sipahizade-mehmed>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Kaya, Mehmet Cüneyt (2018).** **İslâm Felesefesi -Tarih ve Problemler-**, 6. bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM Yayınları, Eylül.
- Kaya, Mehmet Cüneyt (2019).** “İlimler Tasnifi Literatürünün Son Büyük Örneği: Ebcedü’l-ulûm ve Müellifi Sıddîk Hasan Han”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 437-446.
- Kaya, Mehmet Cüneyt (2020a).** “İbn Sînâ’nın Kitâbu aḫsâmî’l-ḥikme ve tafşîlihâ’sı: Tahkik ve Tercüme”, **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, C. 3, sy. 1, Haziran/June, s. 1-40.
- Kaya, Mehmet Cüneyt (2020b).** “Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Kitâb fî esnâfi’l-ulûmi’lhikmiyye’si”, **İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review**, 10/2, Eylül, s. 467-499. (<https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.770552>).
- Kaya, Seyfettin (2020).** “İsfahan (Meşîkşah) Gözlemevi’nin mekanik bilimcisi: Ebû Hâtîm Muzaffer B. İsmâîl El-İsfîzârî”, **Turkish Studies-History**, 15(1), s. 150-160. (<https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.40603>).
- Kaya, Veysel (2016).** “Abdurrahman Bistâmî’nin Bilimler Tasnifi”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]**, sy. 35, s. 187-216.
- Kazancıgil, Aykut (2000).** **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, 2. bs., İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Kemaloğlu, Muhammet (2014).** “X. -XVII. Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu’da Bilimlerin Tasnifi Tarihi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 19, s. 75-90.

- Kenanoğlu, M. Macit (2009).** “Sava Paşa”, **DİA**, İstanbul, C. 36, s. 183-184, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sava-pasa>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- Kervan, Kerem (2017).** “Gedizli Azmi’nin Kitâb-ı Hiyel adlı Eseri”, Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Kütahya.
- Keş, Salih Zeki (2010).** “Ebu’l Huseyn İbn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı”, Yüksek Lisans Tezi, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belağatı Bilim Dalı, Konya.
- Kılıç, Hulusi (2003).** “Lârî, Muslihuddin”, **DİA**, Ankara, C. 27, s. 103-104, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/lari-muslihuddin>. Erişim Tarihi: 22.01.2024.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, (2017).** **Tezkiretü’ş-şuarâ**, Haz. Aysun Sungurhan-Eyduran, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Erişim Adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uara.html>. Erişim Tarihi: 26.02.2024.
- Kindî, (2015).** **Felsefî Risâleler, (Metin-Çeviri)**, çev. Mahmut Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Koca, Mustafa Kemal (2016).** “Seyyid Şerif Cürcânî’nin Muhtasar Hadis Usûlü ve Leknevî’nin Zaferu’l-Emânî İsimli Şerhindeki Metodu”, Yüksek Lisans Tezi, Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Edirne.
- Koçinkağ, Mansur (2019).** “Kâdî Beyzâvî’nin Ta’rîfâtü’l-ulûm’unda İlimler”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 145-165.
- Kökcü, Ayşe (2019).** “İlm-i Hiyelin Cebirle Olan Münasebeti Üzerine”, **Erdem**, sy. 77, s. 45-60. (<https://doi.org/10.32704/erdem.656941>).
- Köse, Saffet (1998).** “Hiyel”, **DİA**, İstanbul, C. 18, s. 170-178, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiyel--fikih>. Erişim tarihi: 03.12.2023.
- Köse, Saffet (2003).** “el-Mehâric”, **DİA**, Ankara, C. 28, s. 361-363, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-meharic>. Erişim tarihi: 14.12.2023.
- Köse, Saffet (2004).** “Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: El-Mecmû’u’l-Kebîr ve el-Mehâric fi’l-Hiyel”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sy. 3, s. 289-311.
- Köycü, Erdoğan (2020).** “İbnu’n-Nefis’in Hayatı Eserleri ve “el-Muhtasâr fi İlmi Usûli’l-Hadîs” Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar”. **Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi**, C. 6, sy. 2, s. 424-437.

- Kurtuluş, Rıza (2022).** “Keykâvus b. İskender”, **DİA**, Ankara, C. 25, s. 356-357, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/keykavus-b-iskender>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- Kutluer, İlhan (1992).** “Belhî, Ebû Zeyd”, **DİA**, İstanbul, C. 5, s. 412-414, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/belhi-ebu-zeyd>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- Kutluer, İlhan (1997).** “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, İstanbul, C. 16, s. 222-224, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-muhammed-b-ahmed>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Kutluer, İlhan (1999).** “İbn Seb’în”, **DİA**, İstanbul, C. 20, s. 306-312, Erişim Tarihi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sebin?ysclid=lxbrdhkeq1130592779>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.
- Kutluer, İlhan (2000).** “İlim”, **DİA**, İstanbul, C. 22, s. 109-114, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilim>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.
- Kutluer, İlhan (2001).** **İslâm’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru**, 2. bs., İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kutluer, İlhan (2002).** “Kustâ b. Lûkâ”, **DİA**, Ankara, C. 26, s. 465-467, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kusta-b-luka>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- Kutluer, İlhan (2010).** “Eş-Şifâ”, **DİA**, İstanbul, C. 39, s. 131-134, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/es-sifa--ibn-sina>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Kutluer, İlhan (2014).** “Katip Çelebi ve Bilimler: Keşfü’z-zunun’un Mukaddimesinde ‘el-İlm’ Kavramı”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 18, Ocak, s. 89. (<https://doi.org/10.15370/muifd.04299>).
- Kutluer, İlhan (2020).** “Miftâhu’s-Saâde”, **DİA**, Ankara, C. 30, s. 18-19, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/miftahus-saade>. Erişim Tarihi: 14.10.2023.
- Kutluer, İlhan (2022).** “Keşfü’z-Zunûn”, **DİA**, Ankara, C. 25, s. 321-322, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kesfuz-zunun>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- Ljubović, Amir (1995).** “Eyyûbîzâde Mustafa”, **DİA**, İstanbul, C. 12, s. 33-34. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyyubizade-mustafa>. Erişim Tarihi: 22.01.2024.
- Mammadov, İntikam (2023).** “XIII – XIV. Yüzyıllarda Yaşamış, Arap Dili ve Belagatı Alanında Çalışmış Azerbaycanlı Alimler ve Eserleri”, **Dil ve**

Edebiyat Araştırmaları, sy. 27, s. 337-357.
(<https://doi.org/10.30767/diledeara.1243592>).

Maraş, İbrahim (2003). “Tokatlı Molla Lütü: Hayatı, Eserleri ve Felsefesi”, **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, no. 14, June, s. 119-136.

Martı, Huriye (2011). “et-Tarîkatü'l-Muhammediyye”, **DİA**, İstanbul, C. 40, s. 106-108, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/et-tarikatul-muhammediyye>. Erişim Tarihi: 15.12.2023.

Meydan, Ahmet (2020). “Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi ve Dil İlimlerinin Bu Tasnifteki Yeri”, **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, 6/1, January, s. 41-69.

Molla, Kemal Faruk (2005). “Mehmed Şah Fenâri'nin Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine göre Fetih öncesi dönemde Osmanlılar'da İlim anlayışı ve İlim Tasnifi”, **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, sy. 18, Haziran, s. 245-273.

Molla Sadra, (2019). Ariflerin İksiri (İksîrü'l-Ârifîn fi Ma'rîfetü tarîki'l-Hakki ve'l-Yakîn), çev. Fevzi Yiğit, İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman (2016). Arapça Türkçe Temel Sözlük, 1. bs., İstanbul: Akdem Yayınları.

Muallim Nâcî, (2009). Lûgat-i Nâcî, Haz. Ahmet Kartal, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Muhammed b. İshak en-Nedîm, (2019). el-Fihrist: çeviri, metin, çev. Ramazan Şeşen, Ed. Abdulkadir Coşkun, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Mütercim Âsım Efendi, (2009). Burhân-Katı, Haz. Mürsel Öztürk ve Derya Örs, 2. bs., Türk Dil Kurumu.

Mütercim Âsım Efendi, (2013). El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi, C. 1 [أ ب أ]-[ي و ح], Haz. Mustafa Koç ve Eyüp Tanrıverdi, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Mütercim Âsım Efendi, (2013). El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi, C. 2 [ص ي ر]-[أ ج ح], Haz. Mustafa Koç ve Eyüp Tanrıverdi, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Nadarajan, Gunalan (14th November 2008). “Islamic Automation: Al-Jazari's Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices”, Retrieved 03.12.2024 from <https://muslimheritage.com/islamic-automation-al-jazaris-book-of-knowledge-of-ingenious-mechanical-devices/>.

- Nasr, Seyyid Hüseyin (2006). İslâm ve Bilim (İslâm Medeniyetinde Pozitif Bilimlerin Tarihi ve Esasları),** Türkçesi: İlhan Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları, Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- Nasr, Seyyid Hüseyin (2008). İslâm'da Bilim ve Medeniyet,** İstanbul: İnsan Yayınları.
- Redhouse, Sir James W. (1974). A Turkish and English Lexicon: Shewing in English, The Significations of the Turkish Terms,** Beirut: Librairie du Liban, Lebanon.
- Ronan, Colin A. (2003). Bilim Tarihi (Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi),** Ankara: Tübitak Yayınları.
- Ocak, Hasan (2012). “Kınalızade Ali Efendi’de Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri”,** *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 1, s. 115-136.
- Oktay, Ayşe Sıdıka (2012). “İbn Sînâ’nın İlim, Felsefe Anlayışı ve Din Felsefe İlişkilerine Yaklaşımı”,** *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, s. 287-316.
- Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat, (1987). haz. Heyet: Abdullah Yeğin, Abdulkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail ve İlham Çalım,** İstanbul: TÜRDAV.
- Öngören, Reşat (2020). “Miftâhu’l-Gayb”,** *DİA*, Ankara, C. 30, s. 16-17, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/miftahul-gayb>. Erişim Tarihi: 11.01.2024.
- Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail, Ebu Hafs, Necmeddin en-Nesefi (1893). “Tılbetu’t-Talebe”,** Bağdat: Al-Ameera Press, 1311/1893, s. 171, Erişim Adresi: <https://shamela.ws/book/6039/170>. Erişim tarihi: 17.12.2023.
- Özaydın, Abdülkerim (2004). “el-Melikü’z-Zâhir, Gâzî”,** *DİA*, Ankara, C. 29, s. 83-84, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-melikuz-zahir-gazi>. Erişim Tarihi: 30.10.2023.
- Özcan, Nuri ve Çetinkaya, Yalçın (2020). “Mûsiki”,** *DİA*, Ankara, C. 31, s. 257-261, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/musiki>. Erişim Tarihi: 02.06.2024.
- Özcan, Tahsin (2007). “Rahmi Efendi”,** *DİA*, İstanbul, C. 34, s. 423-424, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/rahmi-efendi>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Özden, Hacı Ömer (2021). “Fârâbî Düşünce Sisteminde Bilimler Arası İşbirliği ve Günümüzdeki Durum”,** *Felsefe Dünyası*, 1/73, s. 25-46.

- Özel, Ahmet ve Kallek, Cengiz (2013).** “Zekerıyyâ el-Ensârî”, **DİA**, İstanbul, C. 44, s. 212-215, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zekerıyya-el-ensari>. Erişim Tarihi: 15.12.2023.
- Özel, Ahmet (2019).** “Kettânî, Muhammed Bâkır”, **DİA**, Ankara, (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2. Cildinde, s. 53-54, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kettani-muhammed-bakir>. Erişim Tarihi: 22.01.2024.
- Özen, Şükrü (2008).** “Sadrüşşerîa”, **DİA**, İstanbul, C. 35, s. 427-431, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadrusseria>. Erişim Tarihi: 01.12.2023.
- Özen, Şükrü (2011).** “Sahn-ı Semân’da Bir Atışma: Gulâm (Köle) Sinan’ın Mektubu”, **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, 38, s. 161-192, İSAM.
- Özer, Hasan (2017).** “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri”, **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Volume: 2, Issue: 3, Aralık, s. 459-491. (<https://doi.org/10.20486/imad.339779>).
- Özkan, Halit (2010).** “Süyûtî”, **DİA**, İstanbul, C. 38, s. 188-198, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/suyuti>. Erişim Tarihi: 18.12.2023.
- Özturan, Hümeıra (2017).** “Giriş”, **Tertıbu’s-Sa’âdât ve Menâzılu’l-Ülûm, Mutluluk ve Felsefe**, İstanbul: Klâsik Yayınları.
- Özturan, Mehmet (2015).** “Seyyid Şerîf Cürcânî’nin Risâle fî taksîmi’l-ilm Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, **Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 1, sy. 2, Nisan, s. 101-138.
- Peker, Hidayet (2009).** “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18/1, Ocak, s. 319-329.
- Saçaklızâde (Eş-Şeyh Muhammed B. Ebî Bekr el-Mer’âşî, (2009).** **Tertîbü’l-Ülûm**, çev. Zekerıya Pak ve M. Akif Özdoğan, Aralık, Kahramanmaraş: UKDE.
- Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî, (2019).** **el-Fevâidü’l-Hâkâniyye. “Şirvânî’nin Bilimler Tasnifi”**, Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, çev. Ahmet Kamil Cihan, Davut İltaş, Yavuz Fırat, H. Yunus Apaydın, Osman Bayder, Muammer Sarıkaya, Salih Yalın, Hasan Umut, Mehmet Arıkan, Elif Bağa, Hakkı Tekin, Hüseyin Gazi Topdemir, Tunç Şen, Taha Yasin Aslan, Ersan Türkmen ve Tuna Artun, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Sarı, Mevlût (1982).** **el-Mevârid, Arapça-türkçe Lûgat**, İpek Yayın Dağıtım.
- Sarı, Nil (2012).** “Tıp”, **DİA**, İstanbul, C. 41, s. 101-111, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tip>, Erişim Tarihi: 03.12.2023.

- Sarıkavak, Kazım (2013).** “Yanyalı Esad Efendi”, **DİA**, İstanbul, C. 43, s. 322-323, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yanyali-esad-efendi>. Erişim Tarihi. 19.01.2024.
- Sarioğlu, Hüseyin (2006).** “Taşköprölü-zâde’de İlim ve Felsefe”, **Taşköprü’den İstanbul’a**, Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu, Ed. Celil Güngör, Kastamonu-Taşköprü: Taşköprü Belediyesi Yayınları.
- Sayılı, Aydın (1991).** **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Schacht, Joseph (1977).** **İslam Hukukuna Giriş = An Introduction to Islamic Law**, çev. Mehmet Dağ ve Abdulkadir Şener, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Sezgin, Fuat (2008).** **İslam’da Bilim ve Teknik**, çev. Abdurrahman Aliy, C. I (Giriş), 2. bs., TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, Fuat (2008).** **İslam’da Bilim ve Teknik**, çev. Abdurrahman Aliy, C. II (Astronomi), 2. bs., TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, Fuat (2008).** **İslam’da Bilim ve Teknik**, çev. Abdurrahman Aliy, C. III (Coğrafya, Denizcilik, Saatler, Geometri, Optik), 2. bs., TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, Fuat (2008).** **İslam’da Bilim ve Teknik**, çev. Abdurrahman Aliy, C. IV (Tıp, Kimya, Mineraller), 2. bs., TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, Fuat (2008).** **İslâm’da Bilim ve Teknik**, çev. Abdurrahman Aliy, C. V (Fizik, Mimari, Savaş Tekniği, Antik Objeler), 2. bs., TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Steingass, Francis Joseph (1884).** **The Students Arabic-English Dictionary**, (1825-1903), London: W. H. Allen and Co.
- Süveysî, Muhammed (1998).** “Hendese”, **DİA**, İstanbul, C. 17, s. 196-199, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hendese>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- Şahin, Eyüp (2016).** “Fârâbî’nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçışı ve Kabulü”, **Diyanet İlmi Dergi**, C. 52, sy. 1, Mart, s. 151-166.

- Şahiner, Muharrem (2017)** “İslam Filozoflarına Göre Felsefeden Önce Öğrenilmesi Gereken İlimler - Sciences That Must be Learned Before Philosophy According to Islamic Philosophers”, **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 4. sy.7, Aralık/December.
- Şâtıbî, (2010).** **el-Muvâfakât (el-Muvâfakât fî Usûli’s-Şerî’a), İslâmî İlimler Metodolojisi**, C. 1, 4. bs., İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şâtıbî, (2010).** **el-Muvâfakât (el-Muvâfakât fî Usûli’s-Şerî’a), İslâmî İlimler Metodolojisi**, C. 2, 4. bs., İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şâtıbî, (2010).** **el-Muvâfakât (el-Muvâfakât fî Usûli’s-Şerî’a), İslâmî İlimler Metodolojisi**, C. 4, 4. bs., İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şemseddin Sami, (2010).** **Kamus-ı Türkî**, Haz. Paşa Yavuzarslan, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şemseddin Sami, (2011).** **Kâmûs-ı Türkî**, (Latin Harfleriyle), Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel ve Ebul Faruk Önal, 1. bs., İstanbul: İdeal Kültür & Yayıncılık, Aralık.
- Şemseddin Sâmî, (2012).** **Kâmûs-ı Türkî**, 1. bs., Altınpost Yayınları, Ağustos.
- Sengül, M. Zübeyr (2011).** “İslâm Borçlar Hukukunda Görme Muhayyerliği ve Tüketici Hakları Açısından Önemi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri (İslâm Hukuku) Anabilim Dalı, Ankara.
- Serbetçi, Azmi (2002).** “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, **DİA**, Ankara, C. 26, s. 487-489, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutbuddin-i-sirazi?ysclid=lwwheezrz961932294>. Erişim Tarihi: 08.01.2024.
- Şükrullâh-ı Şîrvânî, (2019).** **Riyâzu’l-Kulûb (İlim Bahçeleri)**, İnceleme-Çeviri-Metin, Haz.: Serpil Koç Konuksever., 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Taşköprülüzâde (1) (2016).** **es-Se‘âdetü’l-Fâhira fî Siyâdeti’l-Âhira: İlimler Tasnifi, Yüce Ahiret Makamına Götüren Değerli Mutluluk**, Tahkik ve Tercüme: Sami Turan Erel, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları.
- Taşköprülüzâde (2), Taşköprîzâde, Ahmed Efendi, (2016).** **er-Risâletü’l-câmia li vasfî’l-ulûmi’nâfia**, thk. ve trc. Murat Kaş, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, (1975).** **Mevzuat’ül Ulûm (İlimler Ansiklopedisi)**, sad. Mümin Çevik, C. 1, İstanbul: Üçdal Neşriyat,

- Tekeli, Sevim (1961).** “Takiyüddin’in Sidret ül-Münteha’sında Aletler Bahsi”, **TTK BELLETEN**, C. 25, sy. 98, s. 213-238, Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/76074/1259162#article_cite. Erişim Tarihi: 03.01.2024.
- Tekeli, Sevim (2002).** “16’ıncı Yüzyılda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin’in “Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar” Adlı Eseri, (The clock in Ottoman Empire in 16th century and Tagi al Din’s “The brightest stars for the construction of the mechanical clocks”, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Tekin, Kenan (2023).** “Osmanlı Dönemi Enmûzecü’l-Ulûm Literatüründe İlimler Sıralaması ve Nev’î’nin Netâyicü’l-Fünûn’u”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 50, s. 33-73.
- Tietze, Andreas (2016).** **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati**, C. 3 [F-J], Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toksöz, Hatice (2013).** “Muhammed Akkirmânî’nin Ta’rîfâtü’l-fünûn ve menâkıbü’l-musannifin Adlı Eserinde Felsefî İlimler Algısı”, **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies**, C. 42, sy. 42, s. 177-205.
- Toksöz, Hatice (2019).** “Tarsûsî ve Enmûzecü’l-ulûm li erbâbî’l-fuhûm’u”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 403-414.
- Topçuoğlu, Hâmide (1950).** “Kanuna Karşı Hile (Kanundan Kaçınma Yolları)”, Doktora Tezi, İzmit: Selüloz Basımevi.
- Topdemir, Hüseyin Gazi (2009).** **Fârâbî Doğu Bilgeliliğinin Kapısı**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları.
- Topdemir, Hüseyin Gazi (2010).** “Takiyyüddin er-Râsîd”, **DİA**, İstanbul, C. 39, s. 454-456, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/takiyyuddin-er-rasid>. Erişim Tarihi: 21.03.2024.
- Toptaş, Mahmut (1991).** **Lügat Arapça-Türkçe, Türkçe Arapça**, İstanbul: Cantaş Yayınları, Kasım.
- Turgut, Ali Kürşat (2014).** “Devvânî ve Enmûzecu’l-Ulûm Adlı Eseri”, **Ekev Akademi Dergisi**, sy. 59, s. 443-456.
- Turgut, Ali Kürşat (2019a).** “Ebû Hayyân Tevhîdî’nin İlimler Tasviri: Risâle Fi’l-Ulûm”, **Diyanet İlmî Dergi**, sy. 55, s. 525-551.
- Turgut, Ali Kürşat (2019b).** “İlimlerden Örnekler: Devvânî’nin Enmûzecü’l-ulûm’u”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 297-319.

- Turgut, Ali Kürşat (2021).** “Ömer Nesefî’nin Matlâu’n-Nücum ve Mecmeu’l-Ulum Adlı Eseri ve İlimler Tasnifi Geleneği Açısından Değeri”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, Volume 32, no. 2, pp. 312-334.
- Tülüce, Hüseyin Adem (2021).** “Taşköprülüzâde Ahmed Efendi’de İlimler Tasnifi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)**, C. 21, sy. 2, s. 542-556. (<https://doi.org/10.30627/cuilah.1014969>).
- Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, (1998).** C. 1 a-j, 8. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları.
- Türker, Ömer (2011).** “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, **İstanbul University Journal of Sociology**, C. 3, sy. 22, s. 533-556.
- Türker, Ömer (2019).** “İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 63-91.
- Uçar, Hasan ve Güzel, Mehmet Emin (2021).** “Molla Hüsrev’in Nakdu’l-Efkâr Fî Reddi’l-Enzâr Adlı Eserinin Hadis İlmi İle İlgili İkinci Bölümünün Tahkiki”, **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, C. 4, sy. 2, Aralık, s. 347-404. (<https://doi.org/10.5281/zenodo.5803743>).
- Uludağ, Süleyman (1999).** “İbn Haldûn”, **DİA**, İstanbul, C. 19, s. 538-543, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-haldun#1>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- Uslu, Recep (2020).** “İlk Osmanlı Ansiklopedisi Mehmetşah Fenâri’nin Unmûzec Eserinde Müzik Bilimi Terimleri”, **Erdem**, sy. 78, s. 213-240. (<https://doi.org/10.32704/erdem.749162>).
- Uysal, Enver (2007).** “Resâilü İhvânî’s-Safâ”, **DİA**, İstanbul, C. 34, s. 576-579. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/resailu-ihvanis-safa>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- Uysal, Halil (2009).** **El Halil Es Semir Sözlük, Arapça-Türkçe**, İstanbul: Kitapkent.
- Uzunpostalıcı, Mustafa (1994).** “Ebû Hanîfe”, **DİA**, İstanbul, C. 10, s. 131-138, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife>. Erişim tarihi: 07.11.2023.
- Yağmur, Ömer (2009).** “Abdurrahmân El-Bistâmî ve XVI. Yüzyılda Yapılmış Bir İlimler Ansiklopedisi Tercümesi: Terceme-i Kitâb-ı Fevâihü’l-Miskiyye Fî’l-Fevâtihi’l-Mekkiyye”, **Journal of Turkish Studies**, Volume 4, Issue 3, Spring, pp. 2247-2263. (DOI:10.7827/TurkishStudies.779).

- Yardım, Ali (1993).** “Câmiu Beyânî’l-İlm”, **DİA**, İstanbul, C. 7, s. 107, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/camiu-beyanil-ilm?ysclid=lrjpbqp99k512175672>. Erişim Tarihi: 18.01.2024.
- Yavuz, Cebrail (2019).** “İbn Kayyim’ın el-Cevziyye’nin İ’lâmü’l-Muvakîn eserinde hiyel kavramı”, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş.
- Yavuz, Cemalettin (2022).** “Türkiye’de Çuvaşlara Yönelen İlgi: Zakir Kadirî Ugan’ın Çuvaşlarla İlgili Değerlendirmeleri Üzerine”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies**, C. 22, sy. 2, Kış-Winter, s. 283-326. (DOI: 10.32449/egetdid.1165713).
- Yavuz, Kemal (1991).** **Şeyhoğlu, Kenzû’l-Küberâ ve Mehekkû’l-Ulemâ**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1992).** “Beyzâvî”, **DİA**, İstanbul, C. 6, s. 100-103, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi>. Erişim Tarihi: 23.12.2023.
- Yığın, Adem (2013).** “Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu The Position of Usûl Al-Fıqh Among Sciences”, **Usul İslam Araştırmaları**, C. 20, sy. 20, Aralık, s. 7-46.
- Yıldırım, Ali (2018).** “İshâk Bin Hasan Tokadî’nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri”, **Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 2, sy. 2, s. 163-178. (<https://doi.org/10.32711/tiad.474055>).
- Yıldırım, Nuran (2000).** “İbrâhim b. Abdullah”, **DİA**, İstanbul, C. 21, s. 284-285, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-b-abdullah--osmanli>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- Yıldız, Musa (2010).** “Taberî, Abdülkâdir b. Muhammed”, **DİA**, İstanbul, C. 39, s. 312-313, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-abdulkadir-b-muhammed>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- Yılmaz Erten, Safiye (2019).** “İslam Dünyasında İlimlerin Tasnifi Eserlerinde Matematiğin Konumu”, **Erdem**, sy. 77, s. 23-44. (<https://doi.org/10.32704/erdem.656900>).seyfe
- Yılmaz, Sadi ve Baga, Mehmet Sami (2019).** “Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî’nin Mefâtihu’l-‘Ulûm Adlı Eserinde Felsefe”, Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi, C. 5, sy. 2, s. 975-992.
- Yiğit, Adem (2018).** “Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefi İlimler Algısı”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul.

- Yüksel, Emrullah (1986).** “İhvanû’s-Safâ’ya Göre İlimlerin Sınıflandırılması”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 7, s. 149-152.
- Wehr, Hans (1985).** **Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Arabisch-Deutsch**, 5. Auflage, Harrossowitz Verlag-Wiesbaden, (Unveränderter Nachdruck 1998).
- Westfall, Richard S. (1998).** **Modern Bilimin Oluşumu**, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Whitfield, Peter (2008).** **Batı biliminde dönüm noktaları (Tarih Öncesi Dönemlerden Altın Çağ’a)**, Orijinal isim: Landmarks In Western Science (From Prehistory to the Atomic Age), çev. Serdar Uslu, 1. bs., Şubat, Küre Yayınları.
- Wortabet, John and Porter, Harvey (2007).** **Hippocrene Standard Dictionary, Arabic-English/English-Arabic Dictionary**, Fifteenth printing, New York: Hippocrene Books.
- Wortabet, William Thomson and Porter, Harvey (1888).** **Arabic-English Dictionary**, Cairo: Al-Muktataf.
- URL-1:** “حیل”, (Zengin Sözlük). Erişim Adresi: <https://www.maaajim.com/dictionary/%D8%AD%D9%8A%D9%84/8/%D9%85%D8%B9%D8%AC%D9%85%20%D8%A7%D9%84%D8%BA%D9%86%D9%8A>. Erişim Tarihi: 26.11.2023.
- [URL-01]** İbn Sînâ (428/1037), Uyûnü’l-hikme, İslâm Düşünce Atlası, Erişim Adresi: <https://islamdusunceatlası.org/booksmapi/uyunul-hikme/680>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.
- [URL- 02]:** İbrahim Halil Üçer, “Muslihuddîn Lârî”, İslâm Düşünce Atlası, Erişim Adresi: <https://islamdusunceatlası.org/muslihuddin-lari/415>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- URL-2:** “الحیل”, Erişim Adresi: https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%8A%D9%84/#google_vignette. Erişim Tarihi: 25.10.2023.
- [URL-03]:** Ayşe Başaran, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, İslâm Düşünce Atlası, Erişim Adresi: <https://islamdusunceatlası.org/ibrahim-hakki-erzurumi/344>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- URL-3:** stratagem (n.), Erişim Adresi: <https://www.etymonline.com/word/stratagem>. Erişim tarihi: 17.12.2023.
- [URL-04]:** “HÂLET, İbrâhim Hâlet Bey, İstanbullu”, Ahmet Yesevi Üniversitesi/Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Erişim Adresi:

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/halet-ibrahim-halet-bey-istanbullu>. Erişim Tarihi: 23.12.2023.

[URL-05]: “Hadikat ül-evliyadan enmuzec İmam-i Azam”, Google Kitaplar, Erişim Adresi: https://www.google.com.tr/books/edition/Hadikat_%C3%BCI_evliyadan_enmuzec_%C4%B0mam_i_Az/H3pVJ5owlXUC?hl=tr. Erişim Tarihi: 23.12.2023.

URL-5: “حَيْل”, Erişim Adresi: <https://en.bab.la/dictionary/arabic-english/%D8%AD%D9%8A%D9%84>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.

URL-6: “Machine”, Erişim Adresi: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/machine_1?q=machine. Erişim Tarihi: 02.12.2023.

URL-7: “Machine”, Erişim Adresi: <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/machine>. Erişim Tarihi: 02.12.2023.

URL-8: “Machine”, Erişim Adresi: <https://www.britannica.com/technology/machine>. Erişim Tarihi: 02.12.2023.

URL-9: “Makine”, Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/?/kallavi>. Erişim Tarihi: 02.12.2023.

URL-10: “gnomon”, Erişim Adresi: <https://www.britannica.com/technology/gnomon-timekeeping-device>. Erişim Tarihi: 15.01.2024

URL-11: “gnomon”, Erişim Adresi: <https://www.etymonline.com/word/gnomon>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.

URL-12: Hatice Toksöz, “Kutbüddîn Şîrâzî”, İslâm Düşünce Atlası, Erişim Adresi: <https://islamdusunceatlası.org/kutbuddin-sirazi/191>. Erişim Tarihi: 02.06.2024.

URL-13: Vankulu Lugati, Erişim Adresi: <https://www.vankulu.net/arabic-ottoman-sozluk-1149.html>. Erişim Tarihi: 20.05.2024.

Tabloların Kaynakçası

Tablo-1.1: “Hiyel” Kelimesinin Lügatlarda Geçen Anlamının Frekans Tablosu’nun Kaynakçası:

[1] Ferit Devellioğlu (1993): Ferit Devellioğlu, (1993). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yayına haz.: Aydın Sami Güneyçal, 11. bs., Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, s. 374.

- [2] **Haz. Heyet: Abdullah Yeğin ve diğ. (1981): Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat, (Eski ve Yeni Harflerle) Ahter-i Kebir Lûgatının İlâvesi ile**, (1981), Haz. heyet: Abdullah Yeğin, Abdulkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail ve İlham Çalım, İstanbul: TÜRDAV Ofset Tesisleri, C. (A-L), s. 785.
- [3] **Mehmet Erdoğan (2010): Mehmet Erdoğan, (Haziran 2010). Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, 3. bs., İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 199-200.
- [4] **Şemseddin Sami (2011): Şemseddin Sami, (Aralık 2011). Kâmûs-ı Türkî**, (Latin Harfleriyle), Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel ve Ebul Faruk Önal, 1. bs., İstanbul: İdeal Kültür & Yayıncılık, s. 443.
- [5] **Muallim Nâcî (2009): Muallim Nâcî, (2009). Lûgat-i Nâcî**, Haz. Ahmet Kartal, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 228.
- [6] **Ali Püsküllüoğlu (1977): Ali Püsküllüoğlu, (Mayıs 1977). Osmanlıca Türkçe Sözlük**, 1. bs., Bilgi Yayınları, s. 149 ve 151.
- [7] **Mustafa Nihat Özün (1988). Mustafa Nihat Özün, (Mayıs 1988). Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük**, 4. bs., İnkılâp Kitabevi, s. 310, 312.
- [8] **İbrahim Olgun, Cemşit Draşan (1984 or 1985): İbrahim Olgun, Cemşit Draşan, 1363 (1984 or 1985), Farsça-Türkçe Sözlük, Farhang-i Fârsî-Türkî**, Tabrîz: Mu'assasah-ı Intishârât-i Talâsh, s. 131.
- [9] **Sir James W. Redhouse (1974): Sir James W. Redhouse, (1974). A Turkish and English Lexicon: Shewing in English, The Significations of the Turkish Terms**, Beirut: Librairie du Liban, Lebanon, pp. 816.
- [10] **Yaşar Çağbayır (2007): Yaşar Çağbayır (2007). Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük**, (DEN-İZZ) 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 1975, 1965-1966.
- [11] **Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük (1998): Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, (1998). C. 1 a-j, 8. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları, s. 995.**
- [12] **Francis Joseph Steingass (1884): Francis Joseph Steingass, (1884). The Students Arabic-English Dictionary, (1825-1903), London: W. H. Allen and Co, pp. s.307.**
- [13] **URL-1: حیل, (Zengin Sözlük). Erişim Adresi: <https://www.maajim.com/dictionary/%D8%AD%D9%8A%D9%84/8/%D9%85%D8%B9%D8%AC%D9%85%20%D8%A7%D9%84%D8%BA%D9%86%D9%8A>. Erişim Tarihi: 26.11.2023.**

- [14] **Süleyman Mollaibrahimoğlu (2016):** Süleyman Mollaibrahimoğlu, (Aralık 2016). **Arapça Türkçe Temel Sözlük**, 1. bs., İstanbul: Akdem Yayınları, s. 122.
- [15] **URL-2:** الحيل , Erişim Adresi: https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%8A%D9%84/#google_vignette. Erişim Tarihi: 25.10.2023
- [16] **Osman Düzgün (2020):** Osman Düzgün, (2020). **Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 128, 439.
- [17] **Hans Wehr (1956):** Hans Wehr, (1956). **Arabisches Wörterbuch, für die Schriftsprache der Gegenwart**, Leipzig: Veb Otto Harrassowitz, pp. 201.
- [18] **Mevlût Sarı (1982):** Mevlût Sarı, (1982). “**el-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat**”, İpek Yayın Dağıtım, s. 363.
- [19] **Andreas Tietze (2016):** Andreas Tietze, (2016). **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati**, C. 3 (F-J), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, s. 487-488.
- [20] **Arif Erkan (2006):** Arif Erkan, (2006). **Arapça-Türkçe Büyük Sözlük**, İstanbul: Huzur Yayınevi, s. 555.
- [21] **Hans Wehr (1985):** Hans Wehr, (1985). **Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Arabic-Deutsch**, F. Auflage, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, pp. 309,
- [22] **Mütercim Âsım Efendi (2009):** Mütercim Âsım Efendi, (2009). **Burhân-Katı**, Haz. Mürsel Öztürk ve Derya Örs, 2. bs., Türk Dil Kurumu, s. 357.
- [23] **Mehmet Kanar (2008):** Mehmet Kanar, (2008). **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları, s. 310.
- [24] **Mehmet Kanar (2009):** Mehmet Kanar, (2009). **Kanar Arapça Türkçe Sözlük**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları, s. 788.
- [25] **Halil Uysal (2009):** Halil Uysal, (2009). **El Halil Es Semir Sözlük, Arapça-Türkçe**, İstanbul: Kitapkent, s. 364.
- [26] **Mehmet Kanar (2010):** Mehmet Kanar, (2010). **Farsça Türkçe Sözlük**, 2. bs., İstanbul: Say Yayınları, s. 631.
- [27] **URL-3:** ”الحيلة”, Erişim Adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=67720&book=37#4389ee>. Erişim Tarihi: 20.05.2024.

- [28] **İbrahim Cûdî Efendi (2006):** İbrahim Cûdî Efendi, (2006). **Lûgat-ı Cûdî**, Haz. İsmail Parlatır, Belgin Tezcan Aksu ve Nicolai Tufar, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 178-179.
- [29] **Mahmut Toptaş (1991):** Mahmut Toptaş, (Kasım 1991). **Lûgat Arapça-Türkçe, Türkçe Arapça**, İstanbul: Cantaş Yayınları, s. 92.
- [30] **U. Bahadır Alkım ve diğ. (2011):** Tahrir Heyeti: U. Bahadır Alkım, Nazime Antel, Robert Avery, Janos Eckmann, Sofi Huri, Fahir İz, Mecdud Mansuroğlu (d. 1963) ve Andreas Tietze, (Mart 2011). **Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlük, (Redhouse Turkish/Ottoman-English Dictionary)**, 19. bs., Redhouse Yayınevi, s. 484-487.
- [31] **İsmail Parlatır ve Muhammed Haridy (2014):** İsmail Parlatır ve Muhammed Haridy, (2014). **Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Sözlük**, Ankara: Yargı Yayınevi, s. 135-136.
- [32] **Ali Nazîmâ-Faik Reşad (2009):** Ali Nazîmâ-Faik Reşad. (2009). **Mükemmel Osmanlı Lûgati**, Haz. Necat Birinci, Kâzım Yetiş, Fatih Andı, Erol Ülgen, Nuri Sağlam ve Ali Şükrü Çorok, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 142-143.
- [33] **Seyyid Şerif Cürcânî (1997):** Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, (Nisan 1997). **(Tarifat) Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Tercüme ve Şerh eden: Arif Erkan, 1. bs., İstanbul: Bahar Yayınları, s. 91.
- [34] **D. Mehmet Doğan (2014):** D. Mehmet Doğan (Haziran 2014). **Doğan Büyük Türkçe Sözlük (Türkçe/Osmanlıca/Yabancı Dillerden Türkçeye Geçen ve En Çok Kullanılan Kelimeler)**, 25. bs., Yazar Yayınları, s. 757, 763.
- [35] **Hüseyin Atay ve diğ. (1964):** Hüseyin Atay, İbrahim Atay ve Mustafa Atay, (1964). **Arapça-Türkçe Büyük Lûgat**, Ankara: Bayrak Matbaası, C. 1, s. 426.
- [36] **URL-4:** “hiyel / حَيْل” Erişim Adresi: <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>. Erişim Tarihi: 10.12.2023.
- [37] **URL-5:** “حَيْل”, Erişim Adresi: <https://en.bab.la/dictionary/arabic-english/%D8%AD%D9%8A%D9%84>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.
- [38] **Kadir Güneş (2009):** Kadir Güneş, (Ekim 2009). **Arapça-Türkçe Sözlük, (معجم عربي - تركي)**, Ravza Yayınları, s. 294.
- [39] **İlyas Karşlı (1993):** İlyas Karşlı, (1993). **Türkçe-Arapça Sözlük**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 185.

- [40] URL-6: “hiyel”, Erişim Adresi: <https://www.luggat.com/hiyel>, Erişim Tarihi: 05.12.2024.
- [41] Mehmed Salâhî (2019): Mehmed Salâhî, (2019). **Kâmûs-ı Osmânî**, C. 2 [ت-يونس] Haz. Ali Birinci, 2. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (Hicrî 1313, 1322 Yıllarında Mahmûd Bey Matbaasında Basılan Kâmûs-ı Osmânî'nin Tıpkıbasımı), s. ۲۷۴.
- [42] Selami Bakırcı ve M. Sadi Çögenli (2011): Selami Bakırcı ve M. Sadi Çögenli, (Mart 2011). **Arapça-Türkçe Alfabetik Sözlük**, İstanbul: Eren Ofset, s. 194.
- [43] Muhammed Revvâs Kal'acî (2012): Muhammed Revvâs Kal'acî (Haziran 2012). **Fıkıh Lugatı, Arapça-İngilizce-Türkçe**, 1. bs., İstanbul: Ocak Yayıncılık, s. 130-131.
- [44] Mustafa Nihat Özön (2008): Mustafa Nihat Özön, (Temmuz 2008). **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, 10. bs. İnkılâp, s. 325, 328.
- [45] Ali Seydi (1912): Ali Seydi, (1912). **Resimli Kâmûs-ı Osmânî = رسملى قاموس عثمانى** / Ali Seydi, 1352/1933 = على سیدی = علی سیدی [1912] h1330, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Ktp. Topkapı Yerleşkesi, Nadir Eserler Koleksiyonu, Demirbaş 0122712, s. ۴۰۷.
- [46] Mehmed Rifat (1876): Mehmed Rifat, (1876). **Mir'atü'l-lügat = مرآت اللغات** / Mehmed Rifat = محمد رفعت, [1876] h1293, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Ktp. Topkapı Yerleşkesi, Nadir Eserler Koleksiyonu, Demirbaş 0122598, s. ۱۰۲.
- [47] Ebu'z-Ziyâ Mahmud Tevfik (1888): Ebu'z-Ziyâ Mahmud Tevfik, (1888). **Lugati'l-Ebûzziyâ = لغات ابو الضيا** / Ebu'z-Ziyâ Mahmud Tevfik = ابو الضيا محمد توفيق [1888] h1306, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Ktp. Topkapı Yerleşkesi, Nadir Eserler Koleksiyonu, Demirbaş 0122729, s. ۴۴۴.
- [48] Hüseyin Remzi (1888): Hüseyin Remzi, (1888). **Lugat-i Remzi**, C. 1, H. 1305, s. ۴۷۱, Erişim Adresi: <https://archive.org/details/Lugat-iRemzi1Cilt/Lugat-i-Remzi-1-Cilt/>. Erişim Tarihi: 20.05.2023.
- [49] Mustafa Şükrü Eyyubi (1876): Mustafa Şükrü Eyyubi, (1876). **İlaveli Kitab-ı Müntejabat-ı Lügat-ı Osmaniye**, H 1282/ M 1876, s. ۲۸۲, Erişim Adresi: <https://archive.org/details/ilavelimntahabat00/page/n289/mode/2up>. Erişim Tarihi: 20.05.2023.
- [50] URL-7: Şemsettin Sami, (1911). “**Kamus-u Fransevi**”, s. 524, Erişim Adresi: <https://fransizca.cagdassozluk.com/fransevi/fransizca-sozluk-madde->

10940.html, <https://fransizca.cagdasozluk.com/fransevi/fransizca-sozluk-madde-10937.html>. Erişim Tarihi: 20.05.2024.

[51] **Artin Hindoglu (1838)**: Artin Hindoglu, (1838). **Dictionnaire abrégé turc-français**, F. Beck, s. 205, Erişim Adresi: <https://books.google.fr/books?id=3-8NqrpK1FIC&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>. Erişim Tarihi: 20.05.2024.

[52] **Mehmet şevket (1852)**: Mehmet şevket, (1852). **Eser-i şevket = أثر شوكت / Mehmed şevket = محمد شوكت** [1852] h1268, Demirbaş 0122611, s. ۲۲۳.

[53] **Mehmet Esad Efendi (1801)**: Mehmet Esad Efendi, (1801). **Lehçetü'l-Lugat = لهجة اللغات / Mehmed Esad Efendi, 1096-1166/1685-1753 = محمد اسعد افندی** - [1801] h1216, Demirbaş 0122602, s. ۳۸۱.

[54] **Serdar Mutçalı (1995)**: Serdar Mutçalı (Aralık 1995). **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yayınları, s. 206, 211,. Erişim Adresi: <https://archive.org/details/ArapaTrkeSzlK-/page/n7/mode/2up?q=hile&view=theater>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

[55] **İbrâhim Olgun (1967)**: İbrâhim Olgun, (1967). **Farsça -Türkçe Sözlük, (فارسیجه - ترکجه سوزلوك)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, s. 131, Erişim Adresi: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/113260>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

[56] **İbn Manzûr (1996)**: İbn Manzûr, (1996). **Lisanü'l-Arab = لسان العرب / Ebû'l-Fazıl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem = ابن منظور, أبو الفضل جمال الدين** = محمد بن مكرم s. ۴۲۱, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Ktp. Atik Valide Yerleşkesi Ktp., Mehmet Sami Benli Koleksiyonu, Demirbaş No: 0112477.

[57] **M. Bahaddin (t.y.)**: Bahaddin. (t.y.) **Türkçe Lügat**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, s. ۴۴۶, Erişim Adresi: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/43125>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

[58] **Ahmed Nâşid Efendi (t.y.)**: Ahmed Nâşid Efendi. (t.y.) **Zübdetü'l-Lugât (زبدة اللغات)**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, s. ۸۲, Erişim Adresi: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/462904>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

[59] **İsmet Yolcu (2012)**: İsmet Yolcu, (2012). **Sözlük [Türkçe-Arapça] القاموس [تركي/عربي]**, Dar Al Kotob Al Ilmiyah العلمية دار الكتب, s. 380, Erişim Adresi: https://www.google.com.tr/books/edition/S%C3%B6zl%C3%BCk_T

%C3%BCrk%C3%A7e_Arap%C3%A7a/FitNDwAAQBAJ?hl=tr&gbpv=0. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

- [60] **Edward Henry Palmer (1949):** Edward Henry Palmer, (1949). **A Concise Dictionary Of the Persian Language**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, pp. 207, Erişim Adresi: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/408078>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

Tablo-1.2: Tezde Kullanılan Lügatların Kronolojisi Kaynakçası

- [1] **Mehmet Esad Efendi (1801):** Mehmet Esad Efendi, (1801). **Lehçetü'l-Lugat = لهجة اللغات / Mehmed Esad Efendi, 1096-1166/1685-1753 = محمد اسعد افندی** - [1801] h1216 / Demirbaş 0122602.
- [2] **Artin Hindoglu (1838):** Artin Hindoglu, (1838). **Dictionnaire abrégé turc-français**, F. Beck, Erişim Adresi: <https://books.google.fr/books?id=3-8Nqrpk1FIC&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>. Erişim Tarihi: 20.05.2024.
- [3] **Mehmet Şevket (1852):** Mehmet Şevket, (1852). **Eser-i Şevket = اثر شوكت / Mehmed Şevket = محمد شوكت** [1852] h1268, Demirbaş 0122611.
- [4] **Mehmed Rifat (1876):** Mehmed Rifat, (1876). **Mir'atü'l-lugat = مرآت اللغات / Mehmed Rifat = محمد رفعت**, [1876] h1293, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Ktp. Topkapı Yerleşkesi, Nadir Eserler Koleksiyonu, Demirbaş 0122598.
- [5] **Mustafa Şükrü Eyyubi (1876):** Mustafa Şükrü Eyyubi, (1876). **İlaveli Kitab-ı Müntehabat-ı Lügat-ı Osmaniye**, H 1282/ M 1876, Erişim Adresi: <https://archive.org/details/ilavelimntahabat00/page/n289/mode/2up>. Erişim Tarihi: 20.05.2023.
- [6] **Francis Joseph Steingass (1884):** Francis Joseph Steingass, (1884). **The Students Arabic-English Dictionary**, (1825-1903), London: W. H. Allen and Co.
- [7] **Ebu'z-Ziyâ Mahmud Tevfik (1888):** Ebu'z-Ziyâ Mahmud Tevfik, (1888). **Lugati'l-Ebüzziyâ = لغات ابو الضيا / Ebu'z-Ziyâ Mahmud Tevfik = ابو الضيا محمد توفيق** [1888] h1306, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Ktp. Topkapı Yerleşkesi, Nadir Eserler Koleksiyonu, Demirbaş 0122729.
- [8] **Hüseyin Remzi (1888):** Hüseyin Remzi, (1888). **Lugat-i Remzi**, C. 1, H. 1305, Erişim Adresi: <https://archive.org/details/Lugat-iRemzi1Cilt/Lugat-i-Remzi-1-Cilt/>. Erişim Tarihi: 20.05.2023.

- [9] **Ali Seydi (1912):** Ali Seydi, (1912). **Resimli Kâmûs-ı Osmânî = رسملى قاموس عثمانى** / Ali Seydi, 1352/1933 = على سیدی = على سیدی - [1912] h1330, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Ktp. Topkapı Yerleşkesi, Nadir Eserler Koleksiyonu, Demirbaş 0122712.
- [10] **Edward Henry Palmer (1949):** Edward Henry Palmer, (1949). **A Concise Dictionary Of the Persian Language**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Erişim Adresi: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/408078>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.
- [11] **Hans Wehr (1956):** Hans Wehr, (1956). **Arabisches Wörterbuch, für die Schriftsprache der Gegenwart**, Leipzig: Veb Otto Harrassowitz.
- [12] **Hüseyin Atay ve diğ. (1964):** Hüseyin Atay, İbrahim Atay ve Mustafa Atay, (1964). **Arapça-Türkçe Büyük Lûgat**, C. 1, Ankara: Bayrak Matbaası.
- [13] **İbrâhim Olgun (1967):** İbrâhim Olgun, (1967). **Farsça -Türkçe Sözlük, (فارسیجه - ترکجه سوزلوك)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Erişim Adresi: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/113260>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.
- [14] **Ali Püsküllüoğlu (1977):** Ali Püsküllüoğlu, (Mayıs 1977). **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, 1. bs., Bilgi Yayınları.
- [15] **Haz. Heyet: Abdullah Yeğin ve diğ. (1981):** **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat, (Eski ve Yeni Harflerle) Ahter-i Kebir Lûgatının İlâvesi ile**, (1981), Haz. Heyet: Abdullah Yeğin, Abdulkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail ve İlham Çalım, C. (A-L), İstanbul: TÜRDAV Ofset Tesisleri.
- [16] **Mevlût Sarı (1982):** Mevlût Sarı, (1982). **“el-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat”**, İpek Yayın Dağıtım.
- [17] **İbrahim Olgun, Cemşit Drahşan (1984 or 1985):** İbrahim Olgun, Cemşit Drahşan, 1363 (1984 or 1985). **Farsça-Türkçe Sözlük, Farhang-i Fârsî-Turkî**, Tabrîz: Mu’assasah-‘i Intishârât-i Talâsh.
- [18] **Hans Wehr (1985):** Hans Wehr, (1985). **Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Arabic-Deutsch**, F. Auflage, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- [19] **Sir James W. Redhouse (1974):** Sir James W. Redhouse, (1974). **A Turkish and English Lexicon: Shewing in English, The Significations of the Turkish Terms**, Beirut: Librairie du Liban. Lebanon.

- [20] **Mustafa Nihat Özün (1988)**. Mustafa Nihat Özün, (Mayıs 1988). **Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük**, 4. bs., İnkılâp Kitabevi.
- [21] **Mahmut Toptaş (1991)**: Mahmut Toptaş, (Kasım 1991). **Lügat Arapça-Türkçe, Türkçe Arapça**, İstanbul: Cantaş Yayınları.
- [22] **Ferit Devellioğlu (1993)**: Ferit Devellioğlu, (1993). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 11. bs., Yayına haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- [23] **İlyas Karşlı (1993)**: İlyas Karşlı, (1993). **Türkçe-Arapça Sözlük**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- [24] **Serdar Mutçalı (1995)**: Serdar Mutçalı (Aralık 1995). **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yayınları, Erişim Adresi: <https://archive.org/details/ArapaTrkeSzlck-/page/n7/mode/2up?q=hile&view=theater>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.
- [25] **İbn Manzûr (1996)**: İbn Manzûr, (1996). **Lisanü'l-Arab = لسان العرب / Ebû'l-Fazıl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem = ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين = محمد بن مكرم**, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Ktp. Atik Valide Yerleşkesi Ktp., Mehmet Sami Benli Koleksiyonu, Demirbaş No: 0112477.
- [26] **Seyyid Şerif Cürcânî (1997)**: Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, (Nisan 1997). **(Tarifat) Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Tercüme ve Şerh eden: Arif Erkan, 1. bs., İstanbul: Bahar Yayınları.
- [27] **Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük (1998)**: **Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, (1998)**. 1. C. a-j, 8. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları.
- [28] **İbrahim Cûdî Efendi (2006)**: İbrahim Cûdî Efendi, (2006). **Lûgat-ı Cûdî**, Haz. İsmail Parlatır, Belgin Tezcan Aksu ve Nicolai Tufar. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- [29] **Arif Erkan (2006)**: Arif Erkan, (2006). **Arapça-Türkçe Büyük Sözlük**, İstanbul: Huzur Yayınevi.
- [30] **Yaşar Çağbayır (2007)**: Yaşar Çağbayır (2007). **Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük**, (DEN-İZZ) 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- [31] **Mehmet Kanar (2008)**: Mehmet Kanar, (2008). **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları.
- [32] **Mustafa Nihat Özön (2008)**: Mustafa Nihat Özön, (Temmuz 2008). **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, 10. bs., İnkılâp.

- [33] **Mehmet Kanar (2009):** Mehmet Kanar, (2009). **Kanar Arapça Türkçe Sözlük**, 1. bs., İstanbul: Say Yayınları.
- [34] **Halil Uysal (2009):** Halil Uysal, (2009). **El Halil Es Semir Sözlük, Arapça-Türkçe**, İstanbul: KitapKent.
- [35] **Mütercim Âsım Efendi (2009):** Mütercim Âsım Efendi, (2009). **Burhân-Katı**, Haz. Mürsel Öztürk ve Derya Örs, 2. bs., Türk Dil Kurumu,
- [36] **Ali Nazîmâ-Faik Reşad (2009):** Ali Nazîmâ-Faik Reşad. (2009). **Mükemmel Osmanlı Lügati**, Haz. Necat Birinci, Kâzım Yetiş, Fatih Andı, Erol Ülgen, Nuri Sağlam ve Ali Şükrü Çorok, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- [37] **Muallim Nâcî (2009):** Muallim Nâcî, (2009). **Lügat-i Nâcî**, Haz. Ahmet Kartal, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- [38] **Kadir Güneş (2009):** Kadir Güneş, (Ekim 2009). **Arapça-Türkçe Sözlük**, (معجم عربي - تركي), Ravza Yayınları.
- [39] **Mehmet Kanar (2010):** Mehmet Kanar, (2010). **Farsça Türkçe Sözlük**, 2. bs., İstanbul: Say Yayınları.
- [40] **Mehmet Erdoğan (2010):** Mehmet Erdoğan, (Haziran 2010). **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, 3. bs., İstanbul: Ensar Neşriyat.
- [41] **Şemseddin Sami (2011):** Şemseddin Sami, (Aralık 2011). **Kâmûs-ı Türkî, (Latin Harfleriyle)**, Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel ve Ebul Faruk Önal, 1. bs., İstanbul: İdeal Kültür & Yayıncılık.
- [42] **Selami Bakırcı ve M. Sadi Çögenli (2011):** Selami Bakırcı ve M. Sadi Çögenli, (Mart 2011). **Arapça-Türkçe Alfabetik Sözlük**, İstanbul: Eren Ofset.
- [43] **U. Bahadır Alkım ve diğ. (2011):** Tahrir Heyeti: U. Bahadır Alkım, Nazime Antel, Robert Avery, Janos Eckmann, Sofi Huri, Fahir İz, Mecdud Mansuroğlu (d. 1963) ve Andreas Tietze, (Mart 2011). **Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlük, (Redhouse Turkish/Ottoman-English Dictionary)**, 19. bs., Redhouse Yayınevi.
- [44] **Muhammed Revvâs Kal'acî (2012):** Muhammed Revvâs Kal'acî (Haziran 2012). **Fıkıh Lugatı, Arapça-İngilizce-Türkçe**, 1. bs., İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- [45] **İsmet Yolcu (2012):** İsmet Yolcu, (2012). **Sözlük [Türkçe-Arapça]** القاموس [تركي/عربي], Dar Al Kotob Al Ilmiyah دار الكتب العلمية, Erişim Adresi: https://www.google.com.tr/books/edition/S%C3%B6zl%C3%BCk_T%C3%BCrk%C3%A7e_Arap%C3%A7a/FitNDwAAQBAJ?hl=tr&gbpv=0. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

- [46] **İsmail Parlatır ve Muhammed Haridy (2014):** İsmail Parlatır ve Muhammed Haridy, (2014). **Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Sözlük**, Ankara: Yargı Yayınevi.
- [47] **D. Mehmet Doğan (2014):** D. Mehmet Doğan (Haziran 2014). **Doğan Büyük Türkçe Sözlük (Türkçe/Osmanlıca/Yabancı Dillerden Türkçeye Geçen ve En Çok Kullanılan Kelimeler)**, D. Mehmet Doğan, 25. bs., Yazar Yayınları.
- [48] **Süleyman Mollaibrahimoğlu (2016):** Süleyman Mollaibrahimoğlu, (Aralık 2016). **Arapça Türkçe Temel Sözlük**, 1. bs., İstanbul: Akdem Yayınları.
- [49] **Andreas Tietze (2016):** Andreas Tietze, (2016). **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati**, C. 3 (F-J), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- [50] **Mehmed Salâhî (2019):** Mehmed Salâhî, (2019). **Kâmûs-ı Osmânî**, C. 2 [ت-يونس] Haz. Ali Birinci, 2. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (Hicrî 1313, 1322 Yıllarında Mahmûd Bey Matbaasında Basılan Kâmûs-ı Osmânî'nin Tıpkıbasımı).
- [51] **Osman Düzgün (2020):** Osman Düzgün, (2020). **Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- [52] **M. Bahaddin (t.y.):** Bahaddin. (t.y.) **Türkçe Lügat**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Erişim Adresi: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/43125>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.
- [53] **Ahmed Nâşid Efendi (t.y.):** Ahmed Nâşid Efendi. (t.y.) **Zübdetü'l-Lugât (زبدة اللغات)**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Erişim Adresi: <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/462904>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.

Tablo-1.3 Hiyl İlmini Mekanik Bilim Olarak Alan Lügatların Tablosu Kaynakçası

- [1] **Francis Joseph Steingass (1884):** Francis Joseph Steingass, (1884). **The Students Arabic-English Dictionary**, (1825-1903), London: W. H. Allen and Co, pp. s.307.
- [2] **Mevlût Sarı (1982):** Mevlût Sarı, (1982). **“el-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat”**, İpek Yayın Dağıtım, s. 363.
- [3] **Sir James W. Redhouse (1974):** Sir James W. Redhouse, (1974). **A Turkish and English Lexicon: Shewing in English, The Significations of the Turkish Terms**, Beirut: Librairie du Liban, Lebanon, pp. 816.

- [4] **Ferit Devellioğlu (1993):** Ferit Devellioğlu, (1993). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 11. bs., Yayına haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, s. 374.
- [5] **Arif Erkan (2006):** Arif Erkan, (2006). **Arapça-Türkçe Büyük Sözlük**, İstanbul: Huzur Yayınevi, s. 555.
- [7] **Mustafa Nihat Özön (2008):** Mustafa Nihat Özön, (Temmuz 2008). **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, 10. bs., İnkılâp, s. 325, 328.
- [6] **Mehmet Kanar (2010):** Mehmet Kanar, (2010). **Farsça Türkçe Sözlük**, 2. bs., İstanbul: Say Yayınları, s. 631.

Tablo-2.1 İlimler Tasnifi Literatürü Tablosu Kaynakçası

- [1] **ARICI, M. (2022):** Mustakim Arıcı, (2022). “İlimler Tasnifi Literatürleri İslâm Yazmalarının Kataloglanmasında Bir Zemin Sunabilir mi?”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sy. 20, s. 416. (<https://doi.org/10.16947/fsmia.1225634>).
- [2] **KEMALOĞLU, M. (2014):** Muhammet Kemaloğlu, (2014). “X. -XVII. Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu’da Bilimlerin Tasnifi Tarihi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 19, s. 77.
- [3] **CÂBİR B. HAYYÂN (2015):** Cabir b. Hayyan, (2015). **Tanımlar Kitabı/Kitabu’l-Hudud**, Ed. Mevlüt Uyanık, Metin ve çev.: Aygün Akyol, İclal Arslan, Ankara: Elis Yayınları.
- [4] **TÜRKER, Ö. (2011):** Ömer Türker, (2011). “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, **İstanbul University Journal of Sociology**, C. 3, sy. 22, s. 540.
- [5] **KAYA, M. (2002):** Mahmut Kaya, (2002). Kindî, Ya’kûb b. İshak (ö. 252/866 [?])”, **DİA**, Ankara, C. 26, s. 41-58, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-yakub-b-ishak#1>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- [6] **CİHAN, A. K. (2000):** Ahmet Kamil Cihan, (2000). “Bilimler Tasnifi ve İbn Sina”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 9. s. 435-451, Erişim Adresi: <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=eng&midno=36871875&Dergival kod=0193>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- [7] **KUTLUER, İ. (2002):** İlhan Kutluer, (2002). “Kustâ b. Lûkâ”, **DİA**, Ankara, C. 26, s. 465-467, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kusta-b-luka>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.

- [8] **KUTLUER, İ. (1992):** İlhan Kutluer, (1992). “Belhî, Ebû Zeyd”, **DİA**, İstanbul, C. 5, s. 412-414, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/belhi-ebu-zeyd>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- [9] **FÂRÂBÎ (1986):** Fârâbî, (1986). **İlimlerin Sayımı, (İhsâ’-ül-ulûm)**, trc. Ahmet Ateş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- [10] **KAYA, M. (1995):** Mahmut Kaya (1995). “Fârâbî”, **DİA**, İstanbul, C. 12, s. 145-162, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi>, Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- [11] **ARSLAN, A. (2020):** Ali Arslan, (2020). “Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî’nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”, **Diyanet İlmî Dergi**, C. 56, Haziran, s. 359-380.
- [12] **DEMİRAYAK, K. (1997):** Kenan Demirayak, (1997). “Hârizmî, Ebû Bekir”, **DİA**, İstanbul, C. 16, s. 220-222, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-ebu-bekir>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- [13] **NEDÎM (2019):** Muhammed b. İshak en-Nedîm, (2019). **el-Fihrist: çeviri, metin**, çev. Ramazan Şeşen, Ed. Abdulkadir Coşkun, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- [14] **KUTLUER, İ. (1997):** İlhan Kutluer, (1997). “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, İstanbul, C. 16, s. 222-224, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-muhammed-b-ahmed>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- [15] **UYSAL, E. (2007):** Enver Uysal, (2007). “Resâilü İhvânî’s-Safâ”, **DİA**, İstanbul, C. 34, s. 576-579. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/resailu-ihvanis-safa>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- [16] **TURGUT, A. K. (2019):** Ali Kürşat Turgut, (2019). “Ebû Hayyân Tevhîdî’nin İlimler Tasviri: Risâle Fi’l-Ulûm”, **Diyanet İlmî Dergi**, sy. 55, s. 525-551.
- [17] **ÖZTURAN, H. (2017):** Hümeysra Özturan, (2017). “Giriş”, **Tertibu’s-Sa’âdât ve Menâzilu’l-Ulûm, Mutluluk ve Felsefe**, İstanbul: Klâsik Yayınları.
- [18] **HALÎFÂT, S. (1999):** Sahbân Halîfât, (1999). “İbn Hindû”, **DİA**, İstanbul, C. 20, s. 67-70, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hindu>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- [19] **İBN SÎNÂ (2014):** İbn Sînâ, (2014). **Kitâbu’ş-Şifâ: ilâhiyât: metafizik: çeviri**, Tıpkıbasım/çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

- [20] KAYA, M. C. (2020): Mehmet Cüneyt Kaya, (Haziran/June 2020). “İbn Sînâ’nın Kitâbu aḫṣâmi’l-hikme ve tafṣîlihâ’sı: Tahkik ve Tercüme”, **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, C. 3, sy. 1, s. 1-40.
- [21] ALPER, Ö. M. (1999): Ömer Mahir Alper, (1999). “İbn Sînâ”, **DİA**, İstanbul, C. 20, s. 337-345, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#1>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- [URL-01]: İbn Sînâ (428/1037), Uyûnü’l-hikme, İslâm Düşünce Atlası, Erişim Adresi: <https://islamdusunceatlası.org/booksmapi/uyunul-hikme/680>. Erişim Tarihi: 06.06.2024.
- [22] PEKER, H. (2009): Hidayet Peker, (Ocak 2009). “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18/1, s. 320 ve 324.
- [23] YARDIM, A. (1993): Ali Yardım, (1993). “Câmiu Beyâni’l-İlm”, **DİA**, İstanbul, C. 7, s. 107, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/camiu-beyanil-ilm?ysclid=lrjpbqp99k512175672>. Erişim Tarihi: 18.01.2024.
- [24] KURTULUŞ, R. (2022): Rıza Kurtuluş, (2022). “Keykâvus b. İskender”, **DİA**, Ankara, C. 25, s. 356-357, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/keykavus-b-iskender>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- [25] İMÂM GAZÂLÎ (2021): İmâm Gazâlî, (2021). **Fâtihatü’l-ulûm**, çev. Halit Zavalı, 1. bs., Tahlil Yayınları.
- [26] ÇAĞRICI, M. (2000): Mustafa Çağrı, (2000). “İhyâü Ulûmi’d-Dîn”, **DİA**, İstanbul, C. 22, s. 10-13, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihyau-ulumid-din>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- [27] KARLIAĞA, H. B. (1996): H. Bekir Karliğa, (1996). “Gazzâlî”, **DİA**, İstanbul, C. 13, s. 518-530, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali#5-eserleri>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- [28] APAYDIN, H. Y. (2006): H. Yunus Apaydın, (2006). “el-Müstasfâ”, **DİA**, İstanbul, C. 32 s. 124-126, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mustasfa>. Erişim Tarihi: 13.01.2024.
- [29] AYKUT, A. (1991): Ayhan Aykut, (1991). “Ansiklopedi”, **DİA**, İstanbul, C. 3, s. 217-227, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ansiklopedi>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.

- [30] **ASLANTÜRK, A. H. (2006):** Ayşe Hümeýra Aslantürk, (2006). “Nesefî, Necmeddin”, **DİA**, İstanbul, C. 32, s. 571-573, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/neseft-necmeddin?ysclid=lr19pmuutx511067761>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- [31] **ÇİÇEK, H. (2015):** Hacı Çiçek, (2015). “Ebû'l-Qâsim Mahmûd Zemahşerî'nin “el-Mufasssal fî Sina'atî'l-İ'râb” Adlı Eseri”, **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 6, sy. 1, s. 295.
- [32] **ÇAĞRICI, M. (1994):** Mustafa Çağrıci, (1994). “Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî”, **DİA**, İstanbul, C. 10, s. 300-309, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-berekat-el-bagdadi?ysclid=lrjqiss14t138857573>. Erişim Tarihi: 13.01.2024.
- [33] **KARLIAĞA H. B. (1995):** H. Bekir Karlığa, (1995). “Faslü'l-Makâl”, **DİA**, İstanbul, C. 12, s. 217-219,. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/faslul-makal>. Erişim Tarihi: 12.01.2024.
- [34] **CİHAN, A. K. (2013):** Ahmet Kamil Cihan, (January 2013). “Şirvani'nin İlimlerin Tanımı ve Meseleleri İlgili Eseri: El-Fevaidü'l- Hakaniyye”. **The Journal of Academic Social Science Studies**, Volume 6, Issue 4, pp. 229-243. (DOI:10.9761/JASSS950).
- [35] **ÇİÇEK, M. (2020):** Mehmet Çiçek, (2020). “Fahreddîn er-Râzî'nin Câmi'u'l-'Ulûm'unda Tefsir İlmi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 9 (2), s. 1828-1853. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/703620>.
- [36] **KARTAL, A. (2021):** Abdullah Kartal, (Haziran 2021). “İbnü'l-Arabî'nin İlimleri Sınıflandırması ve Fârâbî ile Bir Karşılaştırma”, **Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi**, C. 7, sy. 1, s. 751-778.
- [37] **ÇAĞRICI, M. (1992):** Mustafa Çağrıci, (1992). “Bistâmî, Abdurrahman b. Muhammed”, **DİA**, İstanbul, C. 6, s. 218-219, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bistami-abdurrahman-b-muhammed>. Erişim Tarihi: 15.01.2024.
- [38] **GAFAROV, A. (2012):** Anar Gafarov, (2012). “Tûsî, Nasîrüddin”, **DİA**, İstanbul, C. 41, s. 442-445, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin?ysclid=lrjrgjm9j4586875361>. Erişim Tarihi: 12.01.2024.
- [39] **ÖNGÖREN, R. (2020):** Reşat Öngören, (2020). “Miftâhu'l-Gayb”, **DİA**, Ankara, C. 30, s. 16-17, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/miftahul-gayb>. Erişim Tarihi: 11.01.2024.

- [40] KUTLUER, İ. (2000): İlhan Kutluer, (2000). “İlim”, **DİA**, İstanbul, C. 22, s. 109-114, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilim>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.
- [41] YAVUZ, YUSUF ŞEVKİ (1992): Yusuf Şevki Yavuz, (1992). “Beyzâvî”, **DİA**, İstanbul, C. 6, s. 100-103, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi>. Erişim Tarihi: 23.12.2023.
- [42] KÖYCÜ, E. (2020): Erdoğan Köycü, (2020). “İbnu’n-Nefis’in Hayatı Eserleri ve “el-Muhtasâr fî İlmi Usûlî’l-Hadîs” Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar”. **Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi**, C. 6, sy. 2, s. 428.
- [43] EVMEŞ, A. (2023): Adem Evmeş, (Haziran 2023). “Şehrezûrî’de İlimler Tasnifi”, **Trabzon İlahiyat Dergisi**, C. 10, sy. 1, s. 29-44. (<https://doi.org/10.33718/tid.1265195>).
- [44] ŞERBETÇİ, A. (2002): Azmi Şerbetçi, (2002). “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, **DİA**, Ankara, C. 26, s. 487-489, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutbuddin-i-sirazi?ysclid=lwwheezrk961932294>. Erişim Tarihi: 08.01.2024.
- [45] FAZLIOĞLU, İ. (1999): İhsan Fazlıoğlu, (1999). “İbnü’l-Bennâ el-Merrâküşî”, **DİA**, İstanbul, C. 20, s. 530-534, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-benna-el-merrakusi>. Erişim Tarihi: 01.12.2024.
- [46] ÖZEN, Ş. (2008): Şükrü Özen, (2008). “Sadrüşşerîa”, **DİA**, İstanbul, C. 35, s. 427-431, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadrusseria>. Erişim Tarihi: 01.12.2023.
- [47] FAZLIOĞLU, Ş. (2019): Şükran Fazlıoğlu (Eylül 2019). “Genel İle Özel Arasında Osmanlı Tasnîfu’l-Ulûm Literatürüne Giriş”, **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, sy. 40, s. 51-61.
- [48] FAZLIOĞLU, İ. (2017): İhsan Fazlıoğlu, (Ekim 2017). “İznik’te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî”, **Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 4/1, s. 1-68. (DOI: [dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.4.1.M0044](https://doi.org/10.12658/Nazariyat.4.1.M0044)).
- [49] ERTUĞRUL, A. (2006): Ali Ertuğrul, (2006). “Allame Şemsüddin Muhammed b. Mahmud Amuli, Nefâisü’l-Fünûn fî ’Arâyisi’l-’Uyûn”, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 6 sy. 1, s. 247-255.
- [50] YIGIN, A. (2013): Adem Yığın, (Aralık 2013). “Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu The Position of Usûl Al-Fıqh Among Sciences”, **Usul İslam Araştırmaları**, C. 20, sy. 20, s. 26.

- [51] **GÖRGÜN, T. (2020):** Tahsin Görgün, (2020). “Mukaddime”, **DİA**, Ankara, C. 31, s. 118-120, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukaddime--ibn-haldun>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- [52] **KOCA, M. K. (2016):** Mustafa Kemal Koca, (2016). “Seyyid Şerif Cürcânî’nin Muhtasar Hadis Usûlü ve Leknevî’nin Zaferu’l-Emânî İsimli Şerhindeki Metodu”, Yüksek Lisans Tezi, Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Edirne, s. 9, 32.
- [53] **ÖZTURAN, M. (2015):** Mehmet Özturan, (Nisan 2015). “Seyyid Şerîf Cürcânî’nin Risâle fî taksîmi’l-ilm Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, **Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 1, sy. 2, s. 115.
- [54] **YAVUZ K. (1991):** Kemal Yavuz, (1991). **Şeyhoğlu, Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l-Ulemâ**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- [55] **İPŞİRLİ, M. (2001):** Mehmet İpşirli, (2001). “Kalkaşendî”, **DİA**, İstanbul, C. 24, s. 263-265, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalkasendi>. Erişim Tarihi: 01.12.2023.
- [56] **KANDEMİR, M. Y. (1992):** M. Yaşar Kandemir, (1992). “Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer”, **DİA**, İstanbul, C. 6, s. 409-410, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulkini-abdurrahman-b-omer>. Erişim Tarihi: 03.12.2023.
- [57] **FAZLIOĞLU, İ. (2000):** İhsan Fazlıoğlu, (2000). “İlm-i Menâzır”, **DİA**, İstanbul, C. 22, s. 131-132, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilm-i-menazir>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- [58] **DELİÇAY, T. (2003):** Tahsin Deliçay, (2003). “Mehmed Şah Fenârî”, **DİA**, Ankara, C. 28, s. 529-530, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-sah-fenari>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- [59] **KARA, M. (1988):** Mustafa Kara, (1988). “Abdüllatîf El-Kudsî”, **DİA**, İstanbul, C. 1, s. 257-258, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullatif-el-kudsi>. Erişim Tarihi: 18.12.2024.
- [60] **YAĞMUR, Ö. (2009):** Ömer Yağmur, (Spring 2009). “Abdurrahmân El-Bistâmî ve XVI. Yüzyılda Yapılmış Bir İlimler Ansiklopedisi Tercümesi: Terceme-i Kitâb-ı Fevâihü’l-Miskiyye Fi’l-Fevâtihi’l-Mekkiyye”,

- [61] UÇAR, H. ve GÜZEL, M. E. (2021): Hasan Uçar ve Mehmet Emin Güzel, (Aralık 2021). “Molla Hüsrev’in Nakdu’l-Efkâr Fî Reddi’l-Enzâr Adlı Eserinin Hadis İlmi İle İlgili İkinci Bölümünün Tahkiki”, **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, C. 4, sy. 2, s. 347-404. (<https://doi.org/10.5281/zenodo.5803743>).
- [62] GÖKYAY, O. Ş. ve ÖZEN, Ş. (2020): Orhan Şaik Gökyay ve Şükrü Özen, (2020). “Molla Lutfi”, **DİA**, Ankara, C. 30, s. 255-258, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-lutfi>. Erişim Tarihi: 17.01.2024.
- [63] ÖZKAN, H. (2010): Halit Özkan, (2010). “Süyûtî”, **DİA**, İstanbul, C. 38, s. 188-198, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/suyuti>. Erişim Tarihi: 18.12.2023.
- [64] ŞÜKRULLÂH-I ŞİRVÂNÎ, (2019): Şükrullâh-ı Şîrvânî, (2019). **Riyâzu’l-Kulûb (İlim Bahçeleri)**, İnceleme-Çeviri-Metin, Haz.: Serpil Koç Konuksever., 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- [65] KINALIZÂDE HASAN ÇELEBİ, (2017); APAYDIN, Y. (2018):
Kınalızâde Hasan Çelebi, (2017). Tezkiretü’ş-şuarâ, Haz. Aysun Sungurhan-Eyduran, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Erişim Adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uara.html>. Erişim Tarihi: 26.02.2024.
- Yasin Apaydın, (Aralık, 2018). “Kara Seydî-i Hamîdî (v. 912/1507) ve Umûr-ı Âmme’ye Dair Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, Darülfünun İlahiyat**, 29/2, s. 347. (<http://dx.doi.org/10.26650/di.2018.29.2.0001>).
- [66] KUTLUER, İ. (2014): İlhan Kutluer, (Ocak 2014). “Katip Çelebi ve Bilimler: Keşfü’z-zunun’un Mukaddimesinde ‘el-İlm’ Kavramı”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 18, s. 89. (<https://doi.org/10.15370/muifd.04299>).
- [67] ARICI, M. (2016): Mustakim Arıcı, (2016). “İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi”, **Mukaddime**, C. 7, sy. 1, s. 5. (<https://doi.org/10.19059/mukaddime.55595>).
- [68] DOĞAN, H. İ. (2023): “İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. XXIII, sy. 2, s. 328, Erişim Adresi: <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=eng&midno=200889375&DergiAdi=din+bilimleri+akademik+ara%C5%9Ft%C4%B1rma+dergisi>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.

- [69] **ÖZEL, A. ve KALLEK, C. (2013):** Ahmet Özel ve Cengiz Kallek, (2013). “Zekeriyyâ el-Ensârî”, **DİA**, İstanbul, C. 44, s. 212-215, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zekeriyya-el-ensari>. Erişim Tarihi: 15.12.2023.
- [70] **YİĞİT, A. (2018):** Adem Yiğit, (2018). “Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul, s. 22.
- [71] **AKÜN, Ö. F. (1997):** Ömer Faruk Akün, (1997). “Hâfız-ı Acem”, **DİA**, İstanbul, C. 15, s. 80-83, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz-i-acem?ysclid=lrn4p50ejw394928508>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- [72] **TÜLÜCE, H. A. (2021):** Hüseyin Adem Tülüce, (2021). “Taşköprülüzâde Ahmed Efendi’de İlimler Tasnifi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)**, C. 21, sy. 2, s. 545. (<https://doi.org/10.30627/cuilah.1014969>).
- [73] **TAŞKÖPRÜLÜZÂDE-1 (2016):** Taşköprîzâde Ahmed Efendi, (Aralık 2016). **es-Se’âdetü’l-Fâhira fî Siyâdeti’l-Âhire (İlimler Tasnifi (Yüce Ahiret Makamına Götüren Değerli Mutluluk)**, Tahkik ve Tercüme: Sami Turan Erel, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları.
- [74] **TAŞKÖPRÜLÜZÂDE-2 (2016):** Taşköprîzâde, Ahmed Efendi, (2016). **er-Risâletü’l-câmia li vasfi’l-ulûmi’nâfia**, thk. ve trc. Murat Kaş, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, s. 7-8.
- [75] **ARICI, M. (2019):** Mustakim Arıcı, (Aralık 2019). **Arıcı, Mustakim (2019).** “Temel Problemler Ekseninde Tasnîfu’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri”, **İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi**, ed. Mustakim Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 52-53-54.
- [URL-02]: İbrahim Halil Üçer, “*Muslihuddîn Lârî*”, İslâm Düşünce Atlası, Erişim Adresi: <https://islamdusunceatlası.org/muslihuddin-lari/415>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- [76] **MARTI, H. (2011):** Huriye Martı, (2011). “et-Tarîkatü’l-Muhammediyye”, **DİA**, İstanbul, C. 40, s. 106-108, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/et-tarikatul-muhammediyye>. Erişim Tarihi: 15.12.2023.
- [77] **ÇOLLAK, F. ve AKPINAR C. (1996):** Fatih Çollak ve Cemil Akpınar, (1996). “Gazzî, Bedreddin”, **DİA**, İstanbul, C. 13, s. 537-539, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzi-bedreddin>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

- [78] **KAYA, M. (2009):** Mahmut Kaya, (2009). “Sipâhîzâde Mehmed”, **DİA**, İstanbul, C. 37, s. 258-259, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sipahizade-mehmed>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- [79] **İZGİ, C. (2003):** Cevat İzgi, (2003). “Mehmed Suûdî Efendi”, **DİA**, Ankara, C. 28, s. 526-527, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-suudi-efendi?ysclid=lrn5nwec1j407551039>. Erişim Tarihi: 13.01.2024
- [80] **İLHAN, N. (1992):** Nadir İlhan, (1992). “Nev’î Efendi: Netâyîcü’l-Fünûn ve Mehâsinü’l-Mütûn (Giriş-Metin-Dizinler)”, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ.
- [81] **DUMAN, A. (2004):** Ali Duman, (2004). “Taşköprüzâde Ahmed Efendi ve Mevzu’âtü’l-’Ulûm’da Yer Alan usul ve Fıkh ile İlgili İlimler”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III sy. 5, s. 47-64.
- [82] **YILDIZ, M. (2010):** Musa Yıldız, (2010). “Taberî, Abdülkâdir b. Muhammed”, **DİA**, İstanbul, C. 39, s. 312-313, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-abdulkadir-b-muhammed>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- [83] **CİHAN, A. K. (2013):** Ahmet Kamil Cihan, (January 2013). “Şirvani’nin İlimlerin Tanımı ve Meseleleri İlgili Eseri: El-Fevaidü’l- Hakaniyye”. **The Journal of Academic Social Science Studies**, Volume 6, Issue 4, pp. 229-243. (DOI:10.9761/JASSS950).
- [84] **ÇİMEN, Y. (2019):** Yıldız Çimen, (2019). “Emir Çelebi, Enmüzecü’t-Tıbb (İnceleme-Metin 1b-173a)”, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Antalya.
- [85] **ANAY, H. (1996):** Harun Anay, (1996). “Findiriskî”, **DİA**, İstanbul, C. 13, s. 109-111, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/findiriski?ysclid=lr1a1c27yt24608050> 5. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- [86] **AÇIKGENÇ, A. (2020), MOLLA SADRA (2019):**
Alparslan Açıkgenc, (2020). “Molla Sadrâ”, **DİA**, Ankara, C. 30, s. 259-265. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-sadra>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
Molla Sadra, (2019). Ariflerin İksiri (İksîrü’l-Ârifîn fi Ma’rifetü tariki’l-Hakki ve’l-Yakîn), çev. Fevzi Yiğit, İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

- [87] **KÂTİP ÇELEBİ (2014):** Kâtip Çelebi, (Ocak 2014). **Keşfü’z-Zunûn: An Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)**-(5 cilt takım), Arapçadan tercüme eden: Rüştü Balcı, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [88] **HAREKÂT, İ. (1995):** İbrahim Harekât, (1995). “Fâsî, Abdurrahman b. Abdülkâdir”, **DİA**, İstanbul, C. 12, s. 210-211, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/fasi-abdurrahman-b-abdulkadir>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- [89] **KARA, K. (2001):** Kerim Kara, (2001). “Karabaş Velî”, **DİA**, İstanbul, C. 24, s. 369-371, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/karabas-veli>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- [90] **ÇEKER, H. (2021):** Huzeyfe Çeker, (Aralık/December 2021). “Ahmed el-Hamevî’nin Tezhîbü’s-sahîfe bi-nusreti’l-İmâm Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, Volume 4, Issue 2, s. 1-53.
- [91] **YILDIRIM, A. (2018):** Ali Yıldırım, (2018). “İshâk Bin Hasan Tokadî’nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri”, **Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 2, sy. 2, s. 163-178. (<https://doi.org/10.32711/tiad.474055>).
- [92] **BAYRAM, İ. (2022):** İbrahim Bayram, (2022). “Yûsî’nin Kelâm İlmine Bakışı”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, sy. 2, s. 721-752. (<https://doi.org/10.17859/pauifd.1171705>).
- [93] **GÜLTEKİN, H. (2015):** Hasan Gültekin, (Aralık 2015). “Koca Râgıb Paşa Münşeât’ında Nâdir Şah ve Caferî Mezhebi Tartışmalarına Dair Mektuplar”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 76, s. 56.
- [94] **SARIKAVAK, K. (2013):** Kazım Sarıkavak, (2013). “Yanyalı Esad Efendi”, **DİA**, İstanbul, C. 43, s. 322-323, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yanyali-esad-efendi>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- [95] **DOĞAN, A. (2019):** Adem Doğan, (Haziran 2019). “Muhammed B. Ahmed Et-Tarsûsî’nin Hayatı ve Eserleri”, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 13, s. 295. (<https://doi.org/10.34085/buifd.532518>).
- [96] **APAYDIN, Y. (2018):** Yasin Apaydın, (2018). “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin (v. 1145/1732) İlimlere Bakışı: Tertîbü’l-‘Ulûm Bağlamında Bir İnceleme”, **Bilimname**, sy. 36, s. 189-212. (<https://doi.org/10.28949/bilimname.455>).

- [97] **KARAARSLAN, N. Ü. (2022):** Nasuhi Ünal Karaarslan, (2022). “Keşşâfû Istılâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulûm”, **DİA**, Ankara, C. 25, s. 330-331, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kessafu-istilahatil-funun-vel-ulum>. Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- [98] **DERMAN, M. U. (2003):** M. Uğur Derman, (2003). “Mehmed Râsim, Eğrikapılı”, **DİA**, Ankara, C. 28, s. 514-515, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-rasim-egrikapili>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- [99] **TOKSÖZ, H. (2013):** Hatice Toksöz, (2013). “Muhammed Akkirmânî’nin Ta’rîfâtü’l-fünûn ve menâkıbü’l-musannifin Adlı Eserinde Felsefî İlimler Algısı”, **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies**, C. 42, sy. 42, s. 177-205.
- [100] **ÖZER, H. (2017):** Hasan Özer, (Aralık 2017). “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri”, **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Volume: 2, Issue: 3, Aralık, s. 459-491. (<https://doi.org/10.20486/imad.339779>).
- [URL-03]: Ayşe Başaran, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, İslâm Düşünce Atlası, Erişim Adresi: <https://islamdusunceatlası.org/ibrahim-hakki-erzurumi/344>. Erişim Tarihi: 20.01.2024.
- [101] **BİLGİN, A. A. (2003):** A. Azmi Bilgin, (2003). “Lutfiyye”, **DİA**, Ankara, C. 27, s. 236-237, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/lutfiyye>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- [URL-04]: “HÂLET, İbrâhim Hâlet Bey, İstanbullu”, Ahmet Yesevi Üniversitesi/Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Erişim Adresi: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/halet-ibrahim-halet-bey-istanbullu>. Erişim Tarihi: 23.12.2023.
- [102] **İZGİ, C. (1994):** Cevat İzgi, (1994). “Ebcedü’l-Ulûm”, **DİA**, İstanbul, C. 10, s. 70-71, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebcedul-ulum>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- [103] **HALAÇOĞLU, Y. ve AYDIN, M. Â. (1993):** Yusuf Halaçoğlu ve Mehmet Âkif Aydın, (1993). “Cevdet Paşa”, **DİA**, İstanbul, C. 7, s. 443-450, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevdet-pasa>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.
- [104] **KENANOĞLU, M. M. (2009):** M. Macit Kenanoğlu, (2009). “Sava Paşa”, **DİA**, İstanbul, C. 36, s. 183-184, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sava-pasa>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

- [105] **ÖZCAN, T. (2007):** Tahsin Özcan, (2007). “Rahmi Efendi”, **DİA**, İstanbul, C. 34, s. 423-424, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/rahmi-efendi>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- [URL-05]: “Hadikat ül-evliyadan enmuzec İmam-i Azam”, Google Kitaplar, Erişim Adresi: https://www.google.com.tr/books/edition/Hadikat_%C3%BCI_evliyadan_enmuzec_%C4%B0mam_i_Az/H3pVJ5owlXUC?hl=tr. Erişim tarihi: 23.12.2023.
- KARA, M. (1998):** Mustafa Kara, (1998). “Hocâzade Ahmed Hilmi”, **DİA**, İstanbul, C. 18, s. 207, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hocazade-ahmed-hilmi>. Erişim Tarihi: 19.12.2023.
- [106] **ALAK, M. (2019):** Musa Alak, (2019). “Süleyman Sırrı”, **DİA**, Ankara, (gözden geçirilmiş 3. basım) C. EK-2, s. 538-539, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-sirri?ysclid=lt4n0qdxef831539436>. Erişim tarihi: 27.02.2024.
- [107] **DEMİR, T. (2022):** Tahsin Demir, (Kasım 2022). “Kadim ve Cedid Arasında İlimler: İzmirli İsmail Hakkı’nın Taşnîfu’l-‘Ulûm Adlı Risalesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 63. sy. 2, Kasım, s. 993-1020. (<https://doi.org/10.33227/auifd.1074908>).
- [108] **İZMİRLİ, İSMAİL HAKKI (2016):** İsmail Hakkı İzmirli, (2016). **Metodoloji**, Haz. Refik Ergin, 2. bs., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- [109] **BOZBUĞA, H. N.(2021):** Hande Nur Bozbuğa, (Eylül 2021). “İzmirli İsmail Hakkı’nın Mantık Tasavvurunun Gelişimi”, **İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review**, C. 11, sy. 2, s. 699-722. (<https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.971756>).
- [110] **ALAK, M. (2013):** Musa Alak, (2013). “Molla Hüsrev’in Belâgat İlimlerine Dair Hâşiye ale’l-Mutavvel Adlı Eseri”, **Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu Bildiriler**, Ed. Tefik Yücedoğru vd., Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 199-256.
- [111] **TEKİN, K. (2023)** Kenan Tekin, (2023). “Osmanlı Dönemi Enmûzecü’l-Ulûm Literatüründe İlimler Sıralaması ve Nev’î’nin Netâyicü’l-Fünûn’u”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 50, s. 33-73.
- [112] **KAYA, M. C. (2020):** Mehmet Cüneyt Kaya, (Eylül 2020). “Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Kitâb fî esnâfi’l-ulûmi’lhikmiyye’si”, **İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review**, 10/2, s. 467-499. (<https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.770552>)

- [113] **KALLEK, C. (1993):** Cengiz Kallek, (1993). “Cevâmiu’l-Ulûm”, **DİA**, İstanbul, C. 7, s. 440-442, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevamiul-ulum>. Erişim Tarihi: 14.01.2024.
- [114] **FİLAN, K. (2021):** Kerima Filan, (2021). “Saraybosna’nın Şehdî Osmân Efendi Kütüphanesi: Arapça İlimlerine Ait Yazmalar”, **Nüşa**, C. 21, sy. 53, s. 309. (<https://doi.org/10.32330/nusha.910877>).
- [115] **ÇAĞRICI, M. (2011):** Mustafa Çağrıci, (2011). “Tedbîrû’l-Medîne”, **DİA**, İstanbul, C. 40, s. 259-260, Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedbirul-medine>. Erişim Tarihi: 19.01.2024.

